

ББК 63.3(0)я44

Д72

Редакційна колегія:

В. П. Андрущенко (голова),

Б. І. Андрусишин, В. П. Бех, Г. І. Волинка, Л. І. Мацько,

В. Ф. Погребенник (відповідальний секретар)

Упорядкування та примітки — В. Ф. Погребенник

Драгоманов, Михайло.

Д72 Вибрані праці [Текст] : у 3 т. [у 4 кн.] / [редкол. : В. П. Андрущенко (голова) та ін]. — К. : Знання України, 2006—2007. — ISBN 966-316-148-5.

Т. 3 : Літературознавство / [упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенника] — 2007. — 299 с. ; 21 см. — 1000 пр. — ISBN 978-966-316-202-7.

Нове видання вибраних праць Михайла Драгоманова покликане розкрити перед читачами енциклопедизм ученого — історика, філолога, культуролога й публіциста, борюся за ідеали прогресу і свободи в усіх її виявах, познакомити читачів із виданими на батьківщині та за кордоном, у політичній еміграції з царської Росії, ~~демократичними творами~~ творами в непроминальному доробку мислителя.

ББК 63.3(0)я44+83я44

ISBN 978-966-316-202-7

© Національний педагогічний університет
ім. М. Драгоманова, 2007.

© Погребенник В. Ф., примітки, 2007.

ТРИ ЛИСТА
ДО РЕДАКЦІЇ
«ДРУГА»

З великим зацікавленням прочитав я в вашій часописі статтю "Новое направление украинской литературы". Стаття в усякім разі доказує, що не зовсім пропали зусилля тих українців, котрі старалися усунути численні непорозуміння опроверженням клевет і брехень, зм'якшити роздвоєння між галицькими партіями і тим облегшити можливість дружної праці чесних і просвічених людей на користь руського народу. Для досягнення тої самої мети я зважився написати вам оцей лист, а ви, надіюсь, помістите його на сторінках вашого органу з увагами, які вам подобаються.

Д[обродій] Галичанин¹, автор названої вище статті, побачив новий напрям української літератури в таких речах, як брошурка "Выдумки "Киевлянина" и польских газет о малорусском патриотизме"² і стаття в "Правді" "Література російська, великоруська, українська і галицька", хоч сам далі (стор. 415) мусив завважити, що "в сущности оно и не новое, но сильнее теперь проявляется". Точніше випадало б сказати: "але тепер стало відомим у Галичині", де відома партія находила для себе корисним запевняти, що український літературний і громадський рух — се видумка поляків, ворожа Росії, Слов'янщині і пагубна для руського відродження в Галичині. Обмежуюсь тою пригадкою відомих усім і досі повторюваних завин против українського руху й не буду запускатися в розбір того, наскільки деякі українофіли галицькі, зі свого боку, були винуваті в тім, що подібні завини могли пустити коріння.

Для мене було приємною новиною побачити в статті вашої газети дворазове признання згоди з тою тезою, що

"література на Україні не розвивалася під польським впливом" і що перші завини проти неї вийшли від польської "поміщицької" партії (стор. 388 і 413). Та я ще більше, ніж ваш співробітник, зовсім не можу признати новим того напрямку української літератури, який він назвав новим. Новість тут показалася в тім, що українська література не лише не ворожа великоруській, але і не шкідлива в Росії, не противна змаганням галичан вийти з духовний зв'язок з нашою російською суспільністю. А тим часом такі думки висловлювалися в Росії багато разів українцями, в тім числі Костомаровим і Кулішем, в "Оснoві", як і в "Русской беседе" (епілог до "Чорної Ради"), і в Галичині д. Русином у листі до д. Стебельського в часі спору Куліша і Головацького в р. 1867. Природно, що різні українці, тримаючись вище вказаних думок, неоднаково думають про ступінь самостійності малоруської літератури в теперішнім і будучім. Скажу вам, що і тепер многи українці і навіть великоруси думають, що розміри, зазначені для малоруської літератури в київській брошурці "Выдумки..." і в статтях Українця в "Правді", занадто тісні й тепер, а особливо здібні розширитися в будучому. Та се їм зовсім не вадить не мати ані тіні тих антивеликоруських та антиросійських змагань, які приписують їм галицькі та немногі наші інсинуатори.

Даремно д. Галичанин не зовсім довіряє щирості заяв того "нового (для нього) напрямку в українській літературі" і бачить в них тільки бажання спинити "крики" та "обвинувачення". "Крики" та "обвинувачення" против української літератури тепер утратили майже весь кредит у Росії, а у кращих людей вони і не мали кредиту, як се можна бачити з тої уваги, яку Тургенєви, Полонські³, Плещєєви⁴, Добролюбови, Пипіни і т. ін. звертали на Шевченка, М. Вовчка і ін. А до того тепер зовсім не пора твердити, що перші завини против українофільства як против хлопоманії вийшли від

польських панів, бо тепер в Росії в ходу дворянсько-консервативний напрям, при котрім польські пани наново починають набирати впливу.

Нещирість і таємні цілі бачить ваш співробітник у тім, що люди "нового направлення мимовольно може опустят слово, що і поезія и беллетристика на малорусском язичі може без вреда для государства розвиватися". Мимовільно! Та чи можна ж було б і говорити про який-будь напрям в українській літературі, якби заперечено поезію та белетристику, якій не перечать навіть і великоруси? Запитайте вчених людей у Росії, чи було б краще, якби ніколи не було Квітки, Шевченка, Вовчка, Стороженка, Нечуя і т. ін.? Чи годяться вони відректися тих письменників? Та й ваш "Друг" чи відрікається їх? Такої дурниці, що будімо великоруська мова різниться від малоруської лише вимовою, що, значить, досить Островського та Некрасова, а Шевченка і Вовчка не треба, або що вживання малоруського язика в письмі се ганебне мужицтво, і що досить Онегіна і Рудіна, а не треба Оксани⁷ або Панаса Крутя, в Росії ніхто не говорив, принаймні із людей, хоч трохи освічених. І так коли й ваш співробітник не заперечує педагогічної, народної або, як він говорить трохи по-шляхетськи, "простонародної" малоруської літератури, коли не годиться перечити і поезії, й белетристики на малоруським язичі, то ось вам уже і немалий терен для малоруської літератури! А далі що? Про се можна сперечатися, але сперечатися чесно, без інсинуацій, за які так часто хапаються публіцисти вашої старої партії (і чим вони сильно підкопують поважання до Галичини в Росії і від яких не чужа й вапа молода, або українська партія⁸). А втім, на мою думку, краще не сперечатися, а зайнятися спільною роботою в безспорному напрямі: просвітою народу, його мовою, зближенням вищих верств з народом, між іншим і при допомозі літератури про народ і народною мовою. Розв'язку ж

дальшого питання про розмір малоруської літератури поглибити життя. У нас у Росії більше або менше так діється. У нас єсть і розвивається українська література, хоча склад життєвих умов (і, певно, не сам страх цензурний) доводить до того, що Костомаров і Куліш пишуть свої монографії язиком у нас *de facto* общеруським. Та, певно, якби Костомаров видав свого "Богдана Хмельницького" по-малоруськи, то здоровомислячі люди поглянули б лише на те, чи досить живою, чистою і народною мовою він написаний, а великоруси або постаралися б підучитися, щоб читати його в оригіналі, або переклали б його, як се й роблять одно й друге з Шевченком і Вовчком.

У вас у Галичині пробували говорити, що "малорусскому вопросу не быть", що "в один день можно научиться малоруссину по-великорусски", пробували осуджувати всяку різнобарвність у руській літературі як видумку ворогів Русі. Та скажіть на сумління, ви, що тепер наочно можете зрівняти, приміром, "Слово" або "Друга" з "Вестником Европы", чи ви не пишете язиком, або, краще сказати, язиками, окремими від того, який ви називаєте "русским" або "литературным"? А кожний українець викаже вам у ваших виданнях, крім признаков малоруських і галицьких, ще безодню германізмів і полонізмів і докаже вам, що якби ви писали більше і по-(народно-)галицькому, і по-українському, то вийшло би більше і по-"русски" і навіть більше, по-"великорусски", ніж тепер. Коли хочете, я беруся дати вам цілий аркуш прикладів. Ви говорите про один язик Гоголя, Пушкіна і Тургенєва, а на який язик ви перекладаєте Гоголя ("Вій") або Тургенєва, останнього навіть із німецького ("Пес")? І так *volens-nolens* ви будете віддільну від нашої руської літературу, о много дальшу від неї, ніж українська.

А тим часом вашому співробітникові видається дивною і обидною моя думка, що через малоруську літературу (точні-

ще слід би було сказати: через малоруських письменників, через малоруський культурний рух загалом) галичани природніше можуть ввійти в органічний зв'язок з нашою общеруською культурою.

Чи ж не "Енеїда" Котляревського і не "Украинские песни" Максимовича оживили ваших Шашкевича, Головацьких, Устияновича і ін. ? Чи ж не видно впливу Шевченка, Костомарова, Куліша, "Основи" не тільки в "Вечерниціях", "Меті" і т. ін., але й на "Слові" 1861-1864 рр.? Чи ж самотній ваш талановитий поет і белетрист, самотній, котрого може читати Росія, Федькович (від перших літ) не йшов у кращих своїх творах просто тою самою дорогою, що й українські письменники? Та гляньте на вашого "Друга"! Чи ж мало місця займають там переробки з Стороженка, Костомарова, а в критичних статтях — і виписки (не без перекручувань) із багатогрешного Українця, якого недавно "Слово" шанувало іменем бакунінсько-польського агента в Києві? Додам, що, крім того, найбільше запозик зробив "Друг" із журналу, що найсимпатичніше відноситься до українофільства, котрий тепер і найбільше розповсюджений журнал у Росії, — із "Вестника Европы".

Ніхто ніколи не думав намовляти галичан до того, щоб вони виключно годувалися лише українською літературою. Найкрайніші українофіли багато разів заявляли усно і письменно, що нехай уже галичани пишуть просто по-"руськи", як "Вестник Европы" або "Московские ведомости", тільки не по-"рутенськи", як "Слово". Тим більше врадується всякий українець, бачачи, що представники д і й с н о і руської літератури Гоголь, Тургенєв, Костомаров, Белінський, Пипін і ін. починають безпосередньо доходити до Галичини. Особливо втішиться тим здоровомислячий українофіл. Мабуть, ми всі, російські українофіли, перейшли ту школу — вивчилися напам'ять Гоголя, Тургенєва, прочитали з захватом Белінського, Костомарова і не лише не пере-

стали бути українофілами, вкріпилися в своїм українофільстві, а інші дійшли й до Шевченка від Тургенєва й Некрасова (є в нас і такі, що прийшли від Руссо і Віктора Гюґо!). Те саме буде зі щирішими та догадливішими із вас. Переїшовши, як належить, нашу великоруську літературу, вони неперемінно дійдуть до хлопоманії, а хлопоманія на малоруським ґрунті се й єсть українофільство.

Тим більше се повинно статися, що ніяка сила речей не спинить впливу на вас галицького народного ґрунту і традиції, а сей ґрунт і традиції мають найближчих свояків на Україні. Хоч як не відхрепшуйся, а тепер від хлопської галицько-української мови не втечеш, живучи в Галичині. Говоріть що хочете, а ви і ваші діти будете слухати казок і пісень українських. У ваших політично-національних суперечах з поляками доведеться частіше згадувати українця Хмельницького, ніж Івана III Московського. Вам цікавіший буде Костомаров, ніж Соловйов, Шевченко — ніж Некрасов; у самого Гоголя ви швидше кинетесь на "Вечори на хуторі", "Тараса Бульбу", "Вія", ніж на "Ревізора" та "Мертві душі", хоч останні й вищі в артистичнім погляді. А сукупність усіх тих природних симпатій і називається українофільством. Підривати ті симпатії в Галичині — хіба се не значить підривати коріння народного руського відродження?

Все те гарне, скажете ви, але ф о н е т и к а, але к у л і ш і в к а! Ей, та годі з тим! Чи ж ми розкольникі, щоб толкувати про букви? В Росії, принаймні в 1856 р., ніхто не думав плакати на ту кулішівку, а опісля коли й поплакали два-три з голосу галичан, то й вони швидко заспокоїлись. Чи ж тепер такі часи, аби розходитися задля таких дрібниць?

ДРУГИЙ ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ «ДРУГА»

Украинщина или рутенищина?

Я только теперь могу взяться за перо, чтоб отвечать на ваши замечанья на письмо мое, помещенное в 11 числе "Друга" г. 1875. Делаю это в расчете на то, что вы не забыли ваших слов, помещенных в примечании к моему письму, о пользе "честной и объективной вымѣны* гадов". "Отповѣдь" в 12 ч[исле] показывает, что вы не совсем твердо помните эти слова. Что, в самом деле, пользы для уяснения дела в таких выходах, как "апостольский подвиг", "на вид по-приятельски", в этих намеках на каких-то "корифеев, которые публично и тайком вітчині нашої чим скорше послѣдній хотіли бы задати удар". Прилично ли в "объективном" литературном споре употреблять такие слова, как "дурниці"? Честно ли, наконец, уверять, что в сборнике песен Антоновича и Драгоманова "признаки галицкой речи сильно затираются", — тогда как незначительные уклонения от галицкой фонетики в этом сборнике произошли оттого, что правописи, которыми галичане записывают свои народные песни, маскируют звуки до невозможности восстановить последовательно их настоящий характер**. Ответы на эти вопросы предоставляю другим. Сам я не считаю нужным говорить об этом много.

* Обміну (упор.).

** Это и разъяснено в предисловии к II-му тому, а рецензент "Друга", говоря об этом томе, не привел объективно настоящих слов издателей и все-таки говорит о "старанном затирании галицкой річи" и "накручованіи на украински". Да и вообще можно ли судить о труде, имеющем историческую цель, только на основании опечаток, как это делает "Друг"? Что все это, как не приемы спора, вынесенные из семинарии и укрепленные примером "честных и объективных" венских и польских газет? Впрочем, судя по-иному, можно подумать, что многие искажения чужих мыслей делаются в галицких журналах просто по непони-

Нет надобности много говорить и об упреках в том, что "украинцы вмешиваются в галицкие дела", особенно о ссылке вашей на мою статью "Литературное движение в Галиции", где будто бы "с прихвалками порицаются даже усилия о. Наумовича, которому уже галицкі украинцы давно признали заслуги и которому тяжко абы где хто на Україні вырівняв". Неужели в самом деле идолопоклонническое каждение* обязательно для писателя, стоящего в стороне от всех галицких кружков и партий и критически относящегося ко всем им? Неужели-таки всем нам "россиянам" так и поверить г. Наумовичу, а не глазам нашим, даже когда он уверяет, что "в России ніт курных изб и что čím ближе к Москві, тім хаты краще"? Статья "Вестника Европы" признает совершенно искренно энергию и таланты г. Наумовича, только указывает и его ошибки, а главное — неясность его политических и литературных идей. И разве в самом деле университетская молодежь в 1875 году не должна бы пойти дальше хотя бы и почтенного, но все-таки "старого века" человека? Теперь, ознакомившись с Галичиною, мы скажем больше, чем сказано в "Вестнике Европы" в 1873 году. Мы скажем, что во всей деятельности г. Наумовича, кроме формальной пользы (приучения народа к книге, библиотекам и пр.), реально полезны только его работы об

манию литературного языка в России. Так, напр., в заметке "Друга" о II томе "Историческ[их] п[р]есен[ей] малор[усского] народа" говорится: "гг. издатели полагают, думы о Хмельницком, о Барабаші и других чисто козацкого похождения и представляют тільки интересы козацк[их] и религійн[их]". А в предисловии издателей сказано совсем не то: "Думы, по всей вероятности, обязаны первоначально своим происхождением козакам, но думы времен Хмельницкого приняли сильно крестьянский характер. В сфере чисто козацких да религиозных интересов вращаются только думы о Хмельницком и Барабаше, о походе в Молдавию да о смерти Хм[ельницк]ого. В остальных выступают на вид общенародные социально-экономические интересы, к которым привязаны национальные (слабые) и религиозные (сильные)".

* Кадіння (упор.).

улучшении хозяйства народного, хотя и тут идеалистически-церковное пристрастие его к отживающему повсюду век свой пчеловодству крайне странно; большая же часть его писаний, как и издания "Просвіти" (кроме одного — о лихве), приносят весьма условную пользу, а то и прямо вредны. "Друг", напр., расхвалил "Золотую книжочку"¹. Но подумайте, не пора ли найти что-нибудь другое сказать народу, кроме того, что он пьяница да лентяй? Не нам бы, литераторам, чиновникам, священникам, которые пролеживаем больше времени и выбрасываем больше легко заработанных денег, чем народ, укорять народ в лени и пьянстве. Подумали б мы лучше о том, отчего народ пьет да чем ему заменить корчму, а о том, что хлопы — лежебоки да пьяницы, довольно говорят и шляхтичи! Кормить же народ сказочками, чудотворными легендами да кисло-сладкими моральными сентенциями, или соблазнять народ карьерой советника *in spe**, или делать из ничтожного Качковского² какого-то нового святого, право, это значит вредить ему, а не просвещать его. Об этом всем естественно было бы пораздумать молодежи, а не ограничиваться только пением акафистов хотя бы и заслуженным людям, а иногда и тем, чьи заслуги еще весьма сомнительны и кто смотрит на патриотизм и политическую карьеру, как на дойную корову...

Вы скажете опять: украинцы вмешиваются в наши дела и хотят произвести новые разделения между нами. Я решительно не понимаю, что значит: "украинцы мешаются в наши дела и произвели у нас партии". Хотите вы запретить украинцам писать о галицких делах, когда нельзя запретить, напр., галичанам даже писать ложные доносы прямо на лица из украинцев? В XIX в. все вмешиваются в чужие дела, на то

и печать существует. Кроме того, люди издавна уже производят влияние на дела других, вовсе даже о том не заботясь.

Так французы произвели влияние на Россию в XVIII в. и поссорили Сумарокова³, Новикова и др. с московскими архиереями и помещиками. Так англичане и немцы произвели разделение между нашими литераторами, породив романтиков, которые стали на ножи с классиками, успевшими уже примириться со стариною и церковнословянциною в литературе. Так и украинцы, прежде всего мимо воли, оказывали и оказывают влияние на ваши дела: Котляревский и Максимович поваляли на М. Шашкевича и поссорили его с Лозинским и ему подобными грамотеями; позже, когда у вас узнали о Шевченке и Марке Вовчке, то, естественно, отдали им предпочтение перед домашними виршеписцами — и если о чем надо жалеть, так это о том, что влияние "украинское" на ваших *soi-disant** украинофилов оказывается до сих пор слабо до того, что они все еще могут наполнять "Правду" бессодержательными виршами или русскими повестями, переделанными с немецкого⁴ (!), и допустили до падения такой талант, как Федькович, который обещал из себя основателя реальной народной беллетристики в Галичине. Где вы видели литературу без посторонних влияний, без партий? Их еще мало у вас: вашим украинофилам предстоит еще разделение и, может быть, не одно, пока из них выделится действительно свежая народная партия, которая будет в гармонии с лучшими идеями украинского литературного и общественного движения. Вашей партии предстоит то же самое, а прежде всего выделение искренней, народолюбивой, европейски просвещенной молодежи из разнокалиберной массы так называемой "русской", или "старой", или "твердой" партии, как хотите

* Так званих (упор.).

зовите, которой вожжи и знамена пахнут гнилью семинарий, консисторий и канцелярий. И это случится как вследствие внутреннего процесса, так и не без влияний и с запада, и с востока, от родных вам Украины и остальной России.

Мы подошли к главному предмету настоящего письма.

"Дайте нам спокой с украинщиною и с великорутенщиною", — восклицаете вы в 12 н-ре. Я не понимаю только, зачем же вы в 17 н-ре сердитесь на "Киевский телеграф" за то, что он заявил, по вашим словам, что вы вовсе не "русской" партии, как толкуют постоянно ваши друзья и покровители, а "австро-рутенской"? Зачем поднимать шум из-за того, откуда "К[иевский]т[елеграф]" взял ваши слова — из "Друга" ли прямо, или из "Правды", если все равно он передал их верно, если в 17 н-ре вы еще раз говорите: "на сто разів заклинаемый (?) австро-рутенизм скажем, що тільки єдино здорова и можлива партія у нас, до котрої помаалу у нас всі теперь клоняться; ані общерусизм, ані украинизм не може мати у нас теперь реальної підстави"?

Если я в письме своем говорил о том, что если б галичане писали больше по-народному, по-украинскому, то их писания были бы больше русские, были бы ближе и к великорусскому, если я ударял на то, что через украинское литературное движение галичане могут всего естественнее войти в общение с Россией, то, между прочим, потому, что в тех литературных кругах, с которыми "Друг" находится в приятельско-союзнических отношениях, так много говорено было против украинизма с точки зрения общерусскости, что сам "Друг", например, противопоставляет язык "литературный", "общерусский" украинскому.

Говоря об общении с Россией, я имел в виду общение нравственное, а не политическое присоединение, не потому, конечно, чтоб я питал суеверное уважение к границам политическим, проведенным в то время, когда народов о них не

спрашивали, а потому, что чисто политические вопросы считаю в настоящее время третъестепенными. Но если вы читаете в наших петербургских, московских и даже киевских газетах корреспонденции галичан, или, напр., писания г. Головацкого, напр. недавно разобранный у вас указатель галицкой церковно-печатной литературы⁶, то для вас не может быть тайною, что многие галичане выражают даже желание, чтоб и страна политически присоединилась к России.

Теперь же, уже не от имени того или другого лица, а от имени редакции вы говорите, что вам вовсе немного залежит на России, что вы совсем не оглядаетесь на "Россию", что вы имеете "свой язык", отдельный даже и от украинского, а не только от великорусского. Вы обращаете внимание "каждого, что галицкій язык много сот літ уже розвивається разом с польским", что у вас "дошій час учили також по-німецьки, а тіи, що нині пишуть, получили свое образование майже цілком на языці німецьком або польском. Кто ж може заперечити у нас вліяніє тых двох языків на язык русскій? Мы берем також взгляд на исторію нашего языка від принятія нами християнства, а тым самым и на язык церковный, с которым наш народ занадто тісно связанный, следовательно, у нас язык мусит быти почастинный, як украинскій, где переважно вплив великорусски, а межи старшим и новшим періодом литературы — хинскій мур".

Все это очень важные признания, и вы, конечно, должны быть рады, если им придаете возможно большее распространение. Нужно, чтоб впредь у вас и у нас, на Украине и в Великоруси, не было тех недоразумений, какие были прежде относительно стремления вашей партии, о которой все думали, со слов самих же галичан, что она имеет в виду слияние вашей литературы с русско-великорусской. А теперь оказывается, что вы потому чувствуете невозмож-

ность писать по-украински, что украинский язык подвергся влиянию великорусскому, а ваш — польскому, немецкому и церковному, т. е. нерусским. Для тех, кто, как я, больше десяти лет следит за галицкой литературой, нет ничего удивительного и нового в этом признании, кроме самого факта признания. Совершенно то же, что теперь сказано в "Друге" о характере вашего литературного языка, о его рутенизме, я говорил в "Вестнике Европы", в "Петербургских ведомостях", "Неделе", "Правде", "Киевском телеграфе" — и за это получил прозвище "бакунинско-польского агента", известного своей злонамеренностью и т. п. А я только констатировал факты, подтверждая свои выводы выписками из галицких, будто бы общерусских, изданий, разбирая каждое русское и нерусское слово.

Но между тем, что я говорил, и вашим признанием есть и значительная разница: я указывал факт, рутенизм вашей литературы (NB: обеих партий), но считал его болезнью, исторической, застарелой, но все-таки болезнью, и тем более трудной, чем она старше. Вы считаете эту болезнь нормальным фактом и говоря: "Дайте нам покой с украинщиною и великорусщиною", намерены не лечить ее, а еще укреплять. А я именно и рекомендовал особенно "украинщину", как одно из лекарств против худосочия рутенского.

Отвергая мое лекарство, вы не обратили внимания на самое важное в моих словах. У меня сказано: "если б вы писали по-народно-галицки и по-украински, то вышло бы и больше по-"русски" и даже по-"великорусски", нежели теперь". Таким образом, говоря: "дайте покой с украинщиною и великорусщиною", вы сказали вместе с тем: "дайте покой и с народно-галицким языком". (Любопытно узнать, как соглашаете вы свое восклицание в 12 № с возгласом в 13 №: "будьте проповедниками великого евангелия Шевченкового?"). Что ж у вас осталось взамен? Мещанина польско-немецко-церковная! Такими фразами, как та, что будто

українці нав'язують свій язык галичанам, между тем, как галичане не могут писать ни з і м о ю, ни т і л ь к и, ни тем паче м р і я или п о д і я, нельзя замарать вопроса. Кто говорит такие фразы, тот не только не понимает украинцев, но, очевидно, не понимает самого себя.

Конечно, между диалектами малорусского языка, или наречия — как хотите — в России (украинско-новороссийский, волинско-подольский, полесский) и в Австрии (горские и подольские) есть различия, но такого классификатора, который бы признавал особый галицкий народный язык, особый от "украинского", а тем более от "малорусского", на свете еще не было, по крайней мере, между людьми сколько-нибудь учеными, как нет такого, кто бы признавал отдельный владимирский язык, или даже наречие от московского. Несколько особых форм, известное количество слов, из которых совсем отличны и непонятны без перевода только слова технические, большею частью заимствованные, не составляют препятствия к тому, чтобы полтавец и гуцул понимали друг друга, как люди, говорящие одним языком. В литературе же принципом "украинщины" вовсе не становится то, чтоб галичане копировали мелкие особенности украинского диалекта и отрекались от своих, а только то, чтоб галичане писали п о - с в о е м у, п о - н а р о д н о м у, а оно уже само собой выйдет в главном и по-украински. Если бы паче чаяния и не вышло последнего, то украинские "хлопомани" будут удовлетворены тем, что галичане пишут по-своему, п о - н а р о д н о м у. Тут нечего прятаться за фразу, что "по-хлопски нельзя всего выразить". Если мы не хотим отделить образованные классы в особую касту, а вместе с тем и осудить их деятельность и литературу на мертвенность и отсутствие оригинальности, то мы должны, елико возможно, стараться выражать наши мысли готовым языком "хлопов", а где нельзя, то словообразования наши должны делать в духе народной речи и как можно

народу понятнее. (Дело не идет о чисто кабинетных вещах, как сферическая тригонометрия и т. п.). Как видите, тут ставится вопрос не об одном только языке, а о целом направлении культуры и деятельности образованных слоев. "Украинщина" — это не только литература на народном языке, т. е. языке большинства, это передача ему результатов мировой цивилизации, преимущественно, если не всецело, посвящение интеллигенции, которая могла воспитаться только потому, что народ работает, обливаясь потом, на службу этому народу — нравственную, политическую, социально-экономическую — с целью удалить от народа невежество, безнравие, эксплуатацию. Что же такое рутенщина? Интересно было бы получить прямой и обстоятельный ответ на этот вопрос.

Пока ответом на этот вопрос может служить сам "Друг" и его признания и рекламы. Вы, правда, говорите, что "цілью вашей газети єсть розбудити н а р о д н о є чувство межи нашою молодєжію", — но спустя несколько строк заявляете, "что нам повинно ходити найбільше о т оє, абы розбудити духа нашої публіки до читання свого письма и заохотити здібнійших до писання", и только "г д е и н д е абы подати темному народови найпотребнійшии відомости, так политичныи, як науковыи".

Вы говорите, что "средством до того повинен служити такий язык, якій народ наш найліпше розуміє". И тут же вы начинаете защищать "р у т е н с к и й" язык с его польскими, немецкими и церковными наслоениями. Но ведь это не народный язык, а язык вашей п у б л и к и и ее литературы. Н а р о д н ы й язык в Галичине, конечно, заимствовал известное количество чужих слов, но чистоты своей не утратил и р у т е н с к и м не стал. Очевидно, что при своем желании стоять на народной точке зрения, вы на ней удержаться не можете и, заговорив о н а р о д е, сейчас сойдете на и е р е й-ско-чиновническую п у б л и к у, которая вам и

представляется настоящим галицким народом, как мешаный, рутенский язык ее — народным языком. Очевидно, вы гораздо вернее выразили свои понятия о задачах вашего журнала, когда говорите, что вы хотите дать вашей публике, особливо красавицам, "занятную" лектуру!

Имея в виду только давать "лектуру" по вкусу уже готовой вашей публике, вы отказываетесь вместе с тем и от того, чтобы "давати лекції старшим повагам*" и даже от того, чтоб "слідити за ходом общественных діл отечества, а тым менше, щоб підвергати их суду хотя й бы и самой легкой и бессторонной критики". Последнее представляет образ кротости, поистине единственный среди молодежи на земном шаре в наш испорченный век, когда есть даже "Молодая Турция" и "Япония". Но в общем принижение себя до готовой публики есть преобладающая черта галицких литературных органов, от которой хотели было отстать немногие в 1862-63 гг. А происходит это оттого, что в Галичине не хотят знать о народе и его нуждах и не знают или умышленно закрывают себе уши и очи на то передовое меньшинство, которое вот уже с сотню лет работает по всей Европе для освобождения ума и воли народа от средневекового рабства, — меньшинство, которое развило свежие народные литературы для себя и для масс народа. Целью литературной работы в Галичине служит почти исключительно выработанная печальной историей рутенская публика, иереи, трепещущие консистории, урядники, держащиеся за свои "посады", давно позабывшие свои семинарские и университетские тетрадки и не думающие следить за ходом европейской мысли, едва-едва поддерживающие свой аппетит к литературе польскими и немецкими газетами и журналами в кофейных, да "красавицы", в кото-

ТРИ ЛИСТА ДО РЕДАКЦІЇ «ДРУГА»

* Авторитетным людям (упор.).

рых в Галичине, по немецкому образцу, видят кухарок или, по-пыхаетско-польскому, наложниц и салонных болтуний, "красавицы", которые не читали ничего, кроме молитвенника да польских "Розмаитосцей"⁷. И литературные идеи и вкусы этой публики становятся законодателями ваших литераторов!

Понятно, отчего такую ветошью несет от ваших литературных журналов, отчего так много в них одописного пустозвонства, отчего так кукольны ваши Серафы и Натали⁸, отчего у вас так в ходу такие безобразия, как переделки немецких повестей в русские, отчего ваши литераторы переводят такие пошлости, как "Ветка бозу" и т. п., а не возьмутся за Диккенса, Ауэрбаха, Шпильгагена, Золя, Флобера, Эркман-Шатриана, отчего из Тургенева вы кинетесь прежде всего на "Собаку", из Лермонтова — на "Повесть без имени", из В. Коллинза — на анекдот в "шулерне"⁹, отчего ваши сведения о России так детски-польско-немецко наивны, что вы в состоянии были напечатать рассказ "Тайная рука", где есть такие лица, как "графиня Новгорода", и т. д., и т. д. Понятно, отчего ваша смесь наполняется известиями "о носе берлинского депутата", а ученая часть — схоластическими хриями*, а за два года у вас не было ни одной статьи о народе, его быте, нужде и горе, ни даже повести из народной жизни, отчего у вас не была популяризована ни одна передовая европейская идея — научная, политическая, социальная. Понятно, наконец, что вам не только не противен мешанный австро-рутенский язык, но вы даже считаете его нормальным явлением, которое достойно дальнейшего развития, отчего в вашем журнале не видно даже того, что обыкновенно замечается во всех обществах, где если еще не доросли до понимания, что н а ц и о н а л ь-

но е возрождение пойдет всего успешнее при служении народу в духе современной цивилизации, то все-таки считают необходимым изучать хоть форму народности, народный язык в пословицах, песнях и сказках народных. (Приводя примеры, я имею в виду преимущественно "Друг" и ему подобные органы в прошлом и настоящем, но все сказанное в доброй доле относится и к "Правде" и ей подобным).

Куда в жизни ведет такая литература, об этом можно судить по той политике прислужничества, какой держатся галицкие депутаты, а в лучшем случае к таким картинам, каких я был свидетелем на псевдонародном митинге Общества Качковского в Галиче, где в центре воссели "отцы Руси и их красавицы", а народ поставлен был бордюром вокруг, где иереи вообразили себя настоящим народом, а их ораторы по целым часам занимали собрание речами на непонятном народу языке о мелочных и формальных сюжетах, произнесенными с неестественной декламацией, где народ не услышал ни одного живого слова, а тем более мысли. И между тем как поляк, жид, немец, венгр налегает все более густой тучей на ваш народ и народность, вы, галицкая интеллигенция, думаете устроить какой-то униатский Парагвай, какую-то иерейско-чиновническую аристократию, как уже устроили австро-рутенский литературный язык! Неужели же галицкая молодежь остановится на этом "рутенском" идеале?

Кто присутствовал при спорах между собою, тот, вероятно, замечал, с какого момента спор перестает быть полезен и даже интересен, — именно с того, когда спорящие начинают хвататься за слова противника, в разных случаях сказанные, склеивать их вместе с целью составить из них какие-то новые, прежде не бывшие на сцене положения, и поразить их — и будто бы противника, — всяческими изворотами; когда спорящие гонятся за тем, чтоб во что бы это ни стало показать: "мое сверху!" и т. п. В печатном споре это бывает так же часто, как и в устном, да еще, на беду, печатно спорящие часто забывают, что читатель имеет на плечах не пустую голову (ведь и спорят люди печатно собственно для этого читателя) и что потому нет надобности отвечать непременно на каждое слово противника.

Помня все сказанное сейчас, я не стану ни по-адвокатски спорить с редакцией "Друга", ни тянуть спор слишком долго: мое письмо в №5 и ответ редакции в №№6, 7, 8 перед читателем и он сам может взвесить правду аргументации обеих сторон. О старом, о чем до сих пор было уже говорено, я скажу поэтому очень немного, а остановлюсь несколько больше на новом, на том, что сама редакция "Друга" высказала в своих ответах, и притом особенно на таком, в чем редакция, по ее словам, согласна со мною или о чем она прямо приглашает меня сказать свое мнение.

Правду сказавши, о "старом" говорить дальше, после нескольких полупризнаний редакции "Друга", — было бы не совсем великодушно, хотя отсутствие прямодушных признаний и не обязывает к великодушию. Объясняя, почему

"Собака" появилась в "Друге" в переводе с немецкого, редакция открыла не только слабые стороны организации издания, вовсе не ручающиеся за единство системы и последовательность идей, но еще и то, что в генеральном штабе той литературной партии, которую представляет "Друг", по временам господствует логика совершенно самостоятельная: "Если трудно понять, почему могли когда-либо "не позволить переводить с великорусского на галицкий" (?), то уж совсем не приберешь резона, почему в таком случае непременно нужно было "переводить великорусскую повесть с немецкого" или "переводить немецкие повести хотя бы и с детски-польско-немецко-наивными сведениями о России, но все-таки из русской жизни". При таком положении дел ужасно трудно теперешней редакции защищать все высказанное в "Друге" в течение двух лет, как то она взялась почему-то сделать в своем ответе на мое письмо.

Правду сказавши, и мне ужасно трудно будет защищать все то, что я сам писал в течение четырех лет, если с моими словами будут поступать так, как поступает редакция "Друга", т. е. вырывая слова в одном месте, переставляя их в другое с другим смыслом и т. п. При таком методе едва ли не две трети написанного будто бы против меня в №6-8 "Друга" совсем ко мне не относится: в одном месте я, напр., употреблял слова "простой народ", "простонародная литература" как термин, чужими высказанный или как объяснительный, при чем говорил, что именно писать "простонародную литературу" и есть дело самое почтенное, особенно на Украине и в Галичине; в другом я указывал на шляхетское презрение других к "простому народу", а мне говорят, что ведь и я шляхетские слова употребляю. Или: я говорил, что галичанам не следует спорить из-за м е л о ч е й, а меня упрекают в противоречии с этим, когда я говорю, что галицкая молодежь должна выделить из себя партию с чисто народными идеями и т. д., и т. д.

Но уж совсем невозможно спорить при таком методе: я говорю, что в Галичине журналы боятся критически отнестись к своей готовой публике, вести ее вперед вместо того, чтоб принижаться к ней, к ее вкусам, понятиям, а мне отвечают: что ж тут злого, что "Ластовка" пишет для "готовых детей". Всеконечно! не родить же ей новых!

Вот почему спорить о высказанном мною прежде, защищать его я не буду, а только объясню два-три из более существенных положений, прежде высказанных, и скорее перейду к новому и притом такому, что высказывает *т е п е р е ш н я я* редакция "Друта", которая сама за себя и отвечать будет, если захочет.

Я не понимаю, какую разницу *основных положений* можно усматривать между тем, что я писал о Галичине в "Вестнике Европы" в 1872* г., и тем, что говорится мною теперь и что мною говорилось в "Правде". Во-первых нигде я не "выхваляю" украинофилов, а особенно галицких, а много-много, если снимал с них несправедливые обвинения, вроде того, что они польские наймиты, — обвинения, которые не оставались без последствий и в России. Постоянный читатель галицких газет или знающий вообще галицкие отношения должен знать, что и теперь еще в Галичине не совсем прошла необходимость в противодействии самой первобытной клевете и доносительству. А в 1872 это было еще более необходимо. Объяснять что-либо не значит вовсе восхвалять, а особенно восхвалять исключительно, — и если я не восхвалял личностей украинофилов галицких, то не навязывал я исключительно даже и украинофильской идеи

* Мимоходом скажу, что почему-то все говорящие об этих статьях имеют в виду только "Литературное движение в Галичине" и не упоминают о предыдущих — "Русские в Галичине"², — и, жалуясь на "злость", "злую волю", "дурнищи" и т. п., не делают никаких *ф а к т и ч е с к и х* поправок моих злых и незлых ошибок.

вообще, ни исключительно украинской литературы ни в Галичине, ни даже в Украине. Я говорил в 1872 г. и теперь повторяю, что украинские симпатии, украинская литература есть самое близкое, самое родное для Галичины и всего, что выросло в России и думаю, что противоположного доказать нельзя, как нельзя доказать, что из Калуги ближе к Коломые, чем из Полтавы. Я говорил, что у специальной галицкой партии (заметьте, я всегда говорил, что в Галичине три партии, а вы даже в ответе своем уверяете, что я говорю о двух партиях-общеруссах и украинцах, когда я даже озаглавил свое письмо "Украинщина или рутенщина?"). Я говорил, что у рутенцев есть своя доля правды, а именно, что Галичина имеет свои особенности, но все-таки говорил и скажу, что "галицкой народности" и "галицкого языка", отдельных от украинских, я не вижу. Конечно, я говорю о народе и его языке, а не об индивидуумах а в с т р о - б у р с а к о - р у с с к о й народности, действительно самостоятельной. И потому могу только пригласить вас определенно сказать: А) что вы разумеете, когда говорите ("Друг", №7, стор. 111): в Великоруси — великорусский язык, на Украине — украинский язык, в Галичине — г а л и ц к и й язык. Я все считал и считаю оппозицию "украинству" со стороны известной партии в Галичине или недоразумением, каково оно со стороны т. наз. "общеруссов" (которых, как я показывал постоянно, собственно, нет в Галичине), или оппозицией старой, поповско-шляхетской школы против новой, светско-народной, вроде как была в России оппозиция шиховистов карамзинистам и пушкинистам. Вы же называете многие проявления этой оппозиции "б е з г л у з д і є м". Скажите же прямо: Б) считаете ли вы своею и полезною вам украинскую литературу?

Из вашего ответа по этому предмету я не мог ничего понять. Раз вы говорите, что "не отрекаетесь от бесіды

вашего народа" (plebs), в другой раз говорите, что приглашая своих быть "апостолами евангелія Шевченка", вам "идет не о язык, а о идеи". Но ведь Шевченко писал языком и вашего plebs'a! Раз вы говорите: "Однак, ради бога, вскажіть на ту літературу українську, с которой маем зачерпнути народовства, демократизму?", — в другой опять-таки уверяете, что "цілком логично воскликнули: будьте провідниками великого евангелія Шевченкова!" — Однак, ради бога, скажите: на каком языке писал Шевченко и что такое можно "зачерпнуть" из него, как демократизм?

Я спокоен, что несмотря на остроумие середины первого столбца 111 стороны №7 "Друга", никто не заподозрит меня в том, чтоб я и испанцам, и туркам "украинщину" навязывал, ни даже чтоб я преувеличивал богатство и достоинства украинской литературы, но, право, не понимаю, как можно было написать следующее: "де література українська, котора б популяризувала европейские идеи?" Небольшая, но есть, хоть беллетристика да поэзия, да популярные брошюрки; неужели же называть имена и заглавия? Извольте, назову: Котляревский, Квитка, Шевченко, Костомаров, Кулиш, М. Вовчок, Нечуй, Рудченко, Стороженко, розмови про небо, про земні сили, про холеру, про бідність и т. д. Я уже не говорю о полуукраинской литературе, т. е. этнографии и историографии, писанной украинофилами по-"общерусски", которой бы они не писали, если б не были украинофилами; Максимович, издатель малорусских памятников и летописей, Бодянский, Костомаров, Кулиш и др. — все писали и по-украински. Теперь и во Франции, и в Англии знают про эту украинскую и украинофильскую литературу — неужели же вы серьезно спрашиваете, чтоб я ее показал вам, малоруссинам, по вашему же собственному сознанию! А если и мы, и вы будем дальше рационально работать на своей естественной основе — то, конечно, литература малорусская не победнеет.

Будем же говорить об этой согласной работе. Обратимся к тому, в чем вы согласны с нами, только переберем и общие мысли, и частности, чтоб увидеть, действительно ли и в чем и как мы согласны.

Прежде всего замечу, что мы таки немного подвинулись вперед в нашем споре сравнительно с временем хоть лет пять назад и даже, кажется, за год. Вы конечно, защищаете свой ариергард и даже весьма самоотверженно, но все-таки уже признаете, что "не все в изданиях хоть бы и г. Наумовича безвзглядно хорошо", признаетесь, что у вас "патриоты из моды", даже такие, что смотрят на патриотизм, как на дойную корову, что есть "пьявки народные" и у вас, есть даже "безглазые". Это уже не то, что недавний отказ от всякой критики "поваг". Правда, что вы еще сомневаетесь, что больше "заохочивает до діла — чи скептическая критика, чи признание хотя й бы сомнительной заслуги", — боитесь, чтоб "патріоты ваши не знеохотились оцінками, подобными как моя". Но пройдет немного времени — и вы убедитесь, что только вечных детей надо "заохочивать", что только "цветы бумажные дождя боятся" и что двигает общество только страстное отношение к делу, не взирающее не то на критику, но на брань, преследование, самую казнь, а вовсе не такое, что чуть только не похвалили и в руку не поцеловали за первое, что сделали, так уж и плакать!

С другой стороны, вы уже обижаетесь, зачем вас "идентификують с общеруссами", а я вас "идентификовал" с ними только в первом письме и имел на то право, а во втором спрашивал только, "хотите быть народовцами, как лучшие украинцы, или рутенцами, т. е. австро-бурсако-русскими?", — и пока ясного ответа не получил. Но хоть ясного ответа вы и не дали, а все-таки заговорили о народе и даже о европеизме, тогда как еще в 20 № прежнего года вы находили, что "Січ" нехорошо делает, что переходит с "січового" на "евро-

пейское" поле. Выписавши мои слова с вашими стилистическими поправками: "Украинщина — это не только литература в народном языке, т. е. на языке большинства, это передача ему (на этом языке) результатов мировой цивилизации, преимущественное, если не всецелое посвящение интеллигенции (которая могла воспитаться только потому, что народ работает, обливаясь потом) на службу этому народу (нравственную и политическую) — с целью удалить от народа невежество, бесправие, эксплуатацию", — выписавши это, вы говорите: "так само, як вы здефінювали свою украинщину, думає и ныні каждый и с к р е н н і й патріот у нас в Галичині".

Ну, и прекрасно! Только так ли? Я, с своей стороны, считаю долгом признаться, что несмотря на такие ваши заявления, мне кажется, что мы почти по-прежнему не согласны в самом основном.

Начнем с беллетристики и литературы вообще. Вы говорите, что вы знаете и признаете новоевропейскую беллестристику, имена представителей которой я привел, против ваших "Серафов и Серафин". А если так, то что же значат следующие слова ваши: "Про скудость места в "Друзі" старалось в короткіе, занимательные повістки, а если они Вам и реальному направлению в Росії не по в к у с у, то в том не наша в и н а; годі всім догодити!" Ей-богу, это все-равно, как если б кто-нибудь сказал: "я знаю Ньютона и Лапласа и согласен с их системами, но если я рассказываю о том, что комета — дракон, а падающая звезда — змей, летящий к бабе на ночь, и это не по вкусу Вам, то на всех не угодишь"! Ведь я, кажется, говорил не о своих вкусах и даже не о направлении литературы в одной России, а о реальном направлении, которого представители в России — Гоголь, Тургенев, Островский и др., а в Европе — Диккенс, Теккерей, Флобер, Золя, Эркман-Шатриан и др. Ведь, если уже мерять на локти художественные произведения, то вы

могли найти в "Шварцвальдских рассказах" Ауэрбаха, в "Рождественских" Диккенса, в "Nouveaux contes à Ninon"* Золя, в "Nouveaux contes du lundi"** Доде и др. весьма коротенькие и в то же время прекрасные вещи. Вы говорите: "Мы знаем этих писателей, а як скоро що из них возьмем, пытайтесь, чому мы найперше кинулись на "Собаку" Тургенева, на "Повесть без надписи" Лермонтова." Извините меня, но ваши слова означают просто, что вы просто не знаете, напр., Тургенева и Лермонтова, иначе бы вы поняли, почему мне странно, что вы пропустили у Тургенева "Записки охотника", "Муму", "Постоялый двор", а взяли "Собаку"; у Лермонтова пропустили "Героя нашего времени" и взяли "Повесть без имени". Простите меня еще раз, но позвольте мне принять всерьез последние слова вашей статьи в 6 № и дать вам два совета. Первый: прочтите вы хорошенько Пушкина, Лермонтова и Гоголя с Белинского статьями о них, Тургенева, Островского и Достоевского со статьями о них Добролюбова да после этого уже судите о русской литературе и выбирайте из нее. Другой: пропагандируйте между вашей молодежью, особенно между теми, кто литераторствовать хочет, чтобы изучали французский и английский язык, а то ведь многого из того, о чем вы говорите: "мы знаем", в Львове и знать нельзя, так как, если не ошибаюсь, там нет ни одного русина-литератора, который бы читал по-французски и по-английски, а по-немецки далеко не все переведено и что переводится, то не всегда своевременно.

Без знания европейских языков и литературы какой же и европеизм! Мне кажется, что рассуждения ваши о просвещении, религии, духовенстве, *natio*, *plebs*, о женщинах есть сцеление недоразумений. Вы протестуете против моих слов

* "Нові оповідання Нінон" (упор.).

** "Нові оповідання по понеділках" (упор.).

о том, что вы не хотите знать нужд народа и трудов европейского передового меньшинства, и стараетесь уверить меня даже с арифметическим расчетом, что вы имеете таковое вполне преданное народу и могущее вести его меньшинство в виде 15-20% галицкого духовенства. Все это крайне щекотливые вопросы, но раз мы подошли к ним, надо говорить о них откровенно, как того требует уважение к делу и к взаимной искренности.

Вы говорите: "Всего меньше заслуге на упрек "іерейско-чиновническая публика" за то, что образование и просвещение народа основуе на ґрунті реліґійном, на кисло-солодкой морали. Чоловік необразований а без всякой религии — то, так скажем, звірь хищный, готовый всякого часу кинутись на другого чоловіка, его убить, обкрасти, — а примірів того аж замного дае нам історія, живых же примірів и в самой Росіи певно нетрудно [найти], особенно серед нынїшних соціалістичних направлений". Тут что ни слово, то недоразумение. Прежде всего неправильно смешивать религию и мораль. Мораль — это явление социальное: то или другое поведение человека относительно ближнего (убийство, воровство, неубийство и т. д.) зависит прежде всего от социальных отношений, а религия — это прежде всего совокупность космогонических понятий. Робинзон Крузо на необитаемом острове был ни моральный, ни неморальный человек, а богу молился каждый день. Религия в своем проявлении в обществе соприкасается с моралью, как все на свете между собою соприкасается; религия служит причиною известных общественных и противуобщественных действий (религиозное братство, религиозная ненависть и преследование) не как и язык, национальность и проч., а все-таки религия и мораль по существу — вещи различные. Теперь скажите, за какую религию стоите вы? за православную, католическую, христианскую, магометанскую, буддийскую, за поклонение огню, ведьмам и т. д.? Ведь религии вообще нет,

тем более что всякая религия, предоставленная себе, порождает религиозное ремесло, сословие, церковь, оплачиваемую верующими и экономически конкурирующую с другою. Пока я вижу у русинов в Галичине униатскую церковь с еврейско-сиро-александрійско-эллино-русским священным писанием и обрядностью. При теперешнем состоянии науки естественной и гуманной можно ли признавать таковую религию "вечною правдою", "единою истиною", без какого признания нет религии и церкви? Что-нибудь одно: или астрономия, или Иисус Навин, или геология или Моисей, или физика, или хождение по водам, или физиология, или воскресение мертвых, или сравнительная филология и история — или признание откровенно какой бы то ни было библии, какой бы то ни было религиозной системы, о коей, благодаря трудам египтологов, ассирологов, санскритологов, зендологов, гебраистов, историков церкви христианской, арабистов и т. п., мы теперь отлично знаем, что она сложилась исторически, а следовательно, и подлежит изменению. Я боюсь назвать много имен, и притом специальных, но, право, достаточно пробежать хоть такие вещи (которые весьма нетрудно под рукою добыть даже и по-немецки), как Дреппера "История конфликта между верою и знанием" или Лекки³ — "Историю поднятия и влияния рационализма", чтоб видеть, что европейское человечество именно с тех пор стало и принимать более человеческий вид, как откровенные религии стали признаваться историческими и отходить к отцам. Я не знаю, откуда вы взяли, будто история доказывает, что человек без религии — зверь дикий. Совсем напротив, дикие имеют слишком много религии, а Сократа, первых христиан, потом философов вроде Джордано Бруно убивали именно за то, что они были по-тогдашнему "безбожниками", "без религии". Теперь называют людьми без религии уже не деистов и пантеистов, как прежде, а позитивистов. Но, серьезно, кто

больше зверь дикий: Дон Карлос⁴ или Литтре? Еще меньше можно понять, каких вы зверей нашли в России между людьми социалистических направлений? Всем известны русские социалисты Герцен, Чернышевский и т. п., которые, кажется, на зверей не похожи. Вы может быть, скажете, что говорите о "людях необразованных", тогда, во-первых, зачем же говорить о направлениях, а во-вторых, что ж? признаете вы две правды: одну для образованных, другую для необразованных? Тогда заведите полуарифметику, полуфизику, полуисторию. Не говорите мне старых фраз о том, что религия — узда противуобщественных страстей, не говорите уже потому, что ветхий завет советует евреям обокрасть египтян, а новый различает между "детьми" и "псами" своими и чужими. Не повторяйте и клерикальных плачей на "злодейства коммуны", потому что они достаточно перевешиваются варфоломеевской ночью, карлизмом и т. п.

Впрочем, мы уже далеко зашли, становясь, как вы того желали, консеквентно на абстрактно-объективно-европейскую прогрессивную точку, ибо галицкие просветители народа не выдерживают самой скромной критики. Довольно вспомнить те откровения в физиологии, которые весьма мягко указаны г. Щ. С.⁵ в рецензии на книжку о скоте, изданную обществом Качковского ("Правда", 1876, 10).

Не правда ли, что не мешает распорядителям общества Качковского самим проучити а з - б у к и, как вы остроумно говорите, думая опровергнуть мои слова о том, что у вас кайр считает себя настоящим п о л и т и ч е с к и м народом?

Перейдем теперь из области космологии в область общественную. Начнем с самой тесной и первоначальной области — с семьи. Вы смеетесь, говоря: "Якій у вас идеал женщины, чи с стриженным волосьем нигилистка, чи эмансипована прогресистка, спорящая с мужчинами о политических вопросах, а не старающаяся про свои діти, — мень-

ше с тым". Стрижку или нестрижку оставим: если кому нравится, может, пожалуй, не только шиньон прицепить и пудрой посыпать, но даже насмолить волосы и перьев натыкать, как делают некоторые дикари, которых костюмы вообще, как и европейцев бронзового века, очень напоминают вкусы салонных женщин. Равно так же кто предпочитает жить не с развитым человеком, а с рабыней, куклой, паразитом и в лучшем случае с недоростком, тот может быть спокоен, что таких женщин станет еще надолго. А что "м о й идеал" эмансипованная прогрессистка, спорящая с мужчинами во всех "вопросах", которые доступны прогрессивному мужчине, — это я затрудняюсь сказать. Да и если кому "меньше с тым", как вы говорите презрительно, то тому ж хуже.

Разве это только "м о й идеал" или даже идеал только "чад России эпохи реформенной", а не идеал всей передовой Европы и Америки? Вы вдумайтесь-ка в смысл слова "эмансипированный" да прочитайте хоть Милля "Рабство женщин" да потом и пожимайте высокомерно плечами, пока честная работа передовых женщин, между которыми, говорю это с гордостью, наши занимают не последнее место, дружным натиском в Америке, Англии, Швейцарии, Голландии, Италии, Австралии займет шаг за шагом все позиции, которые до сих пор составляли монополию мужчин. Страх того, что тогда "оставлят в небрежении дѣтей", так же основателен, как страх наших бабушек, что если все мужики будут вольны, то не будет кому за плаутом ходить*.

* Разбирать фактично, каковы женщины в России и в Галичине, я не буду. Дело в том, что в большинстве случаев везде женщина меньше развита, чем мужчина уже потому, что женщин учат хуже и что теперь многие далеко не крайние люди сознают ненормальность этого положения дел. Так, еще недавно Жюль Симон жаловался, что во Франции женщины принадлежат к XVII в., а мужчины к концу XVIII в. В каком веке живут головы мужчин и женщин в Галичине, вам лучше знать, ибо вы знаете, каковы у вас мужские и женские школы.

Впрочем, идеи, весьма родственные с этими идеями наших бабушек, усматриваю в тех строках ответа на мое письмо, в которых говорится о "п'янстві и л'ннвстві" народа. Начнем с ленивства. Ленивство, конечно, порок, но совершенно индивидуальный и в таком случае поправляемый вовсе не нотаціями, а созданием около ленивца таких условий жизни, которые бы заставляли его трудиться. В массах же народ не может быть ленив, ибо он иначе пропал бы с голоду, и если он иногда меньше трудится, или, лучше, неравномерно трудится, так, напр., малоцивилизованные народы (охотники, пастухи), то потому, что не знает известных родов труда. В европейских же обществах вся масса народа трудится немало, больше даже, чем могут выносить ее природные силы, что доказывается положительным вырождением людей в известных округах, эмиграцией и т. д. Вам должно быть известно, что в Галичине в некоторых округах (напр., в Збаражском уезде) убыль населения превосходит прибыль, и вот вам одно из доказательств, что народ у вас во многих местах трудится больше, чем нужно для сохранения организма. А что вообще в Галичине народ не лежит боком, это доказывается тем, что все-таки не только народ ест, пьет, одевается, но и все паны, жидаы, попы, литераторы и проч. едят, пьют, одеваются, танцуют и проч. Не сами же они приготовили себе хлеб, шерсть, насыпали дороги и т. д. Если бы кто-нибудь сказал нам про машины, привезенные в Галичину из других краев и поддерживающие в Галичине производительность, то на это весьма наивное возражение можно ответить, что машинные работы в Галичине не составляют и сотой доли ручной, что машины куплены на деньги, которые тоже получились из народного труда на панов, жидов и попов, и что работает около машины все-таки хлоц, а не пан, жид или поп. И если хлопы в Галичине все-таки беднеют, то тут дело вовсе не в ленивстве, а в чем-то другом. Это что-то другое —

общий строй экономических отношений, при котором хлоп — безземельный или малоземельный, пролетарий, и строй общества, который не допускает хлопа даже до элементарного образования. И это следовало бы понять патриотам, а не кричать все про одно ленивство да пьянство хлопов или восхищаться, что вот, мол, есть и два-три русские хлопы, которые купили 900 моргов земли, потому что если разобрать хорошенько корень дела, так они потому и купили 900 моргов, что 400 других хлопов должны были продать свои морги. Ведь из ничего ничего и не создашь, и всякий крейцар богатеющего есть только то, что недоплачено работнику. И эта недоплата, а следовательно и народная бедность, будет до тех пор, пока вся земля и все фабрики не будут собственностью работников. Как уж это станется, это другой вопрос*!

Коли хотите, вопрос о пьянстве довольно серьезен, серьезнее вопроса о ленивстве. Но только у вас подходят к нему не с того конца и напрасно видят в пьянстве причину, а не следствие. Во-первых, следует различать пьянство от питья спиртных напитков. Русский человек пьян бывает чаще западного европейца, а водки, вина и пива выпивает меньше, потому что он беднее европейца. Значит, с богатством русский человек средним числом будет пропивать, как и проедать, больше, а не меньше. Почему же русский человек вообще, а русский мужик в особенности, пьян бывает чаще западного, на это есть разные причины: во-первых, отчасти климат (в Англии пьяниц больше, чем у романцев), во-вторых, и главным образом, известная сте-

* Я очень хорошо понимаю, что ставя эту самую глубокую причину обеднения народа и говоря о самой радикальной мере для ее устранения, я подвергаюсь опасности быть вовсе невыслушанным у вас. "Мечты! — скажут, — пустяки!" Но ведь галицкая интеллигенция и "практичных" палиативов не знает, потому что вовсе почти не изучала экономического состояния своего народа, который ей представляется только "ленюхом и пьяницей".

пень варварства, нервных потребностей и привычек: дикие, известно как, любят одуряющие средства. Прочтите описания Германии в XIV-XV в., сделанные итальянцами (Петрарка⁶, Пикколомини⁷), и вы увидите, что немцы, которых теперь у вас ставят в образец русским, казались итальянцам такими же пьяницами, как теперь славяне немцам. Пьянство, как удовольствие, уступает постепенно более сложной цивилизации, с ее наукой, эстетикой, книгами, театрами, музыкой, пониманием красот природы и т. п. Наконец, остается еще особый вид пьянства, пьянство с горя, со злости и т. д., которое тоже отчасти находится в связи с предыдущим варварством инстинктов, не главным образом есть результат тех причин, которые вызывают горе, злость и т. п. Бывший либерал, московский профессор Балст в речи "о некоторых условиях, препятствующих накоплению народного капитала", сказал что-то вроде следующего: "Когда разные башибузуки могут во всякое время отнять у мужика результат его сбережений, [он] естественно сделает, если пропьет их, потому что тогда все-таки он употребит их на себя". Когда рабочему всякими правдами и неправдами доведут рабочую плату до смешной суммы, он пропьет ее, тут тоже *casus incurabilis** для проповедей.

Вообще, если теперешние галицкие разговоры о пьянстве, пропинации, трезвости поведут за собою серьезное исследование причин пьянства и реальных средств устранения их, вызовут серьезную агитацию против нелепейшей пропинационной привилегии (которую, я не думаю, чтоб удалось устранить парламентским путем), наконец, обратят внимание патриотов на обеднение народа от более глубоких причин, чем пьянство, то эти разговоры все-таки принесут свою относительную пользу. Но если они остановятся на

теперешнем пункте и все окончится мертворожденными обществами трезвости да временным перенесением пропиаемых денег на "благолешие храмов" (которое, замечу при случае, все растет в Галичине, несмотря на то, что народ беднеет) да батюшкам на молебны, то проку из всей нынешней агитации не будет никакого, а вред будет уже тот, что она отвлекла глаза патриотов от более глубоких причин народной бедности. Так ли будет, или иначе, это будет зависеть от степени умственного и нравственного развития галицкой интеллигенции, к которой и к ее отношениям к народу мы теперь и обращаемся.

Прежде всего, как вижу теперь, надо определить, как я разумею слово "народ" в различном значении слова: *p a t i o*, *p o p u l u s*, *p l e b s*. В смысле этнографическом и где есть однопациональные государства, в государственной *p a t i o*, конечно, совокупность всех классов населения известного племени. Но и здесь главная масса народа, и потому *p o p u l u s*, по преимуществу, есть *p l e b s*. Эта масса, "чернь", *plebs* — люди мускульного труда — есть кормилец и высших классов. Если развитие общественное в прошедшем не могло обойтись без разделения народов на классы, на людей мускульного и умственного труда, то трудно теперь спорить против того, что в будущем оба рода труда общественного должны соединиться. Как в истории, так и в настоящем разные классы из так называемых высших ценятся лишь постольку, поскольку они служили и служат каким-нибудь общим интересам большинства, наконец всей массы. Мы постоянно видим, как класс за классом, исполнив свою службу мозга массы, отживает свой век, делается вреден, наконец постепенно уничтожается. Так отжила свой век военно-феодалная аристократия, духовенство, которые даже оскудели умственно (об этом см. между прочим, у Боккля); теперь вообще из людей всех так называемых высших классов достойны уважения только те, кто с

наибольшую сознательность переходит на сторону массы, plebis, т. е. кто изменяет высшим классам и стремится слиться с массою, передав ей умственное развитие, унаследованное от прошедшей истории с ее процессом дифференцирования населения, весьма мучительным.

Посмотрим теперь с этой точки зрения на галицкие отношения. Аристократия и демократия у вас и как классы, и как народности прямо против массы народа. Сколько-нибудь за народ у вас разве духовенство и небольшая часть чиновничества. И все, что я вижу и знаю, не дает никакого основания к оптимизму по отношению и к этим еще русским обрывкам ваших высших классов. Я, право, затрудняюсь говорить со всею прямою; лучше бы взяться за эту критику кому-либо из галичан самих, тем более, что в Галичине есть люди, которые вполне ясно понимают все болезни своего общества. Но только потому, что заявление этого понимания ограничивается только частными разговорами и почти не переходит в печать, я и решаюсь говорить то, чего не хотят почему-то сказать те, кто, конечно, мог бы сказать это с большим правом и умением, чем я.

Что в настоящее время всякое духовенство, в том числе и галицкое, есть класс отживший, это было уже сказано выше. Я понимаю, что в какой-нибудь Герцеговине или Болгарии образованному человеку сделаться духовным значит выбрать себе едва ли не единственную до поры возможность стать близко к народу, работать для него, влиять на него. Таков, напр., архимандрит Пелагич, проповедующий теперь войну против богов христианских и магометанских. Но это, конечно, не нормальный архимандрит и у сербов, а в Галичине вряд ли имеет себе соответствие. Если же в Галичине есть еще нужда в Пелагичах и если они есть там, то, конечно, они не дают основания выключать все и даже большую часть галицкого духовенства из приговора обо всех духовных в Европе, как это делаете вы, противопоставляя

духовенство галицкое нашему, в России. И в Галичине интересы духовенства противны просвещению масс народа, это постоянно и заявляют духовные в частных разговорах ("як хлоп буде просвіщен, то мы підемо з торбами") и даже полногласно на публичных собраниях, наприм, на митинге общества Качковского в Галиче, когда было сделано предложение столь даже умеренное, как о переводе священного писания на народный язык, и когда один оратор сказал: "мы (духовенство) з з а с а д ы не можемо на те згодитися". Что в Галичине духовные и их сыновья не стесняются называть мужика "быком", "быдлом" и т. п., это, конечно, вы знаете лучше, чем я. Прибавьте к этому такие черты, как трусость и лесть перед старшими, клеветничество, интриги для повышения, часто самую мелочную жадность и т. п., чему я, как я ни мало знаю Галичину, берусь привести целый ряд примеров, если нужно с поименованием лиц и случаев. Если еще вспомнить, что в Галичине существует весьма унижительная и стеснительная для человека с более благими намерениями зависимость духовенства от помещиков, то едва ли не полезнейшее дело было бы поднять самую репрессивную агитацию против поступления молодежи в духовные семинарии и должности. Пусть бы она лучше, если не может решиться на что-либо более радикальное, старалась получить хоть какое-нибудь агрономическое, технологическое, ремесленное, наконец коммерческое образование и составила слой ближайшей к народу средней и мелкой буржуазии и мелких и средних поземельных собственников, из которых скорее могли бы выйти н е з а в и с и м ы е народолюбцы, чем из теперешних духовных и чиновников.

Обратимся теперь к этим чиновникам, прибавим к ним и немногих представителей всех других *artium liberalium**

* Вільних мистецтв (упор.).

в русской Галичине: адвокатов, литераторов и т. п. "интеллигенции" по преимуществу. Опять-таки все, что известно нам, не позволяет ставить очень высоко и этот класс. Он даже не очень заботится о том, чтоб стать действительно мозгом своего населения, действительною *intelligentio*. Откровенные люди признаются, а литература галицко-русская подтверждает это фактическим своим состоянием, что науки в Галичине нет. Два-три специалиста, несколько порядочных трудов — это ведь только исключение, которое только подтверждает общее правило. Довольно посмотреть, как скудно число слушателей в аудиториях русских профессоров, да и вообще на лекциях Львовского университета, как еще меньше посетителей библиотек и как зато много тратится времени галицкой интеллигенцией на карточные и билиардные упражнения, на многоглаголанье в кофейнях, как скудны запасы книг у частных людей и в библиотеках обществ, как мало подписчиков на журналы, чтоб увидеть, что интересы мысли не затрагивают скольконибудь глубоко галицкого общества. После этого понятно, что литература и общественная деятельность "едва-едва бредет", "абы день до вечера", по рутинным дорогам, которые 15-20 лет установились для каждой партии, или лучше, для каждого кружка, из коих каждый соблюдает форму деятельности, а в сущности боится всего активного, горячего, нового, как беспокойного, требующего настойчивого и систематического, разветвляющегося труда, а часто и риска.

Впрочем, что тут говорить об энергии и риске, когда очень часто галицкие деятели не выдерживают и скромной, самой скромной критики. Посмотрите на литературно-патриотические общества, соберите голоса, которые иногда слышатся и в печати: "Народный дом" — дойная корова немногих лиц, "Матица"⁸ спит, "Русская рада" спит, общество Шевченко спит, "Побратима" допустили уснуть навеки;

некоторые признаки жизни обнаруживают "Просвита" и Общество Качковского, но не говоря о том, что польза их деятельности еще весьма спорная, кто ж может утверждать, что эта деятельность сознательно-систематическая? Если хотите, из протоколов и отчетов "Просвиты" я вам выпишу целый ряд противоречий, неисполненных обещаний и проч. То же самое можно сделать и относительно редакции газет.

Самая насущная вещь для просветительно-литературных обществ и самое настоятельно-нужное дело для Галичины, Буковины и Угорской Руси в настоящую минуту — библиотеки — находятся в самом жалком состоянии. Пусть мне не говорят обычных галицких жалоб на бедность. Опять-таки цифрами и именами я берусь доказать, не вам, конечно, потому, что вы их знаете лучше меня, что галицкая интеллигенция вовсе не так бедна. И если вклады ее на патриотические цели часто так комически малы, если ни один патриотический кружок не решился установить у себя прогрессивно-подоходного налога на эти цели, то причиною тому вовсе не бедность, а что-то другое. Есть между русинами и землевладельцы, и домовладельцы и капиталисты; духовенство, профессоры и др. получают немалые оклады; семинаристы умеют делать деньги на счет батюшек и будущих тестей, а годовые вклады в "Просвиту" равны каким-нибудь 300 гульденам. Большие суммы у вас умеют собирать только с "ленивых и пьяных хлопов", как напр., на "Народный дом" и "Матицу", теперь на общество Качковского, из которых первые два общества прямо обманули народ, а третье сует народу что попадется, в том числе и откровения г. Гальки⁹ в физиологии.

Зато постоянно слышишь и видишь в течение всех тридцати лет действия галицкого возрождения такие факты, как выпрашивание должностей именем *Wünsche der ruthe-*

nischen Nation*, непорядки, оплошности то в той, то в другой кассе общества или редакции, перебежки из одного лагеря в лагерь [другой], из народности в народность. Видишь, как высокопоставленный духовный канючит в польской канцелярии из-за 75 гульд[енов], как известный писатель выпрашивает себе у славянского комитета 100 р[ублей], обещает за то книги, не дает их и просит денег вновь, как редактор газет с бюджетом 10 - 15 000 гульд[енов] выпрашивает 250, потом 100 р[ублей], унижается, пишет доносы, заведомо лжет, как председатель общества униженно выпрашивает 350 р[ублей], которые решительно недоумевают, куда могли пойти и т. д., и т. д. И все эти позорящие австрорусскую интеллигенцию факти не возбуждают энергического негодования, не преследуются общественным мнением, а напротив, тщательно закрываются своими, а часто и чужими!

При виде всего этого, при чтении всего этого, что пишется в Галичине, при наблюдении весьма черепашьяго хода галицко-русского прогресса, право, позволительно сомневаться, точно ли существует в Галичине то передовое, европейски образованное, преданное народу меньшинство, о котором у нас зашла речь с обеих сторон. Лучше ли стоят дела у вас в этом отношении, или хуже, чем в другом месте, — это к делу не идет. Дело в том, что вышеупомянутое меньшинство в Галичине надо еще сделать и организовать. Всего естественнее вам заняться этим созданием молодежи, и для этого нужна при горячем народном чувстве прежде всего действительно серьезная европейская н а у к а.

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

(Передне слово до "Повістей"
Осипа Федьковича)

В цій книжці зібрано 11 повістей Осипа Федьковича. Вони були напечатані між 1862 і 1867 роком в галицьких часописях¹ "Вечорниці", "Мета", "Нива" і "Правда". Повісті ті у свій час подобались галицько-руській громаді, а дві з них — "Опришок" і "Безталанне закохання" — були переведені на сербську мову у сербській часописі "Віла" у 1868 р. На Україні галицькі видання і досі рідко коли трапляються, та й у самій Галичині трудно здобути іншу з старих часописей. От через те саме й повісті Федьковича не стільки відомі, як вони того заслуговують. Щоб допомогти у цьому ділі, ми задумали зібрати усі повісті Федьковича у одну книжечку, та, на лихо, сам письменник ніколи не залишав у себе чернеток своїх повістей і не записував, куди й коли одсилав він ці повісті, навіть не пам'ята, кілька їх написав. Через те ми не можемо завірити, що подаємо тут, у нашій книжці, усі повісті Федьковича. Ми зробили, що було можна: збрали укупу, що можна було здобути. Як хто вкаже нам, що у нас пропущено, ми тільки щиро подякуємо тому.

Скажемо тепер кілька слів про самого письменника і про те місце, яке він має у галицько-руському письменстві.

Осип Федькович родився у австрійській (цесарській) землі Буковині, де живе немало малоруського народу. По Підгір'ю народ цей подібний мовою і звичаями до того, що живе у Подольській губернії. По горах у Буковині, як і у тій часті Галичини, що ближча до Буковини, люди живуть і говорять трохи інакше і звуться гуцулами.

Ось як сам Федькович розкажує про життя своє у листі до галицького письменника д[обродія] Богдана Дідицького, напечатаному у першій книжці "Поезії Йосифа Федьковича", у Львові, 1862 р., та у другому, писаному до нас торік.

"Я родився, — каже Федькович, — у 1834 році на Буковині, в селі Сторонці (над рікою Путилівкою), так званого русько-кімполунського околу межі гуцулами, де мої родичі не мало господарство провадили. Моя мама була вперед за сторонецьким панотцем Д. віддана, а поодовівши, віддалася за мого батька, зайшового з Галичини, і жили собі з господарства, котре їм витекало, аби мого старшого брата Івана і мене щось трошки до шкіл дати. Нас тривало п'ятеро дітей: два брати і три сестри. Старший брат Іван, вернувши зо шкіл, був при дому на господарстві, а разом і депутатом на наш окіл враз з Кобилицев, о котрім сте може чути. Старша і молодша сестра були дома, а середуща була віддана за панотцем Т. далеко від дому, де скоро померла. Так ми собі тривали щасливе, аж не прийшов нещасний рік 1848/9², котрий нашу фамілію унещасливив, а нас дітей-сирот по світі роздув. Мої обидві сестри померли з жалю та з туги за старшим братом... Де він ся тепер обертає, того і до сього дня не знаю, бо я, поховавши сестри, пішов був в наддунайські краї хліба собі глядіти і не чув єм більше о домі.

Тільки мені о моєм домашнім бутку та родині лиш сказати можна, а більше і не рад бим; но що мою особу обходить, то вже свободнійше побесідує, бо я про себе увезде явно виступати можу; мене нічо не в'яже, як лиш мій стан і мій чин, а вони від мене більше не вимагають, як лиш аби з честев жити і з честев умирати.

Чи я русин, чи я не русин, чи я співак, чи я не співак, того під уніформов (мундиром) не пізнати і не треба знати, však під канону (пушку) кожде серце добре.

Бувши в Молдаві, дав мі бог бути таке щастя, чи може нещастя, що м ся запізнав з одним славним німецьким маляром Р.³, котрий ся за мнов так уступив і мене так дуже полюбив, що мене не лиш з усев силов німецької мови і її поезієв обізнав, але навіть і з гишпанськов мовов і її горячов поезієв. Ціла душа того великого непонятного мужа була

чиста, правдива поезія; він і мою душу нев так наситив, що нині всі брані пекельні мені той чудотворний скарб вирвати вже не гідні... О милий боже! коби був не прийшов той так нещасний 1852 рік, котрий мене на асентп'ляц* ставив, то я бим сього дня не тужив так озде в Семиградчині, межі гордими мадярами, а не розставався з сердешним тим маляром і його краснодушнов женов, в котрих домі приято і щасливо жив я, посвятившись лиш поезії і науці.

Як я перші місяці в війську прожив, то не буду тут уповідати, бо ви самі, коби здорові, відгадаєте; але помалу присвоїв я ся до мого стану, котрий для мене також не був без поезії. Моя старша сестра знала незраховані казки і пісні русько-народні (в нас дома, натурально, лиш по-руськи бесідовано), а же ми ся обоє так дуже любили, то я хлопчиком бувши, раз у раз при ней ся забавляв і всі такі співанки і казки попережняв. Не гадала, певно, моя сестричка тоді, що тоті співанки і казки мене не од одного бука, не од одної зневаги заступа; але то претці так було, бо мене мої камраття, самі буковинські і чортківські молодці, за мої співанки так, бувало, любили, що би того були розщипали, хто би мені згордне слово був сказав. Здавалося, що з тими піснями і казками душечка моєї сестри, яко благий ангел-хранитель, мою скраню од горя заступала. Ще сього дня нагадую собі ті любі вечори, коли, бувало, під касарнев в світі луни мене браття обсядуть, а я їм співаю, аж ся це одному часом сльози лицем котили; а як ся наспіваю, то уповідаю їм або сестрині казки, або о вандрівці по Волощині, по Сербії і по Україні. Але такі щасливі часи недовго, горе, тривали, бо мене далі поклали на фрайтера, ба і на капрала, ба по тому і на фельдфебра, а нарешті 1859 року і на офіцера, бо я таке

щастя, ци нещастя, в бога мав, що не лиш мої камраття, але і старшина любила...

Вернувши уже офіцером в літі 1859 року з Італії до Черновець, познав єм ся з любим німецьким черновецьким поетом, професором Нойбауером, котрого так високо ціню, як самого півця Всеволода Тура*; тому м прочитав мої німецькі думи, котрі м ще в Молдаві писав, а той ревний німецький поет так мене дуже полюбив, що я не лиш вступ в його високочесний дом отримав, але він мені навіть раз казав, що я в ліриці з кождим німецьким поетом міряться могу... Но не мав я ще досі случаю тії поезії об'явити, бо не маю до того грошей; але скоро німецька часопись на Буковині оживе, то редактор Нойбауер мене вже наперед до удільствовання запросив, і при тій okazji буду міг не лиш мої німецькі думи в світ пустити, але і німецький народ з чудеснов нагідно-руськов поезієв ознакомити, до чого мене Нойбауер, читаючи деякі мої німецькі переклади з руських народних дум, якнайлучче заохочує, бо він ся в солодкій вони** нашої поезії налюбовати не може.

Знаємость з Нойбауером дала мені вступ не в єден чесний дом в Чернівцях. При такій okazji обізнав ся і з п. Кобилянським⁴, котрий, чувши мої декламації німецькі, на мене все налягав, чому я по-руськи не пишу, бувши з роду русином? Я йому на тоє: "Хотя я по-руськи не пишу, то претці я словенську, а особливо русько-народну поезію дуже високо ціню, а аби ви знали, що я і по-руськи вже щось написав, то дивіться осьде в мій дневник з походу того-річного, що я якось буйної години в таборі під Касано і на одну руську думочку ся зважив". І показав єм йому мою думку "Ночліг".

* Д[обродія] Дідицького.

** Пахоші (упор.).

Сесья думочка, запевно без усього поетичного вартунку, єсть моя перша руська поезія, котра але ся п. Кобилянському (котрий у мене зчаста бував і котрому я не одну народну пісню співати мусив) так сподобала, що він мене конче просив, аби йому з пару думок до його "Слова на слово" написати, що я также і зробив і котрі думки Вам знані є; при сій оказії перевів я і німецький гімн народний на просторуське, а додавши до нього ще з пару співанок, мною утворених, казав єм то усе друковати і межі мої руські молодці-вояки, котрим я тільки щасливих годин мого життя винен є.

Не спостиг я тоті пісні розіслати, аж ту припав (сеї зими 1861) нашому дивізіону марш сюда на Ардаль (Семіград), де м занедужав, а прикований до ложа недуги, писав єм усі такі думки, що м Вам дотепер поприсилав. Не можу Вам сказати, котрими дні я тоті думи писав, тільки знаю, що перша моя поезія, котру м тутки писав, були "Сонні мари".

На очі я з малого хлопця не був дужий. Але коли, служачи в війську, я з найгорячшого ревностев взявсь до книжок та до науки; а коли до того прийшов ще і похід та італійські упали, то я так на очі занепав, що мусів в році 1863 обернутись до військового уряду, "суперарбітріум", де мені маленьку пенсійку призначили і отпуст додому дали.

З війська додому вийшов я 1863 року у великий піст і застав ще стареньку свою неньку живу, але в великій нужді та бідності. І не натішивсь я довго нев, бо в январі 1864 поховав. Того же самого року вибрали мене всі гуцульські громади нашого околу за свого заступника в сервітутові комісії, в році 1866 наша громада — за війта, а в році 1867 іменовано мене окружним шкільним інспектором.

Війтом (т. є. начальником громади) був я 5 рік, а інспектором до кінця іюня 1872, де я, принужден інтригами, за всі достотеляства подяковав, а сам запросився у львівських

русинів о яку-небудь службу, котру, спасибіг їм, я й дістав*, і місяця юлія у Львів переселився, де я 14 чорних місяців перебув, щоб, розчарований до краю, під рідну свою стріху вернути".

Щоб було ясно, яке місце має у галицько-руським, а через те й в усім малоруським письменстві Федькович, мусимо сказати хоть небагато про те, що і як писали австрійсько-руські люди руською мовою у останні сорок років. В Австрії, або Цесарщині аж у трьох землях живуть руські люди: у Буковині (220 000), у Галичині (2 300 000) і по тім боці Карпатських гір, в Угорщині, або Венгрії (до 700 000). Ці руські люди подібнісенькі мовою і звичаями до тих, що живуть в полудні Росії і звуться од вчених людей малоросами, або українцями, котрих недавно напечатана книга д. Ріттіха "Племенной состав русской армии" нащитала у Росії більш 14 мільйонів.

З 1387 року Галичину завоювали поляки і прозвали її воєводством руським. Тут народ задержав своє старе ім'я русини, котрим і кияни звали себе ще за первих князів, як писали умови з греками про торгові і інші діла. У давні часи у Галичині писали так, як і у Києві або на Волині, у Острозі і інших городах, — мовою, мішаною з церковної та крайової, що тепер звуть малоруською, а колись-то звали просто руською, рускою, русскою, а далі й по грецькій вимові росскою, російською або малоросійською, од того що Великою Руссю стали звати Русь Московську, де були митрополити, а далі патріарх й царі руські. Поперед усього прозвала себе Малою Руссю Галичина, а далі стали звати так і землю по Дніпру коло Києва, або Україну. Це ім'я вдержалось за Україною особливо після того, як вона за Богдана Хмельницького у 1654 році

* При товаристві "Просвіта", коло видавання книг для народу. Книжок таких Федьковичем видано більше п'яти.

одійшла до Московського царства, котре давно вже звалось Руським Царством, а потім стало зватись Російською імперією. З тої пори на Україні стали звати руськими великорусів. Галичина осталась під Польщею, а у 1772 р., як ділили Польщу австрійський цесар, король пруський та цариця руська Катерина II, Галичина дісталась австрійському цесареві. Через те руське письменство дуже занехали у Галичині: по-руському перестали говорити не тільки пани та урядники, але й попи, а говорили по-польському, по-німецькому. Тільки службу в церквах правили по старовині, по тих же книгах, що й у нас, та ще й виговорювали помалоруському: "і во віки віков, світ Христов", одні тільки селяни та дехто з міщан говорили по-руському, майже так, як тепер говорять вони в нас на Україні. Пополячені пани стали звати мову цю хлопською. Та й з попів коли хто й говорив не по-польському та по-німецькому, а буцідто по-руському, то соромивсь говорити, як говорять прості люди, а говорив мовою мішаною, та тільки ще примішував більше польських та латинських, та ще й німецьких слів; та й руські слова розкладав на німецький лад. Такою мішаною, мовбито руською, мовою вчили дечому по школах церковних та семінаріях; нею ж стали потроху писати й про світські речі. Звали цю мову ті, що нею писали, різно, як і в старовину: і російською, і русійською, і руською, і малоруською і навіть славено-російською і славено-руською, з чого й видно, що ті самі, хто так писав, не знали добре, що то слов'янська, церковна мова, а що руська та, що нею народ говорить*.

* Ось як звалися деякі книжки, писані у Русі, що була під Польшею, у часи до Поділу Польщі: *Αναθήμα της τιμης* (Жертва шаноби) добродітелями і благочестієм унашанованому іскуснішому і целомудрішому мужу Кир Григорію Кириницькому⁵ в Росії, Львовські землі обивателю... отецтвенным ёго діалектом чрез Іакова Седовскаго описано. Року от Р. Х. 1641.

Тим часом скрізь поміж письменними людьми звернули увагу на простий народ, почали говорити про його життя, про його мову, почали говорити, що ця мова краще, живіше, ніж книжна мішанина; письменні люди, от як у Росії Пушкін, казали, що рідній мові треба вчитись у простих перекупок та у няньок швидше, ніж з книжок. Через те що у Росії столиці — Москва і Петербург, де завжди більше

"Лѣвос, или Камень с пращи истинной церкви святых православных русских", 1642;

Беринды⁶ — "Лексикон славено-росский", 1653.

"Граматика языка руссiйскаго. Типом братства успенія Богородицы, в Львовѣ, року 1754".

Пилип Орлик, прославляючи по-польському гетьмана малоруського Мазепу, звав його Алкідом російським (Alcides Rossiyski, напечатано у Вільні 1695 р.). От тим-то й чудно читати, що галицькі поляки, а далі й дехто з русинів, стали казати, що Русь щось інше од Росії, що Русь — тільки Малорусь, а Росія — Великорусь, або Московщина.

Вже в 1774 р., після того, як Галичина, одійшовши у Австрію, одділилась од других руських земель, в одній книжці, виданій у Вільні ("Пѣснеслов") галицький уніатський митрополит зовється всея Росії; у 1791 р. в Почаївській лаврі напечатаний уніатський катехизис зветься "на русскій діалект переведеним з римського", а тоді ж у другій книзі, що вийшла у Львові ("Ономастикон"), Петро Лодій зветься: "в университете Львовском любомудрія умозрительнаго и действительнаго кесарско-царским народним в российском язикѣ профессором". В 1796 р. у Почаєві напечатана "Проповедь" у похвалу Катерини II, "переведена на славеноросскій діалект". Печатати "буквари славенорусского языка" не перестали у Галичині й до наших часів (у 1817, 1827, 1837).

В 1831 р. видано у Львові книжку "Имн народный (австрийский) с музикою на седмъ языках, т. є. на немецком, славенорусском, польском" і т. д.

Ось як розно звав свій народ і мову Йосиф Левицький, один з тих, що раніш других і більш других писав у Галичині про світські речі: "Учащемуся младенчеству славено-русского. В Вѣнѣ. 1822". "Ерлькѣниг" (из немецкого, Гёте) переведен на малоруський язык". В Перемишлѣ, "Стих в честь Мих. Левицкому митроп. Галицкому, соч. Іос. Левицкого, напеч. в Перѣмишлѣ, в типографии русского епископа, 1838", "Звон. Шиллера из нѣм. на галицко-русскій язык переведен. 1839"; "Шиллера борьба со смоком и порука, из нѣм. на малорусскій язык, в 1842". Через два роки Й. Левицький видав нові переклади з Шіллера, вже не називаючи, на яку "мову": "Шиллера Водолаз, Ход до желѣзной гуты и Рукавичка". А одна урядова книжка, що вийшла у Відні у 1847 р., так звала руських галичан прямо галиціанами та й тільки ("Наука о управе пюлюну для Галиціанов, иждивеніем правительства").

письменних людей збирається та живе вищий уряд, — стоять у Великорусі, та ще й через те, що великорусів у Росії більше, ніж малорусів (перших 34 мільйони), то й писателів у столицях Росії стало більше великорусів, ніж малорусів. Ломоносов, Карамзін, Крилов, Пушкін дуже пригнали стару церковно-руську мішану письменну мову до простої великоруської. Тоді й у Малорусі стали писати чистою простою мовою Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка, а далі Шевченко й інші; стали записувати йечатати пісні та казки народні так, як народ співа та говорить їх, князь Цертелєв, Максимович, Лукашевич, а далі й інші; а Павловський ще в 1818 р. напечатав і граматику цієї народної малоруської мови.

Особливо треба було звернути увагу на просту народну мову письменним людям серед рідних та сусідніх нам народів словенських, як чехи, словаки, хорвати, що укупі з галицькими русинами живуть у австрійському царстві. Тут случилось так, що пани, щоб порівнятися з тими, що коло престолу царського обертаються, почали говорити то по-німецькому, то по-венгерському, аби не по-простому. Так в однім краю зробилось як би два народи, і що письменні люди собі писали, чому вчилися по-німецькому, чи по-венгерському, того простий чоловік чех або словак не міг розуміти; а коли його починали вчити у школі, то зразу забивали йому памороки чужою незрозумілою мовою. Од того, коли деякі письменні люди з чехів та словаків стали думати про те, як би народ вчити, то поперед самі почали клопотатися, як би себе і вчителів та урядників вивчити мові, на якій народ говорить, а далі, щоб показати німцям, що й по-чеському чи по-хорватському можна такі ж книжки напечатати, як і по-німецькому, стали й усі слов'янські мови виучувати, щоб то з подібних до своєї мови назбирати для себе слів, яких у кого не було. Так появились у чехів і словаків та у хорватів вчені "слов'янолюбці" (слов'янофіли) та

всеслов'янілі (панславісти). Книги цих слов'янолюбців, їх видання пісень своїх народів стали доходити й до галичан. Дістались у Галичину й збірник пісень українських Максимовича, "Енеїда" Котляревського та граматика Павловського; стали деякі молоді галичани додумуватись до того, що письменна мова і для них мусить бути така, якою у них говорить простий руський народ, тобто малоруська. Найгарячіший з цих молодих людей був Маркіян Шашкевич, що уродився в 1811 р. од священика у селі Княжу коло Золочева, а вмер священиком теж у Золочівському повіті у 1843 р. Він укупі з своїми приятелями Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким, що тепер у Вільні головою археографічної комісії, зібрали невеличку книжечку "Дністрова русалка"* з пісень народних і власних, як вони казали, складань і хотіли напечатати її у Галичині, а потім у Вільні, де була руська семінарія, але їм не дозволили власні руські духовні, ті самі, що писали вірші нібито руські. Вони щитали богзна яким злим ділом печатати книжки так, як "хлопи" говорять. Шашкевич мусив печатати цю книжку у Пешті на Угорщині, в 1837 р. Щоб видно було, якою мовою писав Шашкевич і як українські книжки піддавали галичанам охоти писати по-руському, показуємо його стихи до Миколая Устияновича².

ПОБРАТИМОВІ

Дума

От так, Николаю, вкраїнські вірлята
І веселят душу й серце загівають;
От так, Николаю, руські соколята
То вголос, то стиха матері співають.
Аж мило згадати, як то серце б'ється,
Коли з України руськая пісенька

* Мова про альманах «Русалка Дністровая» (упор.).

Так мило-солодко вколо серця в'ється,
Як коло милого дівка русявенька.
Так то обнімає, так до себе тисне,

Пригортає і любує,
І голубит і цілує,
І плаще і тішит,
І медочком дишит —

Що трохи не скажеш: пусти мене, пісне!
Аж тут і небавком буйний вітер повине,
Гостинець вже інший, от вже думку несе.
Несе й каже: "сю ніч степами гуляв я;
Нагулявшись доволі, по могилах лягав я,
Будімто спочити — а то підслухати,
Як то стара бувальщина буде розмовляти:

Про давні літа,
Про давнії часи,
Як слава гула
Світом вокруги;
Про руських батьків,
Боярів, князів,
Про гетьманів, козаків".

І стане повідати зразу так мило,
Стиха й величаво, мов над морем цвіла
Цвіт-доля любенько, — потім голосніше,
Застогне, заплаче, що раз то сумніше,
Сумнійше, страшнійше гукне, заскавиче,
З-під могила, казав бись, старих людей кличе,

Щоби поспитати
Про спис, про шаблюку;
Щоби розвідати
Про орду канюку:

Як руським тілом згодувалася;
Як руськов кривдцев наповалася;
Як руська шаблюка все її витала,
Як кривим зубом серце добувала,
В пуці вигідненько на нічліг стелила,
В воду — під могилу спати кладовила.
І знов згомонит ті нишком, мило-немно,
Як в сумерк вечірній, півсонно, півтемно;
І луно розпустит ген-ген долинами;

І гомоном шибне ген-ген дубровами;
 Не то комусь-то, десь там повідає,
 Як то колись-то красою засяє;
 Як при Чорнім морі
 Себе завітчає;
 В степах на просторі
 Весело заграє;
 Як в водах — Дніпрі
 Змиєсь, прибересь,
 Легеньким крильцем
 На Дністр занесе ся:
 В тихенькім Дністрі
 Собі приглянеся:
 Крилоньками сплесне,
 Стрясе, запотит,
 Під небо до сонця
 Ген-ген полетит,
 Під небом, край сонця
 Сонечком повисне
 І буде літати,
 І буде співати
 І о руській славі
 Скрізь світу казати!

"Русалка Дністрова" і другі книжки галицькі — Левицького, Устияновича, Могилянського¹⁰, Лисинецького — дістались у Київ, в руки Максимовичеві, которий написав у своєму виданню "Киевлянин" 1841 р. статтю "О стихотворениях червонорусских". Максимович перепечатав чудні вже для освіченого чоловіка у Росії у часи Лермонтова і Гоголя заголовки віршів галицьких і не менш чудні зразки мови їх. Ось як звався один з віршів Левицького: "Стих во честь Его Превосходительству Преосвященѣйшому Кір Михайлу Левицкому, Митрополітѣ Галицкому, Архиепископови Львівскому, Бискупови Каменца-Подільского, Его Императорского Величества дѣйствительному тайному Совѣтнику, Докторови С. Богословия и т. д. во день Святого Архистратига Михайла дня 8. Ноемврия 1838, яко

во день Его високого тезоименитства, Іосифом Лѣвицким, Парохом Школьским Дієцезіи Перемыскои оу підножия Его Престола с найбільшим ушанованьом сложенны. — В Перемышли. 1838. въ 4".

А осьде трохи стихів з цього утвору:

Приятным чувством упоенный,
Вхожу в отечественный град:
Се, холм я вижу возвышенный,
Где церковь — мать русских чад.

Днесь мѣсце горде, где пред вѣки
Стоял монахов бѣдный дом,
Котри, покинув челоуѣки,
Творца превозносили в нем.

Насупротив високий замок,
Который основал наш Лев:
Се слави русской уламок,
Его мѣстит при собѣ Пелтев.

Лиха то доля так хотѣла;
Счоб Галичь, древний град, пропал;
Вось где Романа и Данила
Зо злата кутый Трон стоял.

Враз з долею головна мѣста,
Притемнился цвѣтуц крилос;
Геть запустѣла и пречиста,
Не бул в ней пастырский принос.

Сам Левицький хоч і писав так і брав собі за зразок оди Державіна, щитав свою мову малоруською. Так він видав тоді ж книжечку "Ералькеніг (Лісний цар) Гетего, переведен на малорускій язык и назван богинею Іосифом Левицким зо Шклаа". Малоруською щитав свою мову і другий писатель, що тоді ж таки видав книжечку під назвиськом "Воззрѣніе Страшилища во Пестѣ и Будѣ наступшаго мѣсяцем мартом 1838 года во время разлития Дуная Сімеоном Феофил. Лисе-

нецким галициянином, теперь кес. король. сожителяща
Вѣденскаго питомцем в малорусском языке изображенное.
Другій вытиск. — В Вѣдню, в книготѣскарне оо. Мехита-
ристов. 1838. В 8. "

Ось кілька ще луччих стихів і з цієї книжки:

Ах, для бога! кто ж би ся не содрогал,
Да тут с ужасом все пропадает;
И кто ж, уважаючи то, не дрожал,
Аще видит, як все исчезает.
Здѣсь буграми из льда намошенны
Горы; там из каменев могилы;
В той-но странѣ холми возвишенны;
Волны тим же града жизнь покрывали!

Виписавши отакі і їм подібні зразки, Максимович казав:
"Желая Лисенецкому и всем товарищам его возможных
успехов на поприще стихотворном, мы заметим одно: зачем
на его "Воззрени" надписано, будто оно изображено
языком малорусским? Ни один малороссиянин не назовет
этого языка своим, да это и не великорусский и не белорус-
ский язык: это и с к у с с т в е н н о е словенорусское слово-
сочинение, которым лет за сто писали наши русские стихо-
творцы, и оттого их произведения состарились преждевре-
менно; оттого в наше время не читаются или читаются с
трудом даже такие писатели, как Сумароков и Кантемир.
Любопытно взглянуть в этом отношении на "Песенник",
изданный Новиковым. Каждая часть оного начинается
современными романсами, оканчивается народными рус-
скими песнями; теперь тех искусственных романсов и
читать нельзя; а безыскусственное, простое выражение
народных песен и теперь прекрасно. Иная песня живет уже
в народе два, три и более века; но ее выражение не соста-
рилось и цветет такою свежестью, как будто она сложена в
наше время одним из лучших поэтов. Достоинство народ-
ных песен вполне признано только в наш век, когда и

литературный, или письменный язык наш так усовершенствовался через приближение к живому, естественному народному языку русскому, от которого так далек был книжный язык русских писателей прошлого века. Тредьяковский, которого стихи так не прекрасны, народные песни называл подлыми; между тем как Пушкин лучшим щегольством для своих несравненных стихов почитал **в ы р а ж е н и е н а р о д н о е** и очень любил свои пиесы, написанные в народном вкусе; а Мерзляков и барон Дельвиг приобрели себе славу, подражая народным песням в своих песнях, из которых некоторые, в свою очередь, сделались народными.

Вековой опыт нашего русского стихотворства должен послужить в урок для писателей червонорусских. Пусть они избегают искусственного словосочинения и стихосложения! Живая литература у них может процвести только на их народном, живом языке; пусть они все изучают его в народных пословицах, поговорках, сказках и еще более в песнях малороссийских, особенно украинских, где народное выражение процвело с наибольшею силою и красотою. Тем более это прилично червонорусской музе, которая возрождается в средоточии словенского мира и в ту именно пору, когда почти все словены сознали цену своей народности и так горячо за нее ухватились".

"Русалка Дністрова" наполовину була зложена з народних пісень, а в другій, котру Шашкевич і приятелі його назвали **с к л а д а н я**, були їх власні стихи, але доволі подібні до народних пісень, живіші, ніж вірші других писателів галицьких. Од того Максимовичу більш і подобалась ця книжка. І ті, хто напечатав "Русалку", більш послушались і совіту Максимовича писати так, як народ говорить у Галичині і на Україні. Другий видаватель пісень українських, тоді харківський, а тепер петербурзький професор і академік І. І. Срезневський нарадив Шашкевичеві переложити на малоруську мову з старочеської "Короледворську

рукопись" і "Суд Любуші". Шапкевич послушавсь ради і одіслав перевод цей Срезневському, а далі засів за переклад Євангелії і за книжку для народу — "Читанку". Тільки нічого того не було напечатано, а сам Шашкевич скоро вмер.

Тоді ще мало хто в Галичині міг зрозуміти, яке справді важне діло письменство для народу на народній мові. Ще років з десяток після "Русалки Дністрової" усе-таки дуже мало появилось писаного русинами, та й те було мовою мертве і осередком мало цінне. Коли це у 1848 р. почали ворухнитись усі народи австрійські: одні хотіли здобути собі вольну управу, як поляки або венгри та німці, та й запанувати над другими, другі, як чехи, хорвати, словаки, думали, що як піддержать уряд царський, то заборонять себе від понімеження або повенгеряння. Уряд австрійський, щоб спинити поляків, згадав, що у Східній Галичині, так як і у нас на правім боці Дніпра, тільки пани та частина міщан поляки, а сільський народ та попи — русини. От уряд дозволив та ще й підбивав руських попів, щоб збирались на ради та заявляли, що вони не поляки і земля їх не польська і бунтувати проти царя не хочуть. Важніші попи, урядники і писателі з русинів зібрались літом 1848 р. у Львів, назвались "Головна руська рада" і написали од усього народу свого, що вони русини, чи малоруси, народ особний од поляків і других слов'янських народів. "Русини, хоть укупі з поляками і належать до великого слов'янського роду, — писала Головна рада, — одначе мають окрему од поляків мову, письмо, звичаї, норози, церковну службу: вони живуть в краю, одному з найродючих у Європі, бо вони тепер живуть у Полуденній Росії, Південно-Східній Польщі (цебто у Холмщині), в Галичині і в Північній Угорщині і мають щотом 15 мільйонів душ". Трохи згодом Головна рада знову писала, що "русини — особний народ, так як і руські (цебто великоруси), чехи, хорвати, болгары і поляки і другі слов'янські народи". Галицькі писателі стали говорити про те, що вони мусять розплодити велике

письменство малоруське на усю Малорусь, що в Австрії, що й у Росії, з-поза Карпатів аж до Дону, як казала "Русалка Дністрова". Частіше звали галичани Малу Русь просто Руссю, бо до слова цього вони більш привикали. Та до того і в них пішло ходити, вже як у поляків, слово "Русь" як щось інше від слова "Росія", і руським звали тільки малоруське письменство, окреме од російського, здебільшого великоруського. Так, Яків Головацький, которий став у 1848 р. професором руської мови у Львівськiм всеучилищі (університеті), починаючи свої читання, казав*:

"Южноруська народність так богата на пісні, забытки питоменого рода, що впливала навіть и на мову польську и російську поезію, на польських і російських писателів повістей. Російская словесність не одного має поета и романописателя, котрого одушевила, натхнула Україна; а в польській новітній словесности так умножилось число поетів, послідовавших поезію тую народну, що аж критики называють их поетами особливої української школи. Тільки образців для поетів має Южная Русь — так богата історія, быт народний и сама природа той благословенной країны в матеріали и образы для поезій, що дві сусідні літератури ними збогатила; яким же прекрасним величчям окажется она, сли выступит сама со своими родимыми талантами, в своим язъці, і своими барвами, живим життєм народным!" ("Три вступительні преподаванія о рускій словесности. Львов. 1849. Преподаваніє третє").

"Галицкіи русине", казав там же д. Головацький, "як нині видиться, мають призначенє в крузі соплеменных

* Д. Головацький, як і другі його товариші, писав старою правописсю, церковною, трохи пригнанною до малоруської мови. У цій правописі *ѣ, ѓ, ѣ, љ*, треба читати *і, а, ѓт* — від. Ця правопись тільки й признається австрійським урядом, а церковні люди так і досі печатають навіть і негражданкою, а зовсім церковним письмом, пишуть навіть *О у к р а ї н а*, замість *Україна*.

словенських народів розвинути свою родиму словесність, своє питоме життє, поповнити тую розгрань, яка меж слов'янами без них появляється, впливати на образованье мільйонів свого племені и переносити європейське просвіщеніє тихим розвоєм на весь южнорускій нарід".

Ці слова д. Головацького показують і те, що він думав, і те, якою мовою він писав. А він був один з найголовніших поводитирів галицьких, і уряд цесарський кликав його у комісію, що прекадала для русинів закони з німецького, та у другу, що мусила написати книжки малоруські для народних шкіл та гімназій. У ті часи, після 1848 р., галичани стали видавати немало книжок, збірників, часописей, у которих дуже багато говорилось про самостайне малоруське письменство так, як говорив і д. Головацький. Чимало говорилось у них і про українських писателів: Котляревського, Квітку і других; дехто, як Устиянович, згадував і про "громкого Шевченка". Тільки не видно було, щоб тоді у Галичині добре розуміли українських писателів, щоб розуміли, од чого вони пишуть по-простому, по-народному і найбільш про простий народ. У Галичині думали, що і на Україні робиться так, як у них, цебто, що українці пишуть так, як народ говорить не задля того, що інакше не може писати писатель з живим чуттям, которий хоче описати життя людське так, як воно єсть справді, а мовби то навмисне, так як галичани почали писати по-руському, аби не було по-польському. Так, д. Головацький казав про Котляревського, що він "завсігда старався народність малоруску піднести, язык малорускій підвысити, ставлячи го в противуположности до книжного, або російского (великорусского)". Про других писателів українських (Костомарова, Метлинського, Гребінку) Головацький теж каже: "Старанність их всіх була висказати все народным малоруским духом, малоруским словом, щоби відзначити єго від книжного російского, выявити самостатным. Для того часом впа-

дали в другу крайність, до протонародного невмістного висловліня (?)". Остатні слова галицького професора показують, що проводирі галицькі, хоть і говорили про народ, та все-таки соромилися признати, що простий народ і єсть настоящий руський народ, а його мова — настояща руська мова того краю, і прямо нею вчити народ, нею писати книги, додаючи, де треба, нові слова, подібні до народних, легко зрозумілі народові. Вони усе-таки хоть і казали, що вони не поляки, та задержали польські шляхетські думки, що простий народ — то щось нечисте, гірше од панів, — ч е р н ь, х л о п и. Та навіть мало хто з галицьких проводирів і вмів добре руської народної мови, бо усі вони вчилися у школах німецьких, польських та сполячених. Ось що розкажує про себе Д. Наумович, которий скоро потім став одним з проводирів галицьких: "Я не знав нашого народа, бо ніколи я не бував на селі, ніколи я не мав сношення с людьми (селянами). Я виховався в спольтенім Буську, відтам пійшов до Львова, все русское в мні було лишь якось темнее чувство". Й руського пам'ятав Д. Наумович тільки церковний обряд, бо згадував, як бабка не дозволила його батькові причаститись по латинському обряду. А вже опісля, як перебув Д. Наумович невдачно повстання польське та став жити серед селян, то згадав він і проте, що мати розказувала було про цанські кривди народові ("Наука", 1872, 364).

Од того часом і руські писання таких людей були не чим другим, як тільки перепискою польських слов руськими буквами, а майже усе, що писано було галичанами зараз після 1848 р., було страшенною мішаниною слов з різних мов, такою, якою нігде живі люди не говорили і не говорять. Ось, наприклад, як писала Головна рада: "Чувством народности напоени и в том наміренію собралисьмы, мы, русины, которым добро и щастье народу на сердцах и будем ділати в способ н а с т у п а ю щ і й:

а) Первым заданьем нашим буде заховати віру и поставити на ровни о б р я д о к наш и права церкви и священников наших с правами других обрядков.

б) Розвивати и в з н о с и т и народность нашу во всіх еи частех в ы д о с к о н а л е н ь е м языка нашого, запровадженъм его в школах низших и выжших, видаванъм писъм часових, у т р и м у в а н ь е м кореспонденцій з письменними т а к нашими, як инными" і т. д.

Не дивно, що галицькі проводирі не пристали до мови народної, коли вони у цьому першому всенародному письмі перш усього заговорили про священників і більш, ніж про народ, про которий вони тільки й обіщали, що "розпознавати потреби нашого народу". Були такі, которі явно говорили, що властивий народ — то тільки священники й єсть, а не хлопи — хлібороби та пастухи.

Як опинились галицькі проводирі так, що од польського мусили одстати, а до свого простонародного соромились зовсім пристати, то почали дехто з них шукати руської, але панської мови і обернулись за нею у Росію. А в Росії ще перед 1848 р. після Гоголя луччі писателі зовсім вже не стали писати оди до влади та до високих урядників, а почали описувати, як живуть люди усякого стану, а коло 1848 р. молоді писателі і на Великорусі — Григорович, Тургенєв, Некрасов, Писемський, Островський і другі — почали звертати увагу на простий народ, почали описувати його життя майже тією мовою, якою він сам говорить. Та думок цих нових писателів у Росії не могли й зрозуміти галицькі писателі, що шукали у Росії руського, але панського письменства, панської руської мови. Од того у Росії їм подобались не нові найліпші народні писателі, а старі придворні: Державін або ще й Ломоносов. До того ще ті галицькі писателі, що думали покористуватись панським письменством у Росії, не могли зовсім вивчити тієї мови, которій не чули коло себе, а тільки ще більше мішали мову, которою

писали так, що вже зовсім не можна було розібрати, яка вона. А не маючи живої мови, не могли вони вибрати й живої речі, щоб про неї писати. Одвертаючись од простого народу, не могли знайти галицькі писателі ніякого руського стану, щоб про його писати, — бо живі руські люди були прості люди, а не прості були то поляки, то жида, то німці, по полупольські пани і полупанки. От і почали писати про руських князів та бояр, що були колись у Галичині років з п'ятсот тому назад і що часами не менш, як і чужі, солоно приходились руському народові, котрий звали вони смердами. Як на зразок того, як гордо говорили про народ свій деякі з найбільш знаних письменників галицьких, можна вказати на Дениса Зубрицького, що писав книги про Львів та Галичину попереду по-польському, а далі, за поміччю московського професора Бодянського, вже по-руському, на великоруський лад. "Есть мрачные исступленники (!), — каже Зубрицький, — или скорее низкие (!) невежды, в лени доселе проживавшие, пренебрегавшие всякую науку собственного языка (?), употреблявшие чуждое наречие, прислушивавшиеся только простонародному разговору собственных слуг и работников и желавшие теперь, чтоб мы писали свою историю на областном наречии г а л и ц к о й ч е р н и. Странное требование! Истории пишутся для образованного и образующегося класса народа. Для простолюдина довольно молитвенника, катехизиса и псалтыря, — которого, прибавимо ми, галицькі "батьки Русі" теж не хотіли дозволити передожити на живу народну мову! А як сам Зубрицький навчився писати тою мовою, що говорять у Росії пани, а не ч е р н ь, це видно з його слов, так же як і те, чи ясно він розумів сам, що то таке за "собственный язык", якому треба ще вчитись.

Найбільше плодovitий з тих галицьких писателів, котрі появились після 1848 р. і думали розплодити у Галичині панську руську літературу, покориштувавшись дечим і з Велико-

русі, був Богдан Дідицький, що написав, між іншим, поеми "Конюший", "Сон князя Льва", "Буй-Тур Всеволод" — усе про князів та бояр. Ось частина з поеми "Буй-Тур Всеволод".

65

За столом більшим князі усіли,
Серед них орлы два хижокрылы(?):
Буй-Тур и Игор — чадъ Святослава,
Сіверской Руси двѣйна застава.

А всі пирують, шумят, гудут,
Здоровье пари вінчанной пьют:
Пьют стаканами, и пьют из збана.
При співах русских — до полупьяна...

Послі обіда старши в проходы,
Молодши в игры и хороводи,
А на подворью бірцы преславны
Пойшли в заводы, як звичай давный:

Кто там сильнійше на кулак брал,
Кто кол желізний в руках ломал,
Такому Буйный сам Тур кланялся,
А мір крещеный ним величался.

Так до зморочу; а от зморочу
Пили наново аж в ночь глубоку.
Гудьба греміла, півцы співали,
Люди плясали, стіны плясали (!).

На веселью том я також был
И до Буй-Тура мед-вино пил;
Ціловал Ксені руку біленьку
И співал Руси пісню стареньку...

Тому, хто добре зна живу мову, великоруську й мало-
руську, навіть живу всеросійську панську мову у Росії, нічого
казати, до чого мова д. Дідицького мертва, мішана, попере-
кручувана та ще до того й така, що до неї не прибереш

ГДИЦЬКО-РУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

ніяких правил. Так даремне потратив свої сили чоловік з наукою, з щирою охотою, та й не без дотепності. Другі, з меншими силами, плодили ще гірші мертвоплоди, коткими наповняли галицькі книги од 1848 до 1860 року. Глядячи на таке писання, Максимович писав у Галичину у 1848 р.: "от своего отстали, к великорусскому не пристали и плавают в середине, весьма неблагоприятной для их поэзии" ("Галичанин", кн. II, стр. 107).

Поки так робилось у Галичині, у Росії стали лагодитись до того, щоб крестянам волю дати. Знов звернули, та ще більшу, увагу на сільське народне життя. Ще більше почали писати повісті і усякі книги про крестян: у Великорусі — Островський, брати Успенські, Якушкін, Левітов, Слєпцов, Максимов, далі Решетников; на Україні, окрім Шевченка, котрий вже був тоді на волі, — Марко Вовчок, Стороженко, Куліш, Номис, Кухаренко і другі. Українці писали, як і перше, цілком так, як говорить сільський люд, й великоруси, пишучи про свій народ, ще більше, ніж спереду, старались писати, як народ говорить. Стали у Росії з западом говорити і про науку для народу — і вп'ять дали писати книжки для народу у Малорусі і Великорусі народними мовами. Такі були великоруські книжки: "Рассказы о русской земле, о русских людях" Максимова, "Рассказы про старое время на Руси" А. Петрушевського і др.; малоруські: "Граматка" Куліша, "Оповідання з святого письма" Опатовича, "Депо про світ божий"; д. Костомаров збиравсь печатати переклад святого письма на малоруську народну мову — і Академія наук похвалила той переклад. Так поруч з панським руським письменством, що вживалось однаково панами в Росії на Великорусі, як і на Малорусі, виростало два народних письменства: великоруське й малоруське. Мало того, почали наладжувати науку й панських дітей так, щоб вони менш одрізнялись од мужиків: у панських дітських книжках, як наприклад, у "Родному слові" Ушинського, малювали як

можна більше картинок з народного, мужицького життя, печатали пісні, казки, приказки народні. Так чимдалі робиться все більше, та тільки у Великорусі. Бо після 1863 р. пересталиечататись школьні малоруські книжки. Багато людей не залюбило цих книжок. Попереду польські газети стали жалітись, буцімто малоруські народолюбці — хлопомани (по-грецькому м а н і я значить дурість), цебто такі, що нібито показались на тому, щоб на світі були самі хлопмани, а панів би-то хотять вирізати, як колись гайдамаки. А далі про те ж стали жалітись жида у газеті своїй "Сіон", що виходила у Одесі, та ще й прибавили, що малоруські народолюбці — с е п а р а т и с т и (латинське слово — значить "одділители"), цебто значить, що вони хотять одділити Малорусь од Руського царства і завести свою державу. До цих польських та жидівських донощиків пристаю у Росії усе, що не любило мужиків та не хотіло, щоб мужики скоро та легко виучувались, — ті часописи у Москві, що не хотіли, щоб землю дали крестянам, щоб у земстві були крестяни, щоб учили по школах світські люди. Інші опасувались, щоб книжки малоруські не пошкодили тому панському руському письменству, що вживається по всій Росії.

Про те, що робилось у Росії, чутка пішла й у Галичину. Дійшло тудя багато книг Шевченка і других українців, дійшла й місячна часопись "Основа", що печаталась у Петербурзі наполовину малоруською мовою. А в Галичині після 1860 р. була заведена к о н с т и т у ц і я, або новий, свободний у с т а в у р я д у, для діл крайових став збиратись сойм з виборних од усякого стану людей; сойм цей став посилати виборних і у державну думу для діл усього австрійського царства. Стало вольніш печатати книги, часописи, заводити товариства для освіти людей. Молоді люди з запалом кинулись на українські книжки, которі їм більш подобались, ніж галицькі, стали докоряти старших, що вони мало дбають про народну освіту, стали хлопотатись, якби

укупі з українцями помножити справді народне малоруське письменство. Поруч з часописями, що видавали старші галицькі писателі — "Галичанин", "Науковий збірник", "Слово", що видавав попереду д. Дідицький, — молодші стали видавати "Вечорниці", "Мету", "Русалку", "Ниву", далі "Правду", у яких говорили, що хочуть писати, як народ говорить, хочуть працювати найбільш для народу. Од того їх прозвали "народовцями", а через те, що вони попереду широко говорили про Україну й про козаків, що колись-то обороняли руський народ од польських панів, звали їх українолюбцями й козаколюбцями. Старші й собі почали більш дбати про народ: д. Дідицький став печатати додаток до "Слова" — "Листи до громад" — доволі гарною народною мовою, а потім д. Наумович став печатати багато таких же народних книжок, аж поки не завів для народу дві часописі: "Наука" і "Руська рада", що печатаються у Коломиї. Тільки старші згоджувались на те, щоб для самого простого народу писати по-простому, а для попів, урядників і панів хотіли усе-таки залишити стару мішану мову, которую вони цитали вищою. Хоть вони й самі прихвалювали українських писателів, та усе-таки докоряли їх за те, що тільки про народ та про козаків говорять, а про старих князів та бояр мало дбають та дуже вже по-простому хочуть писати. А найбільш не подобалась старшим галицьким писателям у українців їх правопись, те, що українці писали не так, як по-церковному, а так, як тепер виговорюють, не писали *ѣ*, *о*, *е* замість *і*, не вживали *ѣ*. Ще недавно д. Наумович казав, що *ф о н е т и к у*, т. є. писання так, як говорять, уважає він "за найтяжчу ю язву, якою господь мог покарати Русь нашу, бо Русь в нинішніх обставинах перестане нею (т. є. Руссю) бути, як відорвешся від церкви своєї и кине каменем на все то, що було святим ей отцам, дідам і прадідам, а инстинкт (чуття) той народний відноситься не тільки до кореней и форм слів церковно-руських, до которых уже ухо народа привыкло, но

и до кожної букви и самого, хоть би як хто говорив, непотрібного *ѣ*-а, без котрого неприємно читається русское письмо" ("Наука", 1873, 7, 6). У Росії дехто думає, що галицькі писателі, такі, як *Д. Наумович*, од того не люблять українського письма, що воно особне од великоруського. Але з тих примірів, які приведені вище й далі, можна бачити, що старе галицьке письмо одмінне і од нового великоруського. Воно найбільш подібне до церковного, та й то не до самого старого, а до того, яким писали у Малорусі двісті років назад. А з слів *Д. Наумовича* видно, що такі, як він, клопочуться не про великоруську мову і письмо, а про якусь неживу церковно-руську мову. Видно, що *Д. Наумович* зовсім недалеко відійшов од тих, що двісті років назад казали про якийсь "словенорусскій язык". Та ще видно, що *Д. Наумович*, коли кого нагадує у Росії, то тих старовірів, котрі сердилися на Петра Великого за те, що він згодився змінити церковне письмо на *г р а ж д а н к у*, викинути лишні букви (*ѣ, ѥ, ѱ, оу, ѿ, ѹ*) і приладити письмо до великоруської вимови. Ці старовіри думали, що через те пропала й віра і настало царство антихриста. Такі ж старовірі, як *Д. Наумович* у Сербії, плакались, коли *Досифей Обрадович* (1739-1811) заводив у Сербії *гражданку*, котрої довго не хотіли знати й у Галичині, а дехто не знає й тепер, особливо у книгах для народу, що печатають духовні та уряд. Коли вже *Д. Наумович*, котрий хоть і по-старому пише, та все-таки вже одваживсь на петровську *г р а ж д а н к у*, так дума про українське письмо і мову, то не дивно, що другі, такі, що колись-то нападались на *Шашкевича*, думали, що писали по-хлопському та ще й про віру — гріх. Деякі ж духовні та урядники так стали боятись, коли б галичани, братаючись з православними українцями, не стратили своєї у н і ї, союзу з римською вірою, та щоб не прихилились до Росії, де живе більша часть малорусів і відкіля йде у Галичину українське письменство. Так жалкував "Віденський вістник", урядова

часопись, і остерігав галичан од "українського болота", од українолюбців і козаколюбців, що замість руського, або малоруського заводять якесь українське, козацьке письменство! "Ми не українці, — казали такі люди, — а русини, або, як німці кажуть, рутени; коли хочете, ми й не малоруси, як щитать малорусами тих, що у Росії живуть, — ми окремий народ, з мільйони австрійських русинів, і мусимо вдержати свою руську, по-німецьки рутенську, мову і письменство, не мішаючись з українськими". Ще недавно о. Маиновський, права рука митрополита львівського, писав, що ні він, ні владики не можуть згодитись, щоб печатати по-українському молитовника, бо буцімто "українщина" одрива людей "од малоруського письменства" (дивись про це дивне діло у книжечці д. Пулюя "Лист без коверти". Відень, 1871. Д[обродій] Пулюй таки напечатав цей молитовник). І справді, як бачили ми, мовби то руська, чи малоруська мова у галицькім письменстві була зовсім якась окремна, котору ніяк не можна назвати інакше, як руською. Та тільки мовою тією ніякий народ не говорить, а говорить народ у Галичині і у руській часті Буковини і Угорщини такою мовою, як і на Україні. Такою рутенською мовою писали у австрійських руських землях і ті, що думали, що русини австрійські окремий народ, і ті, що думали, що австрійські русини один народ з українцями, і ті, що думали, що австрійські русини однакові з великорусами; і всі ці звали свою мову руською, чи русською та клопотались про руське письменство, хто як умів.

А тим часом у Росії почались спори про те, чи мусить зостатись одно руське письменство (русская литература) ближче до великоруської народної мови, чи може бути при йому ще й малоруське. Ці спори дійшли й у Галичину — і тут наробили тим більше лиха, що тут, як бачили ми, аж три стани письменних людей, кождий що інше звав словом Русь: одні тільки до річки Збруча на

границі Галичини і Подольської губернії, другі — до Дону, треті — аж до Амуру у Сибірі. Протів молодих народовців, тих, хто хотів малоруського народного письменства, отакого, як у українців, — Квітки, Шевченка, Вовчка, Стороженка, — стали й ті, хто хотів тільки рутенського письменства, такого, як у Левицького, і ті хто хотів однієї руської мови, яка, наприклад, у Пушкіна, хоть і не вмів нею писати. Найбільше горе од цих спорів у Галичині вийшло од того, що замість того, щоб спитатись себе перш усього про те, як і про віщо треба писати, щоб було найлегше, найзрозуміліше нашому народові, найзаятніше і найкорисніше йому, — стали споритись про те, чи ми окремий народ у 3 мільйони, чи частина народу у 15 мільйонів, чи у 60 мільйонів; а доказів, щоб зятати спор, можна знайти чимало і для другого, і для третього, та навіть і для першого. А тут ще стали дров до вогню підкладати польські та німецькі часописи та урядники, которі боялись, що як галицькі русини твердо вкорінять письменство у своєму народі, то стануть на кріпку ногу і перестануть гнути шию; та боялись і того, щоб галичани чого доброго часом не одійшли або у окрему державу малоруську вкупі з українцями, або ще скоріш не прилучились до Росії через українців, коли б українське письменство вольно розросталось у Росії, або й прямо щоб не пристали до Росії через те, що вони признають себе частиною одного руського народу од Карпат до Амуру. Про те, що галицькі русини разом з великорусами належать до одного народу і мусять мати з ними одно письменство, одразу не хотіли й слухати польські і німецькі пани і урядники. Вони одразу проклинали "москволюбців" як зрадників та єретиків (шизматиків). А старих рутенців або молодих українців польські та німецькі урядники то давили, то піддержували, гляючи на те, як у Росії, — чи було вольніш українцям писати по-своєму, чи ні. Бувало ж, що як до діла доходило — ось як до того, щоб театр русинам завести або лишнього професора у всеучилищі, —

то й москволюбців і українолюбців усіх однаково звали москалями та шизматиками, а українолюбців ще й гайдамаками. "Слово" року 1863 р. писало, що звернено увагу, як хто пише слово "руський": "в р у с ь к о м видят один екстрем" (крайність), як казало "Слово", — україноманію, "в р у с к о м другий екстрем" — великорусоманію; а треба було писати рускій, щоб цитатись вірним австрійським підданим.

Підливали олії в огонь і ті часописи у Росії, которі, не знаючи галицьких діл, не бачачи, як пишуть галичани, думали, що усі ті, хто говорить в Галичині против української, чи малоруської письменної мови за "русскую", справді стоять за таку мову, як у Пушкіна чи у Тургенєва, а не таку, як у Левицького; або думали, що як хто каже, що хоче однієї мови од Амура до Карпат, то й справді пише або може писати мовою Пушкіна. Ці часописи, та іноді й люди заможні й з великими чинами, піддратовували старих галицьких писателів надією, що як вони не стануть писати малоруською мовою, то буде їм поміч з Росії. Не знали ці люди, що хто у Галичині стане проти малоруської мови, той стане й проти народної, а іншої живої мови руської у Галичині нема.

Поки що, у роки од 1860 до 1866, у Галичині такі спори про письменну мову тільки ще починались. Більш або менш, усі писали мовою рутенською, а більша часть годилась або показувала, що годиться, на те, що мусить працювати для м а л о р у с ь к о г о письменства, як вже хто не розумів цю працю.

В такий час появились писання Федьковича. Родився він на Буковині, де руський народ — православний, де, значить, хоть церковні діла, чуття і думки не так залутані і роздвоєні, як серед уніатів галицьких. У Буковині мало поляків. Панською і урядовою мовою тут цитується німецька, хоть і зовсім вже незрозуміла народові, та зате така, котрій трудніше замішатися у письменних людей з народною, ніж польській. До того Федькович не був у семінарії, і церковна

мова і семінарська наука про мертві речі не так в'їлась у його голову. Через це усе чуття до народного життя і мови у Федьковича зосталось менш попсовано, ніж у галицьких писателів-попів. Як закортіло йому писати, то він став писати так, як говорив у селі, як співала його мати, став писати або про те, що осталось в його пам'яті з рідного, або про те, що він бачив коло себе. Перші його стихи були або переспіви народних пісень, або згадки про матір, сестру, жаль над долею жовняра (солдата), а далі над усяким сирітством, горем та бідотою. Це не дуже широке поле, бо сам Федькович не дійшов і опісля до того, щоб показати, од чого горе і бідота на світі бувають і як, поки люди живуть у такій темряві і неволі, як тепер, інакше й бути не може. Та усе-таки видно, що те, про що писав Федькович, він не насильно видавлював з себе, аби написати вірш, а передумав і переболів усім серцем своїм за себе і за близьких йому людей.

Ось декілька його перших стихів:

Ой вийду я з хати та стану гадати:
Коби-то не зброя, не білі кабати,
Ой то ж бимь полетів як куля, як кріс,
Демь орлом родився, демь соколом ріс.

Виходит із хати рідненькая мати:
"І слихом слухати, і видом видати! —
А де ж бо ти, синку, а де ж бо ти був,
Що моїх ти саюзій ніколи не чув?"

Ой ненечко-утко, не жалуй, не думай.
Летів я за море, літав за Дунай,
Ходив я далеко, далеко у світ,
Підгір'я шукати. Підгір'я там ніт.

Приходя до мене молодці-соколи:
"Легіню, на танець, легіню, на поле!"
Ой піду я, браття, ой піду я д вам,
Лишь сестрам-голубкам даруночки дам.

Ой клоню я сестрам кармазин, то квіти,
А вни поленули чим борше до квітти,
Винося одежу, винося кресак,
Убрався, уклався, як пава, як мак.

Сорочка в три цирки, хустина шовкова,
Топірчик з Сиготу, а черес з Кракова,
Обі порошницї в Ростоках набив,
А ретязи мої би й Добощ* носив.

Приходжу на поле, де браття гуляют,
Цимбалоньки ріжут, скрипичники грают,
А дівчина моя то ружа, то сніг,
Як я їй zobачив, аж падаю з ніг.

Товариш мій давний заводит с нев танец
Та й шепче до неї: дивися — коханец!
А вна як узділа, то в регіт, то в плач, —
Згадала си любка зелений бокач.

Та й право до мене, хорошо, моторне,
За шию вбіймає, до себе мня горне:
"Ой любчику любий, ой де жь бо ти був,
Шо сь співанки моїй ніколи не чув?"

І була би більше небога казала,
Коби мня громада не була обстала, —
Той клонит голівку, той пиво, той мід;
Над наше Підгір'є на світі вже ніт.

ДЕЗЕРТЕР

Ой сів же він при столику,
При світлі думав;
Писаньечко дрібненьке,
А він го читав.

Писаньєчко дрібнесеньке,
Листочок, як сніг,
Склонив же він головоньку
К столові на ріг.

"Ой ненечка старенькая
Мі пише в одно,
Що там зима тяженькая,
А їй студено;

Нема, нема єї кому
Врубати дрівец,
Бо їй синок, оден в дому,
Цісарський стрілец".

І схопився, як поломінъ,
Полетів, як птах,
А вітер з ним не йде в догінъ
Бо годі му так;

Бо він летит до матоньки
Старої домівъ,
Дрівец єї врубатоньки,
Би хатку нагрів.

ТОВАРИШІ

Гей брате милий, гей, ци чуєш,
Чого ти ходиш та й сумуєш,
Чого сумуєш та й думаєш,
Коня футруєш, не співаєш? —
"От так, мій друже, так, соколе,
Поїдем рано в чисте поле
З франузом, сардом воювати,
Чей, перестану вже думати".

Ци то в полі над Маджентовъ
Три орлове в'ються,
Ци то в полі під Маджентовъ

Три царове б'ються,
 Ой не б'ються, але ріжут
 Цілісіньку днину:
 Дайте, дайте відпочити
 Най би на годинку!
 Ой не бійся, красний улан,
 Ой не бійся, молод:
 Під Маджентовь віногради,
 В вінограді холод,
 Там ти будеш спочивати,
 Брате мій Іване,
 Ажь старенька твоя неня
 Плакати не стане.

Ой нене жь моя, горе, горе!
 Ци в грудех моїх чорне море,
 Шо тільки крові з рани плине,
 А серце моє ще не стине? —
 Ой тожь-то коле, тожь-то крає,
 Ажь душу з тіла випирає, —
 Водиці, люде, хоть дробину, —
 Водиці — йой, мій боже — гину!

Ци то в полі під Маджентовь
 Явір повалсний,
 Ци то в полі під Маджентовь
 Улан заколений?
 Поклонився головою
 На гарячий камінь,
 А канони (пушки) загукали
 По Мадженті: Амінь! —

Гей скажи ми, красний улан,
 Ци не тут канони
 Ліпше знают зазвонити,
 Як удома звони? —
 Та й скажи ми, милий брате,
 Ци не тутки круки
 Ліпше знают нарядити,
 Як наймильші звуки?

Гей брате милий, гей, ци чуєш,
Чого ти тутки так сумуєш
На кабатині, на зеленій,
В кровавій красці закрашеній? —
Він тихо, бачу, він не чує,
Та як сумує, так сумує, —
Струджений, бідний, що жь робити? —
Хіба му постіль постелити.

Ци ся в полі під Маджентовъ
Місяць кровйовъ миє,
Ци то в полі під Маджентовъ
Улан яму риє?
Риє яму шабелькою
Пізно з опівночі,
В Італії глина, камінь,
Він сльозами мочит.

Докопався бідний улан
На чотири пяді:
Борше, борше, побратиме,
Далі ме світати.
Докопався улан в пояс,
Більше незмогає,
Сів сі бідний коло брата,
Та й собі думає.

Гей брате милий, гей, ци чуєш,
Ци ти на мене морокуєш,
Ци ти на мене вже не любиш,
Шо не промовиш, приголубиш,
Як досі завше, як бувало,
Коли ся нічковъ балакало? —
Він тихо, бачу, він не чує,
Та як сумує, так сумує.

Ци зірниця над Маджентовъ
Сльозами ся миє,
Ци то улан під Маджентовъ
Гріб могиловъ криє?

І могилу вже усяпав,
Вже і крестик тиче,
А пташина на березі
Все собі щебече.

Шугу з луку, пташенятко,
Шугу в луки піти,
Онде плачут всі зірничі,
Онде мліють квіти,
Онде тужит молод улан,
Серце му ся крає,
Клонит головь в білі поли,
Та й собі гадає:

Гей брате милий, гей, чи чуєш,
І з ким ти нічку сю ночуєш,
Із ким ти будеш розмовляти
О твоїй нені, о дівчаті?
Не думай, брате, мій соколе,
Поїду рано в чисте поле,
З французом, сардом воювати —
Мем в вечер в гробі балакати.

Глядячи на те, що скрізь людям горе, хоть би мусило бути
і інакше, Федьковичеві стало чудно, чого ті люди ще говорять
про якусь радість:

У синє море сонце ясне тоне
І своє світло, ніби кров' червоне,
По всій країні доокола сіє, —
А там зозульку в гаю десь чувати,
А там звіночок став селом ковати,
Там в борі вітер листєм шевеліє:
Пречиста діво, радуйся, Маріє...

Пречиста діво, радуйся, Маріє:
Он молод жовнярь ляг си на мураві,
Личко студене, шати му кроваві,
Розстрілен нині, бо самий не вміє, —
Камраття яму темну ми вкопали,

І на спочинок бідного в ню сказали,
Уже не скаже, як звінок запіє:
Пречиста діво, радуйся, Маріє...

Пречиста діво, радуйся, Маріє:
Під плаотом сіла одовиця мати,
До себе тулит бідне сиротяти
І плаче ревне, серденько їй маліє, —
Ба вже не плаче, вже і не голосит,
Склонила головъ, більше не підносит,
Зорниці плачут, а звінок німіє.
Пречиста діво, радуйся, Маріє.

Пречиста діво, радуйся, Маріє:
Там онде блудит сплакана дитина,
Без тата, мами, бідна сіротица,
Нічо не їло, дупщечка му маліє,
І хоче в хату бідне навернути, —
Господарь псами тровит його: чути:
Верескало, впало, кровъ ся з ніжки ліє.
Пречиста діво, радуйся, Маріє.

Пречиста діво, радуйся, Маріє!
Бо я не можу, вшак я маю душу
І чути мушу, і давити мушу,
Шо тут на світі, ах! тутки ся діє, —
Да як до гробу зложут моє тіло,
Де темно, тісно, студено, зотліло,
Де ніч не плаче, де усе німіє:
Пречиста діво, радуйся, Маріє!

Така сила, яку одразу показав Федькович, мусила звернути на нього увагу усіх хоть трохи живих людей у Галичині. Д[обродій] Дідицький дуже прислужився своєму краю, напечатавши у 1862 р. книжечку "Поезії Іосифа Федьковича". До стихів Федьковича д. Дідицький доложив слово од себе, у которому привів оповідання Федьковича про своє життя, а попереду сказав од себе, як він думає про Федьковича і про те, чого він стоїть у галицькому письменстві. Слова

д. Дідицького, по нашій думці, настільки цікаві, що ми перепечатаємо їх цілком.

"Форма поезій простонародна и сама людова поезія в том смислі, як она плакаєсь от дней Котляревского в книжной літературі України, не мала у нас в Галичині успішного розвою и возросту настільки, аби с рівною переважною силою она могла была завладіти в нашій книжній словесности и развоєви нашого языка инне, більше популярное надати направленьє.

Причиною того недостаточного и, же так скажем, залишеного розвитку простонародной форми в нашій галицько-руської словесности были два случайни обстоятельства, яко перве: же не являлся у нас такий необыкновенно сильный народный гений, который — як на Україні Шевченко — потягнул бы был за собою цілий круг молодших талантів в направленью к формам поезій простонародным; друге: же потреба, застигшая нас в р. 1848 в ділах образованья на родиннім язичі неприготоваными, потреба чім скоршого поднесенья нашой бесіди до значенья книжного, наукового языка в теоріи и в практиці, повлекла нас способом майже насильственным на поле тверезой науковости, и так она сама — тая нагяща потреба — як и близшое сообщенье с своеобразнообразованным Западом надали нашому слогу, т. є. формі нашого слова, таковий род дикцій, якій необходимо відучал нас от выраженья, коренно свойственного поезіи простонародной. Тым сталося, що язык наш так само, як колись язык польській, образуючись подвтеченьем западноевропейской науковости, достиг в недалгом часі так високої степени свого розвитку, що нині не трудно вже книжнообразованному русину писати в нему статті, по содержанью и формі строго науковыи, — але зато з другой стороны он же, язык наш, ставшиися за приліжним трудом просвіщенної Галицькой Руси языком книжным, літературным, відшибся — уже не так дуже, як книжный

польській, — от простонародной розговорной бесіды, и произвел в нас таке дійствие, що нині писателеви самому популярнішому не легко вже приходит толковати мысли свои слогом простонародным. Так фактом єсть у нас незаперчимым, що, образуочи наш язык від 1848 р. с убільшеним приліжанієм, ми доспіли или же наконецно доспіваем того, що подобным трудом задобыли собі братніи и чужіи западноевропейскіи народы, т. є. ми выростили у себе язык книжный, для образованности в той части світа, где жієм, нині необхідимый, но зато удалились мы по той необходимости примітным способом от вираженья и говору простонародія.

Єсть ли то явленье для нас и нашої будучности на корысть чи на вред, — не трудно рішити. Оно пішло от необходимости образованья, от которого ніякій народ Європы не міг уклонитися; оно, кромі того, вышло от нас природно, бо по стремленью образованных умів загальному и согласному. Що єсть необходимым, природным и загальнопожеланным, не може быти недобрым и вредящим. Кромі того, и звісная опозиція, поднесенна против сему стремленью образованной Галицкой Руси из стороны так польских, як и російских гегемонів, вікових оных, кріпко нині меж собою спорящих претендентів до правленья землею и долею малоруського народа, — опозиція, стояща в языковім отношенью на тім, глубоко у них вкорененнім предрозсудку, що язык малорускій єсть лише нарічієм, а яко нарічіє, будучи способне до сказок и пісней простонародних, в ділах науковости заступлено быти має — по мнінію поляків — исключительно польским языком, по мнінію росіян — исключительно російским, — опозиція та, кажем, против нам двойноличная говорит особным своим, негативным способом також за корыстію образованья власного наукового языка для малорусинів. В недостатку бо такого власного выобразованого языка, способного відповідно духу

століття училищныи катедры заняты и в науці предлагаемыи нам "дари від Данаев" природно заступити, будут претензії сильніших претендентів по их увірєнью и в обачію світа здаватись справедливими, а историчне перекинчество малорусинів, именно тых, що під вліяньєм европейскои образованости отповідного, останесь по строгой логиці яваєньєм консеквентным и буде, як єсть вже ныні в их совісті, честію. Так вам многозначительный єсть в своих послідствах вопрос образованья наукового языка малорусинів, — а так и много користей заповідає для них счастьяє его розвязанье!

Понеже однако ж жием в часі, коли процес розвою родинного языка єще таки в наших очах происходит, коли діло сіє таки живым вспільным сотрудієм нашим производится, то не меньше важным, як наукове образованье сего языка, повинно для нас быти пристальное узглядненье тых его форм выраженья, якіи жіють и также своим способом образуются в устах народа. Приліжнійшим узглядненьем всего складу и поединоких частей народного говору, відтак же счастливым ужитьем тых же до великого діла образованья языкового, ми в самую ж пору происходящого розвितья словесного доспіти можем того, чого доньні ни один из выснеобразованных народів не доспіл: всевозможной, більше доступной популярности книжного, литературного языка.

Не скроем тои мысли, що для достиженія помянутой ціли мы много полагали на сподіванное ближше сообщенье словесне с Україною. Звідтам надіялись мы приобрісти в час теперіпнього языкового розвою тое, що нам или вовсе нестает, или що у нас не точно єсть розвите; навзаим же рады мы были хоть би показати братной Україні наш домашній плод, щосьмо его трудом духа під отмінными обстоятельствами из себе возростили. Тогда аж мог би розвой языка понестись живійшим током, и раскрыла бысь полнота в тім слові, которе ныні тут и там высказуєсь лишь в половині. Но

горе! надії наші оказались дотепер марними, — сообщенье бо с Украиною все-таки дуже спинене, а взаимна обміна словесних плодів майже не существуете.

Бог, однако ж, и тут ласкав для нас, же за добронаміренными труды наші поблагословил нас низкопосланием благодати, котора для достиженья пожаданных цілей великіи предвіщає надії.

Из-серед руского народа, з семби буковинских верховинців, поетичным настроением духа богато одаренных, явился для нас півець, самородный геній людовой поезіи, который мов феникс на противоположном кранци Малои Руси возлетіа из родинных гор, аби новым житьем засіяти понад пепелища, в которых скрыто недавно посвятными останки Тараса Шевченка.

Помним тут, що один из знакомитших писателей Украины сказал про Шевченка, же он, Шевченко, співаа так, як бы співаа сам малорускій народ, скоро бы прийшоа до высшего степени духовой образованности. В том суді заключаєсь найвысшая хвала півцеви народа. Такий же суд видасть кождый о півці Федьковичу, кто лишь и тій немногіи его поезіи, в подлежащой книжці заключенными, со вниманием знатока перечитає. Дар великій: для высших навіть предметів способом природным, невынужденным спопуляризовати форму до той степени, же предмет и форма приступны суть и якость мов свойски понятію простонародія, — той дар великій зарівно природный и Шевченкови, и Федьковичу. А если тот первый, избравши собі задачею своего життя стояти в борьбі против томителей своего народа, изливаа з своей болящой груди напів столь трагичного содержания, наскільки трагичною єсть доля кривдаженного из всіх сторон народа, если он, Тарас Шевченко, под влиянием смутных политических обстоятельств, не раз громко ударяа в тую струну, котора на весь бідний народ его тенденційным звучала оттомоном, то не в

рівню тому Федькович, жіючи під отмінними обстоятель-ствами, выносячи з родинной хаты одно сокровище спокой-нійших дум народных, начинае свое співацкое посланни-чество от вірной и пластичной передачи всего того, що его по дорозі життя пріязным або непріязным случаем окру-жае. Содержанье его поезій зависло більше от окружа-ющих внішніх впечатліній, которы при теперішнім побыті его на вояцкой службі за преділами отечества не могут зділати его для нас тим, чім по содержанью своих пісень бил для Украины Шевченко. Будь Федькович ныне межи нами, обійми своим горячим чувством нинішню страсть велику нашого народа, а польются из-под жаркого серца пісни руски — слезы, якими свому народови сплакав сын-мученик за мать-Украину.

Все тое, що произвел в поезій Федькович донині, носит на собі незапереченное пятно народного співацкого генія, заправляющего сили свои вступными пригрывами до більшого діла. Дай боже, абы исполнились наши предві-щанья и надій до повзяття и высказанья которых мимо-вольно побуждены мы за ближшим разсмотріньем сих, же так назовем, вступных, первісних его производів" ("Поез[іі] І[оси-фа] Федьк[овича]", ч. I, [стор.] I-IX).

Молодші писателі галицькі, ті, що з запалом читали Шевченка та М. Вовчка, не менш гаряче привітали Федько-вича — і скоро Федькович став зовсім на їх боці. Починаючи з 1862 р., він став печатати свої стихи і повісті у часописях, що видавали українолюбці у Галичині. Не личить нам тепер оцінювати та розбирати подрібно, що є гарного, а що хибного у писаннях Федьковича. Це треба зробити у другім місці другим разом.

Скажемо тільки коротко, що, по нашій думці, дальші стихи Федьковича, після того як він вчитавсь у Шевченка, стали попереду тільки переспівами; такими здаються нам друга і третя книжка "Поезій Федьковича". Ще дальше він

став або переспівувати самого себе, або чужих писателів, далеких од руського життя й серця. Зате повісті, которі печатав Федькович у галицько-українських часописах до 1867 р., — це діла цілком його власні, самостійні, яких не було ні перш, ні послі у галицькім письменстві. Для розуміючого діло доволі буде сказати, що Федькович у них почав малювати життя гуцульського селянина так, як Тургенев — великоруського, Квітка й Марко Вовчок — українського, Ауербах — німецького, Жорж Занд — французького. І усякий, хто познакомиється з повістями Федьковича, не перестане жалкувати, чому він не пише їх більше...

А другого, хто б пішов дорогою Федьковича і намалював нам живих людей з Галичини, Буковини й Угорської Русі, нема. Не явилось і такого, хто б і розібрав і другим показав, що є найдорожчого у луччих писаннях Федьковича і навіть у Галичині треба писати так, як пише Федькович у своїх повістях, коли хочеш написати що-небудь таке, що б було корисне людям. Думки галицьких писателів чим далі, тим більш заплутались у спор про те, що таке русини, — чи окремий народ, чи частина малоруського, чи частина одного руського. Спори ті стали гострішими після 1866 року, коли прусаки побідили австрійців і дехто став думати, що не сьогодні — завтра Галичину завоює або виміня Росія. Щоб поставити поріг Росії, німецькі правителі у Австрії задумали підвисити силу поляків у Галичині, оддали полякам у руки уряд в краї та школи, а поляки стали витіснити русинів з урядів та шкіл, не давати вчити руській мові у школах і так далі. Ми тепер говоримо про саме письменництво у Галичині, а через те не можемо довго говорити про такі урядові діла. Ми скажемо тільки про те, як вони перемінили думки галичан і про письменство.

Як тільки у кінці 1866 року стало ясно, що уряд австрійський "отдає русинів на жертву полякам", як сказав навіть прямо один міністр, — найголовніші письменні проводирі

 русинів, стративши надію на поміч од німців, почали шукати другого уряду, других панів і думали, що їм допоможуть із Росії. На свою власну силу, на свій народ ці проводирі, попи та урядники надіялись не звикали. Перемінивши урядові та державні, чи, як кажуть, політичні, надії, галицькі проводирі одразу перемінили і думки про письменство. Той самий д. Дідицький, що написав таке переднє слово до поезій Федьковича про малоруське письменство і про потребу писати так, як народ говорить, тепер написав у "Слові", що од Карпатів до Амура "одна мова, а тільки дві вимови", що малорусин тим тільки не схожий на великорусина, що каже я к, замість к а к, і що можна "в один час малорусину виучитися по-великорусски", — себто нічого й клопотатись про малоруське письменство, а треба узяти готове, яке завелось здавна у Росії. Д[обродій] Наумович ще 12 апріля (квітня) 1866 р. говорив у соймі галицькім: "Як не можемо бути поляками, так не єсьмо великорусами; всегда булисьмо, єсьмо і будемо малорусами; ані польський, ані великоруський язык не станеться ніколи нашим, бо так той, як сей, не єсть нам питомий народний. Були у нас в краю усилія ку приняттю в книжну літературу великорусини, но усилія тії не показали практичних оwoцeй, так само як і польський язык і література були, суть і будуть для нас языком і літературою братнього слов'янського народу, но не нашою питомою. У нас виробилося вже чувство полное малорусское, которое нікому не враждебное, но стремить до своей народной силы, і дух сей росте, і число наших поборників щодень побільшається в переконанію, же ми всі нічим не єсьмо, лиш русинами". А 27-го декабря того же 1866 р. теж у сеймі д. Наумович казав вже друге: "Же єсть сходство межу языками всіх слов'ян, же язык наш східний єсть з языком, который нині употребляється в самой Москві, за тоє ми чей не винні!.. Що ж то такого злого, панове, що ми тепер звідтам відбираєм то, що було і єсть нашим питомим?.."

А в часописі "Боян" в 1867 р. (ч. 13) було вже написано, що буцімто навіть "язык, которым пишет и говорит Русь закордонная (Россія), нищо иное, как письменный галицко-русский, выобразовавшийся с подольского, галицко-наддністрянського і утрокарпатського".

Польські і навіть німецькі часописі підняли крик, що галичани — зрадники, що вони думають одділитись од австрійської держави до Росії. Такі часописі у Росії, як "Московские ведомости", "Москва", "Голос" зраділи, буцімто це й правда, та укупі з галицькими письмаками, що кричали про один руський народ і одну письменну мову од Карпат до Амура, стали звати зрадцем руському народу усякого, хто держався тих думок, що так ще недавно говорили самі дд. Дідицький і Наумович, усякого, хто думав, що є потреба в малоруськім письменстві на тій мові, якою говорить народ у Галичині й Україні. Кричали так довго, не перестали кричати деякі й досі і у Галичині, і в Росії.

Одначе, як пройшло кілька часу, а Росія не забрала Галичини, то ті з галицьких письмаків, которі не могли сидіти зложивши руки, узялись за працю коло свого народу, стали писати для нього книжки й часописі і стали писати їх близько до того, як сам народ говорить. Коли ж примішували що до народної мови, то не великорущину, якої вони не чули навкруги, а польщизну, та німеччину, та церковнослов'янщину, до которих звикли. Так робить д. Наумович, що став печатати у 1871 р. народну часопись "Русская рада", а у 1872 р. другу — "Наука". Ось кілька рядків з "Науки" (1875, №7): "Слова тии (про око, що соблазня чоловіка) однако жь не маються так розуміти, як они написани, чтобы мы на правду виуповали собі очи або отрубовали руки, но так треба собі их розтолковать: каліцтво есть великое лихо, як чоловік не має ока або не має правои руки; но хоть бы какое

каліцтво меншим лихом єсть для чоловіка, як гріх, который веде до пекла".

В 1873 році Наумович сказав, що хоть не слід "образованим галичанам" писати усякі книги, окрім "просто-народних", так, як народ говорить, та не можна їм писати і як великоруси, а мусять вони виробити якийсь "церковно-руський" язык. Коли це не той міщаний мертвий язык, яким писали двісті років назад, або не рутенський язык, за который стоять деякі старі попи галицькі, то хто його зна, й який це язык. Так, один з тих, хто говорив у 1866 р., що у Москві і у Галичині одна мова, в 1873 р. знов перемінив свої думки. І другі не встояли на тому ж. Так, д. Дідицький напечатав у "Слові" 1873 р. "Шляхтич и міщанка, повість из давніших времен, по-немецкому первотвору переделана (на руську повість!)".

Ось зразок мови, которою писана ця повість.

"С к о р ш е, чім би того ожидати можна было, наступила послі довольно с т р о г о й (польськ.) зими 1672 года в удальной краині Воляня погодная весна. Уже в місяці марті истаяли сніги, теплыи лучи солнца стали огрівати обвіяющуюся(?) в первую зелень землю, а скворцы и жаворонки вертали толпами из южных сторон в свояси. Потом місяць цвітень с п р о в а д и л (польськ.) неизбіжними борьбы меж бурей и блеском солнца (!). Но помимо того весна таки вийшла побідительною; як о неоспоримая гос-пожа природы она вступила в свои права и в місяці маі обходила (польськ.) своє торжество со всіма тіми велеліпными признаками славы, якій слух и око человека восторгом наполняют".

Такою ж, коли ще не гіршою, мовою печатались у "Слові" і переклади з повістей Захер-Мазоха "о плотской любви", як казало "Слово". Захер-Мазох — це німецький письменник, который й окремими книжками по-німецькому, і у важнішій французькій часописі ("Révue des deux Mondes")

печата повісті, як він зве, галицькі, або малоруські, і в них не знать що розкаже про русинів, наприклад, будімо між ними є руські графи, що читають з простими дівчатами Пушкіна та перекладають для них "Фауста" Гете з німецького на малоруську мову. Такі нісенітниці Захер-Мазох перемішує з доволі стидкими картинами, як каже "Слово", "плотської любови", котрі нібито дуже подобаються русинам. Не дивно, що чужі люди, як німці та французи, вірять Захеру-Мазоху, а руська часопись мусила б знати, скільки правди є у повістях його. Так і видно, що хто одвертається од мови рідного народу, той тратить чуття — чи правду про народ пишуть, чи ні. Тому, хто розуміє діло, нічого казати, що мова у повістях Дідицького або в переводі з Захер-Мазоха не така, як у Тургенєва, і що в Москві так не говорять. Та так ніде не говорять.

У 1874 р. молодші противники "українщини" завели у Львові часопись "Друг — письмо для белетристики і науки" і тут перекладають Гоголя й Лермонтова на мову, котора, звісно, не великоруська, але вп'ять-таки й не є цільна, жива малоруська мова. Ось як у "Друзі" говорить особа з повісті Лермонтова: "Послухай, що если душа моя гірша від сей подобы? Но чи я виноватый?.. Я ничего не просил у людей, кроме хліба, — они додали к нему презрінья и насмішки"... А осьде як говорять петербурзькі придворні у повісті "Тайная рука", повісті нібито "на исторических основаниях", котору "свободно из немецкого перевел" і напечатав у "Другу" А. Сміаков.

"Досить того, бароново! — отзвалась вкінці Браницка. — Вы завзялись ныні на мене. Як вижу, замного болтано!.. Господине бароне, — сказала, склоняючись зимно к Рылову, — все чисаю на билет, о который я просила.

Уже и зникла з палаты.

"О, то якійсь шалапута з того мого кузина, — бормотав Рылов, перебакирюючись дворско... — Гратуюю вам такого кузинка, — каже полголосом, звернувшись до жєны.

— Но він ещє таки не такій лихій, — потішала Ельва, — ходіть, ходіть, кузине, — сказала, подаючи молодому офіцеру рамя, — зблудилася, то и направити мушу".

Коли запитали "Друг", що він собі дума за письменство зробити, одрікаючись од українщини і переводючи на якусь мову Тургєнєва і Лєрмонтова, він одвітив, що єдине спасєння бачить в "австрорутєнщині", бо у Галичині неможлива ні "общєрущина", ні "українщина" (1875 р., ч. 11, [стор.] 17). Коли ми подумаємо про те, що мова Тургєнєва, Лєрмонтова усе-таки жива мова, що, одрікаючись од українщини, "Друг" одрікається і од живої мови галицького народу і од тїї уваги, яку звертають українські писателі на народ, його життя і потреби, — то можна сказати, що тепер галицькі письменники того табору, до которого належить "Друг", посунулись назад, а не тільки не пішли уперед після 1866 р. А коли ми звернемо увагу на те, що письменники "Слова" і "Друга" думають, що можна переробити з нїмецької повісті руську, перемінивши імена, та замість того, щоб описувати, як живуть люди коло них, пишуть не знать що про придворних петербурзьких за часи Катєрини II, то скажем, що вони нічого не зрозуміли і в тих Гоголях та Тургєнєвих, которими хотіли замінити українських писателів, бо усе лєчче письменство у Росії після Гоголя і узялось описувати своє власне життя по всіх станах громадських, а особливо народне життя. Якби справді галицькі "общєруси" добре вивчили та зрозуміли Гоголя, Тургєнєва і других "общєруських" писателів, то вони б мусили не одкидати "українщини", а пристати до неї, бо одкинути "українщину" для них — це значить одкинути народ, це усе рівно, якби хто з великорусів одкинув Некрасова та Островського і, одвернувшись од того життя,

що навкруги його, zostався при самих Тредіаковському та Сумарокову з їх Тілемахами, Синавами та французькими комедіями, переробленими мовби на руські.

Зоставсь у Галичині другий табір письменників, которі не переставали піклуватись про малоруське письменство. Але й тут діло письменства не далеко пішло уперед. І тут більш спорились про те, чи малоруси самостайний та окремий од великорусів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатись, як живе, дума, говорить народ, чого йому треба, як його і чому вчити, що про нього та для нього писати, хоч і зветься цей табір досі, як уперед, "народовцями". Коли важніші з старших письменників галицьких пристали до д. Дідицького і заслужили кличку "москволюбців", вороги "єретичної, православної Москви" з поляків, а то й з "урядових рутенців" прихилились до тих "молодих українолюбців", на которих ще недавно самі косо дивилися за їх "козаколюбство". Дехто з боязких урядників або з старих попів хоча й щиро хотіли, щоб розросталось малоруське письменство та освіта, та не розуміли того, чому тепер потрібно вчити людей, яке тепер мусить бути живе письменство; вони поприставали до "молодих" козаколюбців. Старі та з старим духом прихильники принесли з собою і стару рутенську мову, і такі ж старі думки. І "козаколюбці" задля таких прихильників дуже позбавили свого козацького духу, не так вже часто і гаряче стали говорити про народ, про працю для його волі та добробиту, про те, щоб писати чисто народною мовою; далі позбавили й свого українолюбства. Були часи, напр. тоді, як галицькими народовцями проводив совітник і банкір віце-маршал Лавровський, коли народовців скоріш можна було назвати угодовцями — так багато вони говорили про згоду з польськими магнатами та австрійсько-польськими урядниками; тоді можна було почути од декого з цих угодовців, що вони майже одрікались од України, що у

Росії*. Та й тепер думки передових українців про те, що письменні люди мусять усі свої сили приложити, щоб не було простого й непростого народу, щоб народ увесь став вольним та багатим, щоб вчити його тільки тому, що показує розум та правдива наука, щоб писати про усе як можна зрозумілою простому народові мовою, — такі думки стали здаватись декому з галицьких народовців та українолюбців дуже смілими, недочасними. Од того галицькі українолюбці недалеко пішли у письменстві. Вони не понаписували стихів та повістей таких, як у Шевченка, Марка Вовчка і інших. Не взялись вони описувати, як живе їх люд, не кинули й звичаю перероблювати німецькі повісті на руські, мовбито німці так живуть та те саме носять у думці та в серці, як і наші люди. З першого разу похвалили галицькі письменники молодого табору Федьковичеві повісті, та майже ніхто не пішов за Федьковичем, а далі й сам Федькович залишив їх писати. І тепер тільки у якому десятку повістей і можна бачити, що намальовано живих людей з галицько-буковинського народу.

Ми дуже раді, що д. Федькович дозволив нам зібрати його повісті в одну книгу, через що тепер з'являється як би новий письменник і для австрійської Русі, а особливо для України. Маленькі одміни мови, деякі жовнярсько-німецькі слова, що мусив д. Федькович де-не-де постановити у тих розказах, де описується життя жовняра або де повість ніби жовняр розказує, не зупинять дуже українських читателів. Найменш зрозумілі слова ми приклали з великоруським перекладом. Надіємось, що українці незабаром поставлять Федьковича поряд з своїми найбільш любимими письменниками.

* Ось що читаємо у одній статті львівської газети "Основа", 1871 р., ч. 36: "А що мы вірны світлій династії Габсбургів и довольні нею, хотя ряд (уряд) нам винен денешо, так лучше називайте нас малоукраинцями, а не украинофилами, щоб нас дармо не денунцовано (щоб на нас не доносили), що ми за Україною тягнемо, за Россією и т. п.)".

Ми дуже б раді були, якби на Федьковича звернули увагу у Росії усі, кому на серці лежить діло галицького письменства і народу. Хай такі люди порівнюють Федьковича з другими галицькими писателями, як "рутенцями", так і нібито "общерусами", і хай подумують над тим, якого вони письменства бажають руським братам у Австрії" — чи мертвого, чи живого? Чи хотять вони, щоб Галичина плодила тільки Тредьяковських, чи щоб давала свої "Записки охотника", "Трозу", "Коробейників", "Поддиповців"; хай подумують над тим, як мусять писати руські писателі у Австрії, щоб дати живі плоди, а не мертві. Звісно, те "общеруське" письменство, що виробилось у Росії останню сотню років, надовго ще буде багатим скарбом освіти й науки для вчених малорусів, як і великорусів — і треба старатись, щоб і австрійські брати наші найближче познакомились з цим письменством, особливо з новими його плодами. Та тільки й на нашій Україні, що в Росії, це "общеруське" письменство не може задовольнити усіх і в усякій потребі. І досі письменство це і його мова застається панською. Народ наш каже про цю мову: по-вашому, п о - п а н с ь к о м у. Чи добре ж діло піддержувати те, щоб на Україні жило якби два народи — панський та мужицький? Хіба не треба тут чого-небудь такого, що б зв'язувало їх якнайтісніше, коли б вже не можна було злити їх у одно? Над цим треба добре роздумати, особливо тепер, коли на самій Великорусі новіше письменство, школа, малярство, музика усе більше забира в себе мужицького, народного духу, усе міцніше зв'язує серце й думку панську з мужицькою, а далі приходить й на Україну у школі, книзі, театрі вже не так, як колись, тільки общеруським, але чим далі усе більш великоруським. Що ж тут дивного та незаконного, що українцям хочеться мати свого Некрасова, свого Решетникова, свого Островського, своїх Глинка та Римського-Корсакова? Чого ж іншого мусять "брати" хотіти

й для братів своїх в Австрії? Там і так руському народові гірко жити од того, що на шії його сидять по два народи, венгерські, та польські, та молдавські пани, та жиди, та німецькі урядники, що говорять зовсім іншими мовами, інше думають, до іншого прямують, ніж руський народ, об'їдають його та ще й звать його прямо б и д л о м ! Невже ж треба хотіти, щоб розплодився ще якийсь бурсакоруський народ, которий буде теж згорда дивитися на селянина, як на ч е р н ь, або в ліпшій случаю піклуватись про те, щоб і цього селянина переробити на бурсакоруса? А інакше не може бути без книг про народ, для народу та народною мовою писаних. Те "общеруське" та великоруське письменство, що вирало у Росії тоді, як Галичина та Буковина вже стали жити зовсім окремо, що плодиться найбільш у Петербурзі та у Москві, само тут не допоможе.

ПО ВОПРОСУ
О МАЛОРУССКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ

Новое гонение на малорусскую литературу в России, его причины и ближайшие следствия, политическая и литературная сторона вопроса.

Противоукраинофильская литература 1875-1876 гг. Злонамеренные, неведущие и недогадливые. Малорусский язык. Одно русское общество, две русские народности, три русские литературы в России. Польское, немецкое и мадьярское общество, малорусская народность, малорусская и бурсако-русская литература в Австро-русских землях. Вопрос об узкости круга и интересов, некультурности и новизне малорусской литературы. "Украинофильство" во Франции, Италии и др. старокультурных землях. Панславизм, панруссизм и панмалоруссизм. Кадры малорусского возрождения в Галичине. Поверхностное и органическое единство, космополитическое и племенное.

Настоящая брошюра весьма мало подходит по своему характеру к другим русским произведениям, печатаемым за границей. При мало-мальски человеческих порядках печати она весьма легко могла бы появиться и в России, как и все те статьи, по поводу которых она написана. Она и предназначалась для одного петербургского издания, которое обещало относиться к русско-славянским вопросам с большим вниманием и пониманием, чем то, какое обыкновенно видим в наших столичных изданиях.

Между тем по цензурному ведомству в России разослано было следующее циркулярное распоряжение:

"Государь император 18/30 минувшего мая высочайше повелеть соизволил:

1) Не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения Главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малороссийском наречии.

2) Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности — не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтоб разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописи в Главном управлении по делам печати.

3) Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом текста к музыкальным нотам.

Начальник Главного управления по
делам печати: Г р и г о р ь е в,
профессор университета(!!!)

Это распоряжение, выходящее так кстати в то время, когда столько говорится о славянской освобождающей миссии России, и поражающее слово потомков тех самых героев, которые о т к р ы л и для России в о с т о ч н ы й в о п р о с, не нуждается в комментариях и оценке. Мы скажем только, что этот плод комиссии, о коей было возведено во время пребывания государя в Киеве в сентябре 1875, так странно связанного с изменением в личном положении автора этой брошюры, есть не что иное, как самое бесцеремонное прикрывание именем главы государства личных счетов таких господ, как гр[аф] Дмитрий Андре-

евич Толстой и даже тайный советник Михайло Владимирович Юзефович — члены упомянутой комиссии, в которой, мы не знаем, какую роль играли другие члены: министр внутренних дел Тимашев и шеф жандармов Потапов. Государственная мера эта, столь законная, просвещенная и своевременная, есть звено — не знаем, последнее ли, — в кампании, вызванной короткой заметкой "По поводу киевских застольных речей", произнесенных в 1873 в честь гр[афа] Толстого дружиною г. Юзефовича, заслужившего тогда даже и от "Голоса" титул "балансера", заметкой, которою киевский украинофил смутил неловко подтасованное торжество нового святого Владимира, просветителя Руси. Кампания эта началась еще в 1874 г. пасквилями и продолжалась самую бесцеремонною ложью в газетах и журналах, сначала в находящемся на содержании у гр[афа] Толстого "Киевлянине", потом, со времени III археологического съезда¹, в столичных ("Голосе", "Русском вестнике") и наконец в официальных и неофициальных доносах. Уже одно это происхождение достаточно характеризует плод этот — новую "государственную" меру. Но после этого распоряжения было бы странно надеяться, что в России в близком будущем может появиться какая-нибудь статья, разъясняющая значение совершающегося в ней жизненного процесса — роста малорусского народного сознания. Произвол цензоров и робость редакторов, наверное, задержит на известное время даже ученую разработку вопросов малорусской этнографии, тем более что новое запрещение отдаст цензорам на решение даже правописание, которое в этнографических изданиях, по природе вещей, иное не может быть, как фонетическое, воспрещенное новым распоряжением, на основании смысла которого цензор должен будет остановить даже сказки Афанасьева и онежские былины Гильфердинга. А между тем бессознательное или одностороннее отношение к органи-

ческим процессам, каков и рост малорусского народного самосознания и малорусской литературы, не обходится безнаказанным для общественной жизни. Мы вовсе не преувеличиваем важности высказываемых нами мыслей, но думаем, что в нормальных человеческих отношениях всегда имеет значение слово, сказанное своевременно, после взвешивания разных сторон предмета, и искренно. К тому же для будущих наблюдателей хода малорусского общественно-литературного движения, мы думаем, не безынтересно будет знать, какой умеренной формы этого движения не в состоянии была признать русская официальная действительность и как мало это движение в этой форме, непосредственно предшествовавшей вышеприведенной крайней мере, было оценено теми, кому, казалось бы, должны быть дороги народные русские и славянские интересы, какие были всегда присущи малороссийскому самосознанию 40-х годов.

В настоящей статье мы говорим только о литературной стороне малорусского вопроса, потому что большая часть и более порядочная часть статей, которые вызвали нашу статью, остаются на литературно-культурном поле, не переходя на политическое. Да и самое вышеприведенное распоряжение имеет чисто литературное значение. Оно направлено против всякой малорусской литературы, театра и даже музыки, особенно же против популярной элементарной литературы, т. е. именно против той "литературы для домашнего обихода", которой необходимость признавали и московские и даже петербургские славянофилы (И. Аксаков, Вл. Ламанский и др.) и официальные педагоги вроде Весселя, Ушинского и др. и которою соглашались довольствоваться сами украинофильские авторитеты (см., напр., статью Костомарова в сборнике Гербея "Поэзия славян") и которою, конечно, удовлетворялись бы и более горячие украинофилы на долгое время. Новое

запрещение поражает именно не только домашнюю, но и неполитическую, легальную, подцензурную малорусскую литературу, будучи, конечно, совершенно бессильно против заграничной, и при том политической и особенно революционной литературы.

В других местах мы говорили о тех политических, социальных, равно как и о педагогических вопросах, которые связаны с так называемым украинофильством (см. наши статьи в "Вестнике Европы" 1872, 1873, 1874, 1875 г. — "Восточная политика Германии и обрусение", "Русские в Галиции", "Литературное движение в Галиции", "Народные наречия и местный элемент в обучении", "Евреи и поляки в Юго-Западном крае", а также в "Правде" 1873-1874 и 1876 г. — "Література російська, великоруська, українська і галицька" и "Антракт в історії українофільства (1863-1872)". Мы не считаем нужным повторять теперь сказанное, как бы охотно ни извращались наши мысли печатною полемикою и рукописными доносами. Теперь поставлен вопрос о ф о р м е, а не о с о д е р ж а н и и малорусской литературы, о самой литературе, а не о политике и вообще об идеях. Об этой последней стороне дела мы заметим только следующее: малороссов на свете от 16 до 18 миллионов, разной степени образования и развития и при том разделенных в двух империях. Уже поэтому малороссы, еще больше чем великороссы, могут быть разных образов мыслей, и о каком бы то ни было политическом направлении всей малорусской литературы, малорософильства вообще как такового говорить странно. И действительно, мы видим, что на малорусском языке и в течение всего XIX в. высказывались, и теперь высказываются всякого рода политические, социальные и религиозные идеи от монархических до республиканских, от олигархических до социалистических, от молитвенника до атеизма. Конечно, более образованные, талантливые и чуткие ко времени малорусские писатели и деятели отзы-

вались и отзываются на передовые идеи времени, интересы страны и народа, как это делается с писателями и всех других племен. Прибавим также, что специальные особенности положения малорусского племени, не имеющего своего национального государства и своих привилегированных классов, налагают особую печать на национальные симпатии образованных малоруссов, которая отражается на их писаниях и деятельности. По материалу своему малорусская литература была сызначала почти исключительно демократическою и чем дальше становится такую же и по сознательным симпатиям, и по составу публики, для коей пишется. Сознательный малорусский деятель, конечно, будет иметь в виду главным образом возможно широкое благо масс народа. Затем, как прирожденные провинциалы, малорусские деятели, конечно, будут симпатизировать всякому виду общественной автономии и децентрализации. Но в этой области демократизма и автономизма каждый выберет себе место от положения о крестьянской эмансипации 19 февраля 1861 г. до социально-демократических идеалов, от областных и земских стремлений, напр. "Русской беседы", до прудоновского федерализма и анархизма — сообразно личным убеждениям и степени изучения и развития вообще. Заметим при этом, что особенно в Галичине есть люди и партии, верящие в возможность образования малорусских привилегированных сословий, есть свои малорусские централисты, как были и есть российские и австрийские легитимисты из людей с несомненными малорусскими племенными симпатиями, из пишущих по-малорусски.

Таким образом, в малорусской интеллигенции есть представители всех тех идей и идеалов, какие существуют и у всех других племен, тронутых европейскою цивилизацией, и, конечно, и в Малороссии брали и возьмут верх те стремления, которые возьмут его во всем образованном мире и в

частности славяно-русском. Относительно же так называемого малороссийского "козакофильства", стремления восстановить Гетманщину и государственного малороссийского сепаратизма, одним словом, "мазепинского украинофильства", как выражаются некоторые высокопоставленные особы, — то об нем может быть речь только со стороны людей, или поверхностно знакомых с делом, или явно злонамеренных выдумщиков. Совершенно естественная и весьма интересным образом проявившаяся лет тридцать-сорок назад идеализация козачества и Гетманщины и стремление дать "державноправный", исторический характер естественному малорусскому патриотизму, памятником чего служат "История руссов" Псевдо-конисского и некоторые, хотя вовсе не основные, пьесы Шевченко, — теперь вещь окончательно пережитая всеми образованными малороссами. Возвращение ее сделано невозможным научною критикою и анализом, направленным на прошлое именно со стороны малорусских деятелей, из которых некоторых, как, например, г. Кулиша, автора "Истории воссоединения Руси" и печатаемых теперь по-малорусски во львовском журнале "Правда" очерков "Завірюха на степах" и "Мальована Гайдамаччина", можно, по крайней мере, по нашему мнению, скорее упрекнуть в пессимизме по отношению к старине малорусской и в крутом повороте к централизму, к восхвалению не только Екатерины II, но и бояр московских, наперекор казакам малорусским, чем в идеализации гетманщины. Нелепость противоукраинофильской травли и вред распоряжений вроде вышеприведенного именно тем очевиднее, что в понятиях и симпатиях малорусской интеллигенции в Украине и Галичине в последние годы совершился весьма важный кризис, полная перестановка идей и отношений — и притом совершенно без всякой поддержки, даже без оценки со стороны централистических кружков наших к

даже центральной печати; г. Костомаров резко осуждает Мазепу, "Правда" печатает "москвофильские" статьи г. Кулиша, москвофильский "Друг", другая литературная газета во Львове, сначала пробует откреститься от "украинщины", потом и от "великорущины", хватается за "рутенщину", но кончает тем, что печатает на своих столбцах чисто великорусские повести без перемены и объявляет конец "языковой мешанины" и начало принятию обоих живых русских языков. Именно украинофилы являются горячими распространителями русских, "общерусских" и великорусских книг в Австрии в размерах, прежде небывалых; на днях происходит слитие двух галицкорусских студенческих обществ во Львове — украинофильского "Дружеского лихваря" и рутено-москвофильского "Академического кружка" с общей библиотекой и т. п. Старые клочки, старые разногласия из-за вопросов мелочных, буквоедских, из-за прошлого, воспоминаний, племенных симпатий и антипатий и далеких мечтаний о формах единства русского и т. п. теряют смысла, и выдвигаются на первый план действительно общие вопросы культуры, общественной деятельности, служения народу, которые поведут за собою совсем другое разделение сил и партий. А незнакомые с делом люди, поверхностные доктринеры поют старую песню о формальном единстве и сепаратизме, а грязные эгоисты торопятся свести личные счета под предлогом спасения священных интересов народности и придумывают меру, которая ничего остановить не может, а только без всякой нужды компрометирует именно не только русское правительство, но и русское общество, дожившее до такой меры, производит вновь путаницу идей и вносит озлобление туда, где уже почти успели залечиться старые раны, нанесенные из-за побуждений, уже отживших для всех заинтересованных сторон. Если еще не путаница понятий, то, по крайней мере, желание произвести ее уже начинает

проявляться. Так, "Gazeta narodowa" (№ 161), обсуждая
 новый циркуляр в статье под заглавием: "Świeży zamach
 Moskwy na rusinów" и говоря совершенно верно, что он
 только усилит в малоруссах энергию самозащиты, приба-
 вила уже совершенно странные нижеследующие строки:
 "Известно всем, что преследование, какому подвергались
 киевские русины вследствие повстанья 1863 г., заставило
 многих из них скрыться в Галичину и что хотя они здесь
 были и недолго, однако от них упало первое зерно, которое
 возшло здесь сильно, как так называемая украинская
 партия. Росток этот уже и тогда поразил Москву, а выше
 приведенный указ имеет целью положить пределы влиянию
 этой партии на Киев и Харьков". Беда в том, что ничто из
 того, что "G. N. " считает всем известным, никому из знаю-
 щих дело неизвестно, а известно совсем другое. Никакие
 украинцы не переселялись в Галичину после 1863 года, да и
 нечего было тогда закладывать там украинскую партию,
 которая была заложена уже в 1861-1862 г. и тогда назы-
 валась и в "Gaz[etie] narodow-ой", и в "Dzienn[iku] Poznańsk-
 ом", в книге Влад. Мицкевича² "La Pologne et ses provinces
 meridionales" "порождением московской интриги", как
 после "Московские ведомости" стали звать ее порождением
 польской интриги. Никому до сих пор не известно влияние
 галицкой украинской партии на Киев и Харьков, а известно
 влияние обратное, что можно видеть хотя бы и в том, как
 много в "Правде" трудов украинцев, и в том, что "Просвіта"
 перепечатала несколько киевских брошюрок. "G[azeta] naro-
 dowa" или не знает, о чем говорит, или разумеет под именем
 украинцев каких-нибудь поляков, бежавших в Галичину
 вследствие повстанья 1863 г., каких-нибудь поляков,
 родившихся на Украине, которые имеют такое же право
 называться украинцами, как и М. Вл. Юзефович, Гогоцкий³,
 Ригельман и т. п., которые говорят против украинофильства
 за единую нераздельную Россию в качестве украинцев. Но

как эти господа не основали в Киеве и Харькове украинской партии, так повстанцы из польских украинцев не основали ее во Львове уже потому, что она там была и до них и прямо заявила в "Вечерницах" 1862-1863 г. (статья "Мы и они"⁴), что не думает бороться ни за единую Польшу, ни за Любельский союз Польши, Литвы и Руси, который так плохо представляется порядками, господствующими в Галичине. Не может быть, чтоб "Gazeta narodowa" все это забыла. Остается предположить, что шляхетская газета теперь, после всех прямых доносов на украинофилов по адресу на Вену, считает теперь нужным поплакать для виду над утеснением Руси Москвою (которая в данном случае собственно ни при чем), но при этом не забывает подать косвенный донос и в Петербург и поддержать московско-катковское мнение о том, что украинская партия создана повстанцами 1863 г., зерно, посеянное которыми, из Львова действует на Киев и Харьков, — мнение, от которого Руси еще более достанется, а это интересам, представляемым "Gaz[eta] narodow-ой", может быть только на руку: так ворон ворону всегда поможет! Совершенно в таком же духе написана и вторая из корреспонденции по поводу распоряжения 18 мая, напечатанная в 4213 н-ре "Neue freie Presse", обнаруживающая в авторе или лакействующего русина, или расчетливого поляка из неприятелей малорусского возрождения. Здесь, при всем сострадании к гонимому малорусскому элементу — причем говорится даже о копиях на сибирских рудниках, — малорусское движение называется "недавно рожденным под австрийским покровительством чадом" — совершенно в духе того польского мнения, которое говорит, что будто "русинов выдумал в Галичине гр[аф] Стадион, наместник в 1848 году", — и советуется признать в Австрии официальной орфографию г. Кулиша (от которой, впрочем, украинцы значительно

уклонились) не потому, что она фонетическая, а в виде контрмины против указа 18 мая!

Едва ли не большую еще деморализацию показали и едва ли не больше еще, чем шляхетская "Gazeta narodowa", попали пальцем в небо органы чиновническо-поповской партии среди галицких русинов — "Слово" и "Русская рада". Они объявили своей публике, что указ 18 мая вызван тем, что украинофилы печатали свои книги правописью фонетическою, а не церковно-малорусскою, официально-австрийскою, и что поэтому "заборона фонетики российским правительством" есть новое доказательство прочности союза трех императоров!!

Впрочем, эта путаница может замутить голову всякому, кроме украинцев, которые знают, что им никто не поможет, а что, напротив, есть много таких, кому выгодно подставить им ногу. Украинцам остается только идти своей дорогой и работать, работать и работать для своего народа, надеясь только на свои силы, не обращая слишком большого внимания на посторонних воронов — ни на тех, которые каркают нелепыми циркулярами, ни на тех, которые думают сбить их с их естественной и строго обдуманной дороги притворными соловьиными песнями.

Вена, 16 июля 1876.

Всякому следящему за русской журналистикой известно, что в ней время от времени поднимаются рассуждения об одном вопросе, а именно — о малорусской литературе, рассуждения более или менее горячие. В последний год этих рассуждений, можно сказать, накопилось на целую литературу. Так, не считая газетных статей и мимоходных заметок в разных статьях и книгах, напр, в изданиях славянских комитетов, довольно назвать статьи: "Современное украинофильство" г. Z.⁵ и две статьи г. Гогоцкого — "Еще об

украинофилах", "Прибавления к статье "Еще об украинофилах" — в "Русском вестнике" — три статьи в течение одного года, статьи: г. Мордовцева в "Деле" — "Провинциальная литература", статья г. Милюкова "Вопрос о малорусской литературе" в книге "Отголоски на литературные и общественные явления". В настоящем году изданные нами повести Федьковича вызвали несколько газетных заметок, из которых самая большая и менее уклончива заметка в №9 "Гражданина". Все названные статьи относятся к малорусской литературе отрицательно, а иные при этом — весьма страстно и даже ставят вопрос в криминально-политическом смысле, как ставили его в блаженной памяти 1863-64 гг.⁶ Такое развитие полемики по этому вопросу и страстный характер многих нападений на сторонников малорусской литературы указывает на то, что вопрос этот имеет немалое практическое значение, а потому должен бы вызывать обоюдный обмен мыслей, всестороннее обсуждение. Между тем мы не видим, чтоб количеству и горячности нападательных статей по отношению к малорусской литературе соответствовало такое же развитие если не защитительных, то хоть объясняющего характера статей. Самое капитальное, что сказано в таком роде в последнее время, это несколько слов в статье г. Пыпина "О сравнительном изучении русской литературы" и две-три страницы в казанском сборнике "Первый шаг" — во столько же продуманной, сколько и прочувствованной, статье о провинциальной литературе. Нельзя не упомянуть также о благородной горячности, с которой отозвался против инсинуаций, поднявшихся против "украинофильских увлечений", будто бы обнаружившихся во время III археологического съезда, проф. Ор. Ф. Миллер и которая особенно выгодно оттеняется совершенно не джентльменским молчанием графа Ал. Серг. Уварова, которому малорусская молодежь и члены съезда так сильно и искренно

помогли исполнить с успехом роль "министра по археологии" в Киеве. Еще один великорусс, А. С. Суворин, недавно в своей газете, в "Новом времени", оказался неспособным справиться с малорусским вопросом во всей его широте и обнаружил достаточную бестактность, допустив в своей газете подглядывания, точно ли француз, а не малорусс писал статью о Шевченке⁷ в "Révue des deux Mondes" (при большем знании дела сейчас бы можно было заметить, что статью писал иностранец, да еще именно избежавший политической и исторической стороны предмета). Мало того, после всего писанного сам г. Суворин имел бестактность доказывать "безвредность мечтаний о восстановлении гетманщины" или уверять, что "совершенно порядочные малороссы сейчас запишут вас в сторонники г. Каткова, если вы не будете иметь сентиментального притворства, чтоб поставить Шевченко выше Лермонтова и Пушкина", или говорить о каких-то украинофилах, которые "правда, серьезно занимались изучением своего народа, его песен, экономической жизни, но не без некоторого тщеславия кутались в плащ мучеников", — когда серьезно помятые разными и полицейскими, и цензурными, и редакторскими лапами украинофилы, каких с 1847 г. было немало, меньше кутались в какие бы то ни было плащи, чем сам почтенный А. С. Суворин, говоря о том, как он не сошелся с уважаемыми им гг. Салиасом⁸ и Баймаковым⁹ и разошелся с г. Полетикою¹⁰ и т. п. Когда подумаешь, что все это, даже рассуждения о понятности малоруссам простого(?) русского языка, писалось "от руки, без справок и с легким сердцем", в то время, когда уже подписан был циркуляр, о котором никакому А. С. Суворину и пикнуть не позволят, когда этот циркуляр ехал "в центр украинофильства", может быть, в одном поезде с петербургским публицистом и — почем знать? — может быть, в сопровождении указов, долженствующих препроводить кого-нибудь из

"серьезно занимающихся изучением народа" в страны Макаровы¹¹ или, по крайней мере, лишить его привычного заработка хлеба, то только грустно улыбнешься и покачаешь головою*. Но поистине забавен успокоительный вопрос петербургского публициста: "Куда, в самом деле, отделяться Малороссии? — к Польше, к Турции или к Австрии?" Тут уже одна логика употребления частиц *куда* и *к* прелестна; а во-вторых, отчего это работать для ограждения своего человеческого достоинства, личного и народного, значит отделяться да еще к кому-то? Мы бы спросили и петербургских газетных публицистов, не думают ли они отделяться, напр., к Швеции, если б у них были признаки какого-нибудь энергического отвращения от того болота унижения, в каком они находятся, и сколько-нибудь широкого понимания путей к выводу из него.

Но все-таки г. Суворин имел столько порядочности, что в свое время в "Санкт-Петербургских ведомостях" метко осмеял усердие литературных будочников, штатных и сверхштатных, в травле "малорусского сепаратизма!" Все это показывает, что, к счастью, в образованном великорусском

* Мы не ошиблись. Сейчас мы узнали, что двое из "серьезно изучавших край"¹² малорусский получили приказ выехать из Киева, с воспрещением им жить в южных губерниях и столицах. Других проступков за этими людьми, знакомыми г. Суворину и работавшими под одним с ним знаменем, нет, кроме того, что они "серьезно изучали" малорусский край.

Мы останавливаемся на всех этих мелочах потому, что они могут показать, как еще мало воспитано чувство достоинства в русской печати, которая не по одному этому вопросу попадает впросак вследствие слабости этого воспитания. Как она умеет вовремя молчать и вовремя сказать все! Как отчетливо сознает вес слов, как умеет логично мерять одним аршином внутренние и внешние порядки! Вот, например, теперь каким либерализмом проникнуты речи ее о Турции и как кротки относительно домашних пашей и муфтиев, как решительны уверения: Россия поможет, не оставит, не потерпит, когда, например, "Presse" совершенно нагло говорит, что в России, конечно, толкуют о помощи славянам, но "нигде в свете общественное мнение не имеет так мало веса, как в России!" Само виновато, — скажем мы!

обществе совсем не сильна племенная исключительность и мало охоты к травле на "хохлацкие стремления". Если большая часть органов нашей печати играла в молчанку во время новоподнявшейся травли, то это происходит не столько потому, чтобы она сочувствовала ей, сколько по заботности нашей печати, боязни толковать о том, за что может достаться, по отсутствию в нашем обществе чутья солидарности, а главное, по столичному непониманию провинциальных вопросов, прикрываемому департаментским высокомерием к тому, "чего не знает наш Митрофанушка"*.

Сколько бы бестактностей ни было возможно насчитать с обеих сторон, а все-таки связь между порядочными "хохлами" и "кацапами" держится не нелепыми циркулярами и даже не преданиями о Петрах и Екатеринах, а именами и трудами Пушкина, Лермонтова, Герцена, Белинского, Добролюбова и т. п., с одной стороны, и Гоголя, Костомарова — с другой, без которых трудно себе представить человеческое воспитание теперешних и кацапов и хохлов, хотя, конечно, последним нечего отказываться ни от Шевченко в прошлом, ни от работы для себя самих в будущем, потому что это значило бы отказаться от своего народа.

Вышеупомянутая травля в последнее время велась преимущественно со стороны лиц, называющих себя

* Иногда близорукое непонимание заводило столичных писателей в странное соседство, в какое, например, попал "Заурядный читатель"¹³ "Биржевых ведомостей", обидевшись а la Погодин "Кудеяром" Костомарова, вообразив, что Костомаров описал Ивана Грозного в обиду великоруссам. К каким образом, спрашивает рецензент, ум и талант, написавший "Севернорусские народоправства" и "Бунт Стеньки Разина", мог увлечься такою узкою доктриною, как украинофильство, — и не догадывается, что не будь Костомаров украинофил, то он не написал бы ни "Севернорусского народоправства", ни "Бунта Стеньки Разина" и т. п., которых ведь никто же до него и не написал. "Заурядный читатель", впрочем, спохватился и в разборе одной повести Нечуя показал, что способен понять, на что нужно украинофильство.

малороссами по рождению, но или лично раздраженных, или не понимающих дела, как, напр., Гогоцкий, или обиженных дальнейшим движением украинофильства, как, например, автор статьи в "Русском вестнике" "Современное украинофильство", который стоит за Котляревского, Квитку и даже почему-то за Шевченко, но не доволен Костомаровым и порожденными им "современными украинофилами", что не уважают "старшину казацкую" и преклоняются перед "хлопами", способными только на разрушение. Любопытно, что почти в таком смысле стал высказываться в последнее время и г. Кулиш и что другой из писателей "Основы" — г. Мордовцев — объявил свои малорусские симпатии патологическим рефлексом, уступающим место холодному размышлению, как будто вся деятельность размышления и должна направляться на то, чтобы убивать природные, как говорит г. Мордовцев, рефлексy, а не на то, чтобы дать им наилучшее выражение и удовлетворение. (Об этом именно хорошо сказано в статье "Первого шага"¹⁴).

В то время, как разрасталась, таким образом, противоукраинофильская литература, люди с народными малорусскими симпатиями по большей части молчали. Правда, они тем временем довольно сильно работали и над изданием произведений малорусского народного слова, над изучением народной жизни, и над изданием популярных брошюр, которые выходили в нескольких тысячах экземпляров, иногда по два, по три издания в два-три года, что достаточно говорит об их потребности. Такое поведение Васьки, который слушает да ест, во многих случаях, особенно в данном, есть, собственно, единственное достойное поведение. Есть много возмутительно извращенного в самой постановке вопроса: зачем существует украинофильство, должна ли существовать малорусская литература? Это напоминает щедринского градоначальника Угрюма Бурче-

ева, "прохвоста", который хотел прикрыть небо солдатской шинелью и, увидев реку, обиделся: "Зачем?" Зачем она течет? Нужно преодолеть в себе чувство стыда за униженное положение, в котором ты находишься, дозволяя предлагать себе такие вопросы, чтоб отвечать на них, чтоб писать не только защитительные, но даже объяснительные статьи по мало-русскому литературному вопросу. И только убеждение, что тьма в теоретическом понимании общественных явлений, как бы они органически ни были, всегда приносит обоюдосторонний вред, заставляет преодолеть это чувство отвращения и браться за перо, чтоб, если не защищать, то объяснять свои симпатии, убеждения, выводы из наблюдений — и писать статьи вроде настоящей, особенно когда иногда приходится долбить одно и то же по несколько раз, будто нарочито беспамятным людям.

Все вышеназванные противоукраинофильские статьи образуют, как видит читатель, целую литературу, что дает и нам случай высказаться о вопросе с известной систематичностью, которая, впрочем, не всегда может совпасть с порядком перечисленных статей.

Мы должны, впрочем, начать с заявления, что с некоторыми авторами мы считаем совершенно невозможным рассуждать о нашем вопросе. К сожалению, мы должны устранимся от разговоров именно с теми, кто носит титулы специалистов по занимающему нас вопросу. Таков, во-первых, автор статьи "Русская печать за пределами России", помещенной в I т. "Славянского сборника", изданного петербургским отделом славянского благотворительного комитета, и перепечатанной в "Славянском календаре", изданном секретарем киевского его отдела. Статья эта упоминает о галицких газетах с "украинофильским направлением", отговариваясь о них, что "галичане к этим изданиям отнеслись подозрительно, и о л а г а я, что они поддерживаются польскою аристократиею". (А автор как полагает?). Об одной

теперешней галицко-украинской газете "Правда" автор отзывается так: "она издается на малорусском языке и как бы в некотором союзе с польской журналистикой парализует народные стремления святоюрцев", рекламу изданиям которых и составляет вся статья, гостеприимно принятая наивными и незнакомыми с делом редакторами наших славянофильских сборников. Насколько сам автор знаком с делом, видно из того, что он записывает в число украинофильских изданий в Галичине газету "Русь", которая короткое время издавалась поляками, чиновниками при Голуховском¹⁵, и прекратилась после печатного протеста "галицких народовцев, или украинофилов" в 1867 г. Мало того, автор называет в числе таких газет "С е ч ь", между тем, как это не газета, а товарищество молодежи в Вене, прибавим, наиболее снабженное русскими книгами и журналами из всех славянских обществ в Австрии. Согласитесь, что с господами, которые так в полрта говорят неправду, которую еще недавно кричали целым ртом, и которые так знакомы с делом, мы говорить не обязаны.

Не можем мы говорить и с проф. Гогоцким. Статьи его, собственно, не что иное, как *Gegenstück** против "Киевского телеграфа", купивши который и поуправлявши полгода в направлении "посредника между потребителями и производителями", издательница его, г-жа Гогоцкая, пригласила сотрудничать в нем украинофилов. Когда против "Киевского телеграфа" поднялась уголовная полемика со стороны киевских ташкентцев, пр[офессор] Гогоцкий написал свои две беспорядочные статьи, носящие на себе явные следы расстроенного состояния духа престарелого профессора, служащего в университете после забаллотировки советом,

* Контриакул (упор.).

по назначению от министра*. Со страху пр[офессор] педагоги Г. Гогоцкий совершенно пропустил именно все то, что писалось о педагогической стороне малорусского вопроса. Ему показалось, что "композитор" статьи "Література російська, великоруська, українська і галицька" в "Правде" требует изгнания русского литературного языка из всех высших и низших школ в Малороссии и замены его малорусским, — между тем, как в статье этой говорится только об элементарных школах и о постепенном переходе от местного народного языка к государственному, что подробно развито в статье "Народные наречия и местный элемент в обучении", в коей ученый противник наш может познакомиться с европейскою и русскою литературою этого предмета его специальности. Как видит читатель, г. Гогоцкий или не знает, или не способен понять то, о чем говорит, а потому и с ним спорить нет никакой возможности. Единственное, что заслуживает обсуждения во мнениях пр[офессора] Гогоцкого, это его завлечения, в качестве местного человека, уроженца т[ак] наз[ываемого] Юго-Западного края, о том, что сила полонизма в этом крае, которую в полном торжестве видел автор в своей молодости, ослаблена и может быть сокрушена только силою централь-

* Статьи г. Гогоцкого, между прочим, были причиною выхода из "К[иевского] телеграфа" сотрудников, которые, во всяком случае, сделали из него газету. Но дело мало переменилось по существу: новые редакции увидели, что в Киеве невозможна общественная газета с другим оттенком, и скоро стали давать те же ши, только другой густоты. А правительство все-таки закрыло газету г-жи Гогоцкой, и все кончилось только тем, что престарелый профессор без всякой пользы уподобился старосте в тургеневском "Бежином луге", что, принявши во время переполоха от затмения мужика с жбаном на голове за Тришку (антихриста), спрятался в горох и стал кричать перепелом: "авось, либо враг рода человеческого хоть птицу помилуе!" Но, увы! не помог ни горох "Русского вестника", ни кричание перепелом: Тришка с пустым жбаном на голове, М. Вл. Юзефович, не помиловал и птицы — и 4500 р., заплаченные за "К[иевский] т[елеграф]", пропали!

ного государства и православной церкви и что всякое местное, автономное, культурное, общественное и народное движение может быть только вредно России и усилить польский элемент в Юго-Западном крае, причем автор совершенно забывает о существовании левобережной Малороссии и Новороссии. Оставляя в стороне этот странный юго-западный сепаратизм автора, мы считаем его мысли достойными внимания потому, что они принадлежат довольно значительному числу людей, например, в России многим белорусским деятелям, кружкам вроде представляемых графиней Блаудовой (см. ее брошюру "Острожская летопись. Для немногих"), в Галичине — старой партии русинов, в Угорской Руси — клерикальным и бюрократическим русским патриотам вроде риттера von Добрянского¹⁷ и т. п. Господа эти из западнорусских уроженцев действительно столько времени прожили под давлением польской аристократии, а в Угорской Руси — венгерской, и католического духовенства, стать выше которых не были в состоянии именно потому, что сами не имели другого идеала, что вообразили совершенно естественно: во-первых, что сильнее кошки зверя нет, а во-вторых, что вся жизнь миллионов коренного населения только и должна состоять в том, чтоб во что бы то ни стало грызться с котом, и в-третьих, и главное, что эту грызню только и может совершить за них полицейский из Петербурга ли, или из Вены. Между тем, если говорить только о нашем Юго-Западном крае, система репрессалий вроде системы генерала Бибикова, память которого благословляют гг. Гогоцкие, уже окончила свою роль; она давила, по сознанию всех, и русское общество. Система религиозного централизма уже обращается теперь в Юго-Западном крае против русского и народного элемента, штундистов, называющих себя "Русское братство". Кончила свою роль государственная власть и в делах аграрных, где дальнейшие меро-

приятия в пользу растущего и в Юго-Западном крае сельского пролетариата, несмотря на "благодаяния" "Гракхов безацкого периода", могут быть предприняты уже вовсе не на основании принципов Положения 19 февраля, а во имя совершенно социалистического принципа, которого испугались в свое время и "Гракхи и Столоны"¹⁶ Царства Польского и Западного края, как звали "Révue des deux Mondes" и "Весть" демократов на службе у Н. А. Милютина¹⁸, Муравьева¹⁹ и Безака²⁰.

Теперь уже бывшие Гракхи совершенно переменились и говорят об "успокоении края" и о "примирении" на почве "экономических интересов" процентов, фабрик, биржи — и "Киевлянин" получает субсидию от правительства и венки от "Dziennika Polskiego"²¹ за то, что относится к польской аристократии не так нелюбезно, как украинские хлопаманы "Киевского телеграфа". А если возвратиться специально в область нашего спора с г. Гогоцким и ему подобными, т. е. в область культурно-литературную, то окажется, что здесь государство совершенно бессильно, тут борьба с негуземными народностями может совершаться успешно только силами местными, общественными и народными, во имя народности подлежащей, какова в Юго-Западном крае, Галичине и Угорской Руси малорусская, а не далекой, великорусской. Ошибка западнорусских патриотов вроде г. Гогоцкого состоит именно в том, что они не могут понять деятельности свободной, общественной и народной. У них была атрофирована к этому способность природная, которая зато осталась в уроженцах левобережной Украины, вскормившей новое украинофильство, — что именно всего лучше и доказывает неверность мысли о том, что "украинофильство есть порождение польской интриги", нелепость, которой, однако ж, многие верят и которую еще большая часть говорит. Эта способность к самодеятельности и вера в себя, в местные, общественные и народные силы успела уже

вырасти и в младших поколениях правобережных губерний и в Галичине и породила и здесь украинофильство. Без сомнения, она вырастет и в Угорской Руси, которая не может же остаться при теперешнем "нигилизме" с мечтаниями и воспоминаниями то о князьях Кориатовичах, то о фельд-маршале Паскевиче, то о Бахе²¹, в свое время совершенно и естественными, кроме, впрочем, вздохов о Бахе, но теперь совершенно патологическими, как и сетования киевского профессора*.

Гораздо больше, чем на статьях, по-видимому, специалистов мы должны остановиться на статье "Гражданина", видимо написанной бесхитростным неспециалистом, но совершенно искренно и притом с совершенною порядоч-

* Об Угорской Руси отчасти будет речь дальше. В другой раз мы поговорим о ней подробнее, так как это решительно terra incognita, на которую света вовсе не проливает совершенно дьячковские статьи, печатаемые о ней членами наших славянских комитетов. Идеалы тамошних русских патриотов и положение там русского дела может быть выражено коротко в следующих мечтаниях: 1) коли б нас забрала Росія; 2) коли б в Австрії вернувся абсолютизм; 3) коли б нам епископів патріотів. "А то?!" — спрашиваете вы. — "А то пропадемо! омадяримось". Вы, конечно, говорите, что Россия далеко, завоевание — еще дальше; абсолютизм в Австрии — дело отпечетое; епископа патриота мадьярское правительство не назначит. Со всем этим соглашаются со вздохом. Следовательно, что же остается, спрашиваете вы? Опереться на свой народ, позаботиться о его образовании, создать популярную литературу, организовать народ. "Е! цього не можна! За це можна посаду (должність) стратити!" — говорят вам, — и "в Росії не получить", — остается прибавить. И сидят угорско-русские патриоты и "москвофилы" на своих посадах, ничего не делают и доходят до того, что сочиняют адреса и оды "вселаскавым архиереям, отцам и покровителям" — тем самым, о которых все прекрасно знают, что они мадьяроны и изменники Руси, не будь они которыми, не бывать бы им и архиереями. Постыднее зрелища уже и нет во всей Славянщине и уже у словаков в двух шагах от Угорской Руси вы не видите ничего подобного, и, конечно, не потому, чтоб русское племя было подлее других, а от господства ложных понятий о национальности, поддерживаемых в Угорской Руси учением о православном и государственном русском централизме, убивающих местное народное чувство и подрывающих местную деятельность.

ностью приемов: без всяких инсинуаций, запугивания, столь обычных в подобном случае в русской журналистике. Статья "Гражданина" обнаруживает большое неведение по самым существенным сторонам предмета, хотя касается почти всех вопросов, с ним связанных: вопроса о языке малорусском, старинной южнорусской литературы, новой галицкой и т. д. Надо, впрочем, сказать, что и это неведение совершенно порядочно, если только это возможно, т. е. "Гражданин" высказывает совершенно искренне неправильные мнения, которые часто позволяют себе теперь говорить люди гораздо более ученые, например "некогда автор исследования об элементах и формах славянорусского языка" г. Катков, который о языке малорусском имеет, конечно, не то представление, какое он высказывал в "Московских ведомостях". Разбор мнений "Гражданина" интересен, потому что они представляют резюме неправильных и невежественных мнений, ходящих в публичном обороте, и который и ученые люди одни умышленно поддерживают, другие не считают нужным опровергать, те и другие прекрасно зная их неверность.

Рецензент в "Гражданине" высказывает о малорусском языке мнение, будто это "смесь построений (?) русской и польской речи", "испорченные формы польских и русских корней и органических основ". Мнение это не совсем позволительно было говорить во времена Булгарина и Греча²³ (о коих см. у Максимовича — "Письма к Погодину о древности и самобытности малорусского наречия"). Теперь же после трудов Максимовича, Лавровского, Потебни, Житецкого — не говорим уже о западнославянских ученых, как, напр., Миклошич, — утверждать подобное перед людьми, сколько-нибудь сведущими в славянорусской филологии, несколько смело, хотя подобная смелость на Руси, где в массе публики и даже публицистики не принято знать что-нибудь основательно в таких предметах, и есть

дело весьма обычное и потому вполне извинительное. Вот что, однако, говорит о малорусском языке ученый великорусс и член славянского благотворительного комитета, бывший профессор харьковский, теперь попечитель Оренбургского учебного округа г. П. Лавровский*: "Пробегаая мысленно черты малороссийского наречия, легко замечаем, что между ними есть много таких, которые неоспоримо дают этому наречию право на такое же самостоятельное место, какое занимают и другие наречия славянские". После великорусского наречия наиболее сходства представляет малорусское наречие, по Лавровскому, с сербским, а не польским ("Журнал министерства народного просвещения", 1859 г., нр. 9. О сходстве малоруссов и сербов см. статьи г. Ровинского²⁴ в "Вестнике Европы" и Ст. Новикова²⁵ в "Виле"). Погодин преувеличил мысль о сербизме малоруссов до того, что выводил их от совсем особого от древних русских племени, сербо-хорватского, переселившегося на Днепр после татар. Впоследствии Погодин несколько изменил свое мнение, с а м о е с е п а р а т и с т и ч е с к о е, какое до сих пор высказано, но все-таки остался при следующих словах: "Племя великорусское и малорусское так отличны своими характерами, что допустить это различие только после татар нет никакой возможности. И племена, и наречия древнее татар" ("Кирилло-Мефодиевский сборник"). Да, собственно, нечего пускаться в тонкую филологию, чтоб признать самостоятельность малорусского языка, или наречия (имена эти относительны); достаточно обыкновенного житейского и литературного опыта и притом производимого не малоруссами в Великороссии, так как образованные малоруссы,

* Да простит нам г. Лавровский донос этот, если граф Дм. А. Толстой предложит ему оставить службу.

конечно, понимают великорусскую речь, часто даже областную, благодаря школе и, прибавим, большей лингвистической сметке, развивающейся среди разномастного этнографического состава населения, — но, наоборот, великоруссами над степенью понятности для них малорусской народной речи. Посмотрите, например, "Историческую хрестоматию" Буслаева: вы увидите песни олонецкие, нижегородские, сибирские, даже белорусские, — и много-много, если составитель объяснил ту или другую форму, слово, но чуть дошло дело до образца малорусского наречия, сейчас ученый профессор почувствовал необходимость п е р е в е с т и его целиком (то же самое видим и в таком издании, как "Песни русские" Киреевского-Бессонова). Наконец, мы имеем третье издание "Кобзаря" в переводе русских поэтов. Теперь остается только вообразить себе, каково должно быть, наоборот, малоруссу, которого перед тем школа не научила понимать отчетливо великорусскую и русскую книжную речь (а на это надо время и деньги), иметь дело с исключительно великорусской речью.

Впрочем, спешим сказать, что мы не раз уже говорили печатно (например, в "Вестнике Европы" в статье "Русские в Галиции" и "Литературное движение в Галиции"), что одной самостоятельности языка, как и других этнологических признаков народности, не достаточно еще для того, чтоб известное племя имело самостоятельную литературу. Мы сплошь и рядом видим в истории наисамостоятельнейшие племена без всякой литературы. С другой стороны, мы видим племя голландское, племя, которое составляет для ученой этнологической и филологической классификации только подвид нижненемецкого вида немцев, которое, однако ж, имеет самостоятельную литературу, вполне его удовлетворяющую. Для развития литературы необходима,

конечно, этнологическая подкладка, но также и известная совокупность исторических и культурных условий.

В этих именно условиях, как этнологических, так и в культурно-исторических, мы всегда рассматривали вопрос о малорусской литературе у нас и, несколько особо, в Австрии, но именно особенностей нашего отношения к этому вопросу не удостоили чести заметить наши рецензенты, как, например, г. рецензент "Гражданина", а другие, как, например, обличители в "Русском вестнике", явно и умышленно искажали наши идеи или подменяли их самым произвольным образом, мы думаем, столько же или гораздо больше по непривычке к отчетливому усвоению чужих мыслей и по незнакомству с предметом, сколько и по недобросовестности. Основные мысли предисловия к "Повестям Федьковича" и даже многие с большими подробностями высказаны были нами в ряде статей в галицко-русской газете "Правда" под заглавием: "Література російська, великоруська, українська і галицька", в которых, в противность терминологии галицких поляков и галицких украинофилов, доказывалось, что в России действительно существует нерусская литература (*tossyjska*), которая вовсе не синоним великорусской, или московской; вовсе не противоположна русско́й или малорусской литературе о б щ е с т в а всероссийского, дворянско-чиновнического, продукта общей с XVIII в. государственной истории и культуры (например, в беллетристике "Онегин", "Мертвые души", "Рудин"), но, что рядом с нею, после Гоголя, растет н а р о д н а я в е л и к о р у с с к а я литература (сказки Пушкина, большая часть комедий и драм Островского, народные пьесы Некрасова, педагогические издания, как "Родное слово"²⁶, рассказы Петрушевского и др.), а еще раньше стала расти народная же у к р а и н с к а я. Так как Галичина не попала в государственную лабораторию России, то здесь условия литературы несколько другие. И в России вопрос о демократизации и

народности литературы есть вместе с тем и вопрос о дифференцировании ее, который разрешит совокупность центристических и центробежных условий, а в Галичине, где государственные классы — поляки или поляко-немце-церковники (русское униатское духовенство и чиновники), вопрос о живости русского возрождения и даже о связи с русским миром на Востоке вполне зависит от степени прикрепления этого возрождения к местным народным (малорусским) силам и теснейшего общения с украинским литературным движением, как ближайшим географически, этнографически, а в то же время тесно связанным и с всероссийским и с великорусским. И вот между тем, как статьи наши подвергались сильнейшим нападкам в Галиции за их "москвофильство", когда газета "Wiść" требовала даже прекращения печатания "tej zgubnie tendencyjnej pracy", которая отдает Малороссию в руки наибольшего ее врага — Москвы, между тем, как "Dziennik Polski" называл нас obszczerussom, t. j. stronnikiem moskiewskiej ideji zabogu (захвата) i knuta, статьи наши подверглись таким же ожесточенным нападкам в "Русском вестнике" в статье г. З. "Современное украинофильство" (1875, нр. 2) как "изменнически полонофильские", "хитроумно сепаратистические" и т. п. Рецензент московского обозрения ни больше ни меньше как с к р а л всю первую половину наших статей — об общерусской литературе, поставил нам в вину даже термин "російська", против польского смысла которого мы именно и полемизируем, и затем вторую половину совершенно произвольно переделал, оставив в неприкосновенности (и за это спасибо) только идею хлопомании, как характеристику новой, опасной, по его мнению, формы совершенного украинофильства. Несмотря на такие извращения, нам приходилось слышать суждения автора статьи в "Русском вестнике" из таких уст, которые

обязаны были бы знать дело не по такому только мутному источнику*.

Если публицист "Русского вестника" скрал или извратил наши основные мысли о малорусской литературе, то рецензент "Гражданина" их как-то не заметил, написав

* Это были уста, возвестившие нам в прошлом году волю г. министра народного просвещения о том, чтобы мы, как высказавший в заграничных изданиях сепаратистический и полонофильско-изменнический образ мыслей, добровольно оставили службу преподавателя в Киевском университете. Мы не могли исполнить этого официального предложения, мотивированного аргументами, почерпнутыми из статьи московского обозрения, так "волью" передавшей наши мысли. Мы, впрочем, предвидели, что лично заинтересованные люди не затруднятся перенести этот "вольный перевод" и в более высокие сферы. Но мы считали нужным наблюсти до конца процесс обращения высокопоставленными лицами "общерусса" и "москалефила" польских газет в злостного "малорусского сепаратиста, действующего в заговоре с поляками". В сентябре прошлого года, на другой день по проезде государя через Киев, нам вторично было объявлено прежнее предложение и после вторичного отказа мы были удалены от службы "без прошения", что и следовало ожидать и что было решено заранее, но что почему-то решено было привести в исполнение после проезда государя. Любопытно, что "Московские ведомости" воспользовались этим делом как аргументом против университетского устава и возвестили, что доцент Д[рагоманов] оставил Киевский университет после каких-то "встревоживших общественное мнение (студентских) историй". А между тем только и историй было, что восхождение киевских сплетен и извращений в публицистику, особенно в московское обозрение, а потом оттуда в высшие сферы, т. е. бесцеремонный обман сначала общественного мнения, а потом и главы государства. Эта история превращения "общерусса" в "сепаратиста", начинающаяся с того времени, как он поместил в одной газете в злополучном апреле 1866 г. разбор плохой книги для чтения в училищах Киевского округа, изданной тогдашним попечителем этого округа, а теперь товарищем министра нар[одного] просвещения кн[язем] А. Пр. Ширинским-Шахматовым, не лишена общего интереса, особенно если рассказать ее с сопоставлением официальных доносов и бумаг с конфиденциальными "джентльменскими" разговорами "не начальников с подчиненными, а, например, кн[язя] А. Пр. Ш[иринского]-Ш[ахматова] с М. П. Др[агомановым] и т. д. Мы когда-нибудь расскажем эту девятилетнюю возню, которая соприкасается с историей народного просвещения в Киевском округе и представляет немало любопытных черт для характеристики морали Рукичей и Магнящих нашего времени, лунов и лицемеров в обществе и администрации. Мы постараемся сделать это еще при жизни этих почтенных персон, чтобы они могли опротестовать каждое слово свое и каждую бумагу. Но теперь довольно об этом.

следующие слова: "Все предисловие г. Драгоманова направлено к тому, чтоб доказать неоспоримость права русинов и украинцев возвести их народный идиом на степень совершенного равенства с языком русским (и польским), т. е., как говорит рецензент выше, что "наречие малорусское, в противность утверждениям сторонников русского и польского языков, может развиваться самостоятельно и приобретать в истории умственного развития то же культурное значение, какого достигли обе вышеуказанные ветви славянского языка".

Начать с того, что с той, так сказать, естественно исторической точки зрения, с какой мы смотрим на предмет, вопрос о праве совершенно не имеет места: есть или будет литература — так вот ее и право; вызывается она и поддерживается естественными потребностями, так сколько ни отрицай ее право на существование, а она будет существовать и расти. Но и вопрос о равноправности малорусской литературы с той или другой и о том, что рецензент "Гражданина" называет "культурное значение в истории умственного развития" (чьего?), вовсе не интересен, по крайней мере, для автора предисловия к повестям Федьковича. В какой чин пожалована будет малорусская литература — в штаб- или обер-офицерский, — это дело неважное. Важно только то, чтоб она была жива, народна и служила умственному развитию тех, кто говорит или будет говорить языком народа малорусского. А сам же рецензент признает, ссылаясь на народные песни и на Шевченко, что малорусский язык "чрезвычайно певуч, образен и гибок", хотя эти похвалы и плохо вяжутся с тем понятием о малорусском языке как о неорганической смеси польского и русского языка, какое высказал рецензент выше и ниже этих похвал. И если бы даже вся малорусская словесность дала только несколько поэтов и беллетристов вроде Шевченка, то и тогда она бы сделала свое к у л ь т у р н о е

дело нравственного поднятия масс малорусского народа и сближения с ними теперешних так называемых "культурных людей". Все, что мы до сих пор видели на юге России, показывает, что малорусская литература, пока еще почти исключительно состоящая из беллетристики, поэзии и популярно-научных брошюрок, успела уже сослужить свою службу в этом направлении, и мало того, мы не видим в Малороссии ничего другого, что бы было в состоянии исполнить эту роль вместо малорусской литературы.

Еще менее можно обойтись без малорусской, т. е. на основе народного языка выросшей, литературы в Галичине. Рецензент "Гражданина", видимо, пропустил без внимания те примеры галицких литературных жаргонов писателей, отвергавших, подобно ему, местную народную речь. Мы не понимаем, как можно было после этих примеров сказать, что галицкие писатели "отлично знают русский язык", когда эти примеры доказывают совсем противное, а именно — что язык галицких "общеруссов" и "москвофилов" гораздо менее русский (и в родовом, и в видовом смысле), чем язык малорусских писателей, конечно, хороших, как Шевченко, Квитка, Костомаров, Кулиш и т. п. Кроме множества приведенных уже в нашем предисловии примеров, укажем на следующий, весьма яркий.

В 1866 г. галицкий писатель, переменявший, по причинам политическим свое имя на все лады, начиная с Теодора Дз-ого, на Богдана Д-ого²⁸, громивший в 1863 г. "несытый централизм Москвы" и "московских ижемонов Каткова и Аксакова", счел за нужное написать брошюру: "В один час научиться малорусину по-великорусски". Брошюра эта начиналась с смелого положения: "На Руси один русский язык, а на этом языке два выговора" и насчитала только семь "важнейших лексикальных различий малорусской речи от великорусской: як, що=как, что, дуже=очень и т. д. "Весь

протий лексикон обоих наречий один и тот же", — провозглашала брошюра и вслед за тем давала от себя "великорусский перевод программы "Дневника русского" 1848 г. "с будто бы малорусского подлинника, какой издали в то время поляконемцы по воспитанию, выступившие тогда, как королевско-цесарские русские патриоты. Вот этот будто бы великорусский перевод: "Народность главнейшим у с л о в и е м в т о м, чтобы народ пришел к развитию политическому. З а т е м (т. е. вот почему) на голос свободы, который идет, что молния, по всем концам Европы и каичет к новому житию все ее народы, восстают поляки и русины, чтоб имели удел в будущем, какое есть п р и р е ч е н о народам свободным" и т. д. Если великорусский язык нарочитой брошюры оказывается сходным с языком, каким пишут немцы наставления об употреблении косметиков, отправляемых в Россию, то что же удивительного, что язык общеруссов галицких оказывается в такой степени нерусским, как это свидетельствуют многочисленные примеры в нашем предисловии. Эти примеры вовсе не говорят в пользу того, что "галицким писателям для чего создавать малорусский язык, когда они отлично знают русский", а показывают именно, что в Галичине литературный вопрос состоит не в вопросе о выборе между малорусским, еще не готовым, языком и русским, готовым, о выборе между народным, готовым, хотя требующим дополнения, в том числе и из русского языка словами удобопонятными, и польским, или польско-немецко-церковно-малорусскою мешаниною, действительно неорганическою. Другие примеры из новейшей литературной истории Галичины, приведенные нами, показывают, что после нескольких лет бесплодных фраз об общеруссизме наиболее деятельная часть галицких писателей, высокомерно смотрящая на народную речь и отвергающая "украинщину", возвратилась опять к "рутенщине", и вместо теории "семалорусской" признает теорию

или какой-то "церковно-русской", или "австрорусской" 127
народности.

Выгодно ли это для общерусских интересов, пусть решит рецензент "Гражданина". Но что эта теория какой-то бурсако-австро-рутенской народности невыгодна для народного дела и для развития сколько-нибудь живой русской литературы, в этом убедится всякий, кто хоть сколько-нибудь внимательно перелистует пять-шесть номеров галицко-русских изданий и две-три книги — труда, которого впрочем наши рецензенты и даже присяжные славяноревнители решители вопросов себе не задают.

Красноречивейший пример бесплодности и даже вредности теории поверхностного общеруссизма представляют русские области в Венгрии, которые сколько-нибудь живой русский человек не может проезжать иначе, как с чувством самого едкого стыда и жгучей боли в сердце. Там не слыхали об Украине, о казаках, не слыхали имен Квитки, Шевченка, Костомарова; там тридцать лет царствовало поддерживаемое из Вены "общерусское славянофильство" клерикального характера. Оно убило инстинктивно поднимавшиеся в 40-50-е годы то там, то сям ростки литературы на местном полународном языке и в местном полународном духе на манер ростков галицких времен "триумвирата из М. Шашкевича, Я. Головацкого и Вагилевича".

И что же, кто-нибудь подумает, что в Угорской Руси читают Пушкина, Тургенева, говорят и пишут языком их, заботятся о народности, народе?! Ничего подобного! Там патриоты русские говорят по-мажарски, читают мажарские книги, а если нужно написать по-русски, то пишут неведомым языком и о сюжетах, которые и во время Тредиаковского считались мертвечиной. Не верите — возьмите любой номер "Света", "Нового света" или "Карпата", выходящего в Унгваре! А какая убийственная апатия, какое отчуждение от живых интересов вообще, а народных в осо-

бенности, соответствует тому ненародному языку, которым пишут немногие угорско-русские литераторы! Какая опасная для будущности русской народности в Угорщине общественная теория ложится в подкладку литературной теории тамошней русской интеллигенции!

Мы два раза перекрестили Угорскую Русь в разных направлениях, имеем там добрых приятелей, конечно, будто бы общеруссов, от которых мы не скрывали наших общественных теорий и вытекающего из них "украинофильства". В тамошнем единственном русском журнале недавно напечатана была тоже рецензия на изданные нами повести Федьковича и предисловие наше — рецензия вполне джентльменская по тону при полном несогласии с нашими идеями. Рецензент угорорусской газеты, в котором, судя по вензелям его подписи, мы вправе видеть одного из более уважаемых местных писателей (I. P.)⁹⁹, делает нам уступку и объявляет: "Мы почитаем и малорусских гениальных писателей, как-то Шевченка, Гоголя, Квитку, Вовчка, Максимовича, Кулиша, Костомарова, Федьковича и прочих трудившихся и еще трудящихся над воспроизведением малорусского характера и изображением народных обычаев соплеменников наших". Никогда еще угорскорусский писатель не делал такого признания! "Но, — говорит выше рецензент, — пусть простит нам г. Драгоманов, если мы не разделяем его воззрений касательно употребления отдельного русского наречия в отношении распространения народного просвещения и литературного образования". Наш рецензент говорит о необходимости единения в русском мире, что говорим и мы, по его же признанию. Но в чем он особенно расходится с нами, так это в следующем: "г. Драгоманов, — говорит рецензент, — поставяет в вину (многим галицким писателям), что они, гоняясь за панской образованностию, пренебрегают свой простой народ и его родной язык. Но, по нашему мнению, разделение людей

господ и слуг всегда будет существовать в социальной жизни". 129

Итак вот в чем все дело! Но если в Угорской Руси господа — мадьяре, то что остается? Выписать господ из России (есть такие, которые мечтают об этом), но это не так легко. Остается превращаться в мадьяров, так как все наличные русские крестьяне — слуги, и неслугам, русским иереям, остается выбор между народностью господ, мадьяр, и народностью слуг — русских, малоруссов. И после этого русские патриоты удивляются, что, как сообщал нам один из них, в унгарской гимназии до 140 учеников униаты, т. е. дети собственно русских священников, но записало себя русскими только немного больше 30.

До какой же степени далек от нашего русского, особенно современного, языка и духа литературы будто бы общерусский язык и дух хоть бы, например, "Карпата", видно хоть бы из следующих строк из передовой статьи угорско-русской газеты: "Христос воскрес!"

Минувшим празднеством приветствуем всепочтенных читателей поздравлением, происходящим от первого утра воскресения.

Может быть, праздник не был весел — он был окружен обстоятельствами разного рода, которые не были расположены к тому, чтоб увеселить размышляющего о будущности человека!

Жалко, но совершенная правда!

Мир нарушения, буря грозит с всех сторон, чтось шумит в воздухе — самая природа беспорядковым рядом грозит плодам земли, внутри и вне большие опасности, и, наконец, почти ничего потешительного!" и т. д.

Следующий образчик дает понятие и о языке, и о литературном и моральном развитии угорорусских писателей.

ОДА К ЕГО ПРЕОСВЯЩЕНСТВУ КИР

НИКОЛАЮ ТОВТУ, АРХИЕРЕЮ ПРЯШЕВСКОЙ ЕПАРХИИ

Отец!

На жизненном пути страх божий вел тебя,
Благословенье осенило,
И провидение, твой ход опережая,
У цели зажегло светило.

Сколь ясно поприще твоё! как орлий лет,
Когда стремится к солнцу свету.
Твой дух стремился к совершенству все вперед,
Паря к небесному зениту.

Ты заобу дня оставил низко под собой
Да лесть житейских мелких сует,
И все... что убивает у души покой,
Что жажду грудь людей волнует.

Твоя-то жажда заключалась не в том,
Ты жаждал упоиться быющим
Святого духа от небес источником,
Вкусивших к небесам влекущим.

Вода источника дается только тем,
Дух коих стался для принятия
Достойным святости ее вместилищем,
Тех оживляет каждая капля;

Но так как получаем струи этих вод
Лишь по вместимости сосуда,
И подвигов твоих смотря обильный плод,
Мы должны заключать оттуда:

Что ты, по телу бывши жителем земным,
Душей отдался жизни царства,
Значит, удостоился быть вместилищем
Сосудом духа светодавца.

Меж тем твой нимб, что день, то боле возростал,
Сияло имя ореолом,
Внеу твоих заслу тебя уж ожидал,
Став над святительским престолом.

Перед престолом в брачном одеяньи ждет
Тебя давно твоя невеста,
Трепещет от любви, шлет наперед привет
С восторгом твоего приезда!

С твоим приездом сотня тысячей сердец
Воспламенится варут любовью,
И вздрогнет грудь Карпата, добрый наш отец,
Горя обнятой быть тобою!

Вот приезжай, благослови твоих детей!
Желает наша вся утроба:
Жий полноту да долготу счастливых дней!
Для блага церкви и народа!

А. И. Павлович

Нужно прибавить, что г. Павлович считается в Угорской Руси едва ли не лучшим поэтом и первого качества патриотом. По крайней мере, г. Матисов в статье своей "Угорская Русь" в "Беседе", 1871, нр. 7, говорит о том, что "особенно содействовали народному движению его патриотические стихотворения", образец которых там и приведен:

Славянски роды, дети свободы,
Целому миру свободы желают и т. д.

Пропадет гордых наваждение (Übermacht)
Равноправности цветнут нежны цветы,
Воплощается уже мнение:
Должен человек человеком быть, —

восклизал угорско-русский патриот еще недавно, а кончил вышеприведенной одой заведомому мадярону!

Как ничтожно наглядное знакомство даже угорско-русских литераторов с нашею русскою литературою, видно хоть из того, что рецензент "Карпата" поставил Гоголя в ряду писавших по-малорусски!

И между тем как угорско-русские патриоты так удалены нашей живой русской литературы, между тем как они пишут таким удивительным вымученным языком о таких предметах, как, например, о том, "что его преосвященство епископ Иоанн изволили купити себе новую мантию", — мадьярская литература растет действительно замечательно "быстро для такого небольшого племени, дает переводы и из наших Тургенева, Гоголя (недавно вышел "Ревизор"). NB: обогащается переводами таких произведений европейской научной и политической мысли, каких появление на русском языке и в России невозможно. Что ж удивительного, если все живое отпадает от русской народности в Венгрии и увеличивает собою количество сознательных и бессознательных народных пьявок, а прекрасное, здоровое, еще недавно вооруженное племя русских верховинцев обращается в париев на своей собственной земле.

И наши национальные либералы и славянофилы думают остановить этот разрушительный национальный и социальный процесс пустыми фразами о русском единстве, два-три раза в год выкрикнутыми где-нибудь в Петербурге или Киеве, да много-много подачкою в 100-200 рублей первой протянувшейся из-под униатской рясы руке! Скажет кто: надо вступить в конкуренцию с мадьярскою культурою, усилить посылку в угорскую Русь наших русских книг: Пушкина, Гоголя, Тургенева, Соловьева и т. д. Всенепременно (хотя, повторим, литература маленького мадьярского племени имеет теперь уже такое, чего мы при цензуре иметь не можем)!. Но только надо приготовиться к тому, что

через два года после того, как уторско-русская молодежь усвоит себе новую "общерусскую" литературу, среди нее появится своего рода украинофильство, т. е. малорусская народная партия с местным оттенком*. И только тогда мы увидим в Уторской Руси и начало живой литературы, и начало энергического, народного патриотизма, который не будет ждать указов из Вены и субсидий, чтоб служить народу, и не сложит так рук, как сложили их после 1867 г. русские патриоты в австрийском полицейском мундире, появившиеся после 1848 г., после усмирения венгерского восстания.

Полагаем, что каждый живой русский человек в России порадовался бы такому результату, а уж какова по табели о рангах вышла бы малорусская литература в Венгрии, это было бы для него делом второстепенным. Рецензент "Гражданина" думает, впрочем, что пока "украинские и галицкие писатели будут обуславливать свое творчество малорусским наречием", то не бывать им ни Тургеневыми, ни Некрасовыми, ни даже Решетниковыми. Доказательство тому он видит и в повестях Федьковича, "которые, кроме этнографического, довольно яркого колорита, не представляют собою высших задач творчества. Все как-то мелко и низменно в этом маленьком мирке, который изображает нам Федькович в своих стихотворениях и повестях".

Мы не считали удобным писать рецензию на издаваемые нами повести живого автора в предисловии к ним — и ограничились только краткими намеками на их достоинства и недостатки. Мы вовсе не ставили Федьковича в один ранг с Тургеневым, Некрасовым и т. п. Мы только сказали, что

* Так, вышеупомянутое галицкорусское общество "Академический кружок" обратилось к местному малорусскому народному направлению именно после более близкого знакомства с настоящею московскою литературою и сравнения ее с местною тредьяковщиною, выдававшюся долго за общерусскую литературу.

лишь на такой дороге живописания народного быта народной же речью австрийская Русь может дать нам не мертвые плоды, не Тредьяковских, а Тургеневых, Островских и т. п. Как ни слаб относительно Федькович, но, опять относительно, стихи и повести Федьковича бесконечно выше всего, что дава нам австрорусская литература, особенно рутенского и будто бы общерусского лагеря. Что-нибудь значит уже то обстоятельство, что сейчас после своего появления в России повести Федьковича вызвали пять рецензий, которые все, кроме одной, признают возможность хоть читать Федьковича, чего решительно нельзя сказать ни об одном из галицких писателей, патронируемых нашими литературными централистами. Значит, по меньшей мере, народный язык не мешал Федьковичу, если не помог. Идеи Федьковича не широки, хотя шире идей весьма многих из его соплеменников, да не уже идей, проповедываемых нашими славянофилами, но язык тут ни при чем. Федькович в совершенстве владеет немецким языком и печатает на нем стихи и прозу. Виноват тут круг людей, с которыми имеет дело Федькович, не идущий дальше национально-религиозного патриотизма, и его недостаточное воспитание. То и другое сделали, что он смотрит на свои народные повести, как на дело неважное, а занимается такими вещами, из которых вряд ли выйдет что живое. Но чтоб уж совсем все было "низменно и мелко в мирке" Федьковича, с этим мы не можем согласиться. Та сила страсти, какая представлена в повести "А ю б а — з г у б а", та теплота дружбы, какую видим в "Т р и я к р і д н і б р а т и", то энергическое требование правды в житейских отношениях, какое обнаруживает С а ф а т З и н и ч³⁰, то гуманное сочувствие к горю, отвращение от эксплуататоров народа, в том числе из людей своей народности, каков, например, униатский поп в повести "Три як рідні брати", наконец, тот довольно смелый скептицизм, каким проникнута приве-

денная нами элегия Федьковича, не совсем оправдывают приговор о "низменности и мелкоте", по крайней мере, поэтического чутья, если не сознательных идей Федьковича. Если так, то низменны и мелки образы "Записок охотника", "Коробейников", "Грозы", "Казаков" (А. Толстого), с которыми, впрочем, с артистической стороны мы вовсе не думаем сравнивать повести Федьковича. Но та или другая сила таланта, умение отделки зависит вовсе не от языка писателя, если только язык этот живой, а не мертвый.

Сама эта идея — особенно если она сознательна, — писать о массах народа языком их самих или ближайшим к нему, настолько высока и широка, что выше и шире ее мало можно и найти идей, а потому она не только не свяжет таланта, а, напротив, даст ему толчок. История всех литератур на свете подтверждает это значение идеи о *lingua volgare**, говоря термином Данта. Рецензент "Гражданина" признает "сильное выражение поэтического творчества" в "талантливых произведениях Шевченка", который, по его словам, "черпал свои поэтические мотивы из народного источника, богатого историческими преданиями". Вот, значит, уже и есть область, в которой малорусский язык не только не стесняет таланта, а, напротив, окрыляет его! Мы скажем более: оставив этот язык, как советует рецензент "Гражданина", малорусские писатели не только не создадут себе условий стать Тургеневыми, Некрасовыми, а убьют сами себя: ведь им останется только перепевать других. Во времена Гоголя еще можно было написать "Вечера на хуторе" и "Тараса Бульбу" не по-малорусски, а теперь нельзя. Теперь подобные вещи или являются по-малорусски, и вещи не бесталанные же (Шевченко, Марко Вовчок, Нечуй), или совсем не являются. Что же лучше? Далее,

* Народна мова (упор.).

совершенно неверно видеть в Шевченке только певца "исторических преданий". Он шел дальше преданий! Довольно указать на многие думы политического, социального и религиозного характера или на послание к Шафарику, в котором вылилась программа малорусского панславизма, который мы не затрудняемся поставить выше того шовинизма, какой выразился в пушкинской оде "Клеветникам России" или в стихотворениях Хомякова. Насколько "мужицкая" природа Шевченка помогла ему в этом случае достигнуть большей широты идей, это не требует объяснений; мужицкий же язык Шевченко не стеснял, и в то же время, несмотря на то, что Шевченко расширил область этого языка, язык его не перестал быть вполне народным.

Когда после Шевченка украинскими писателями стал вопрос о языке прозы, языке науки, хотя бы популярной, то, конечно, почувствовались затруднения, явились примеры комического словокования, но понимающему дело ясно, что после Шевченка язык малорусской литературы все-таки успел значительно развиваться, не потеряв основной своей черты — "мужичества". Будущее может быть еще более благоприятно развитию этого языка, тем более что подкладка его, народная речь, еще вполне свежа, и вовсе не вымирает, а народное творчество не стоит: доказательство — масса песен и сказок, записанных в самое последнее время из уст народа, и новые песни, например, об эмансипации крестьян, о польском восстании 1863 г., сатиры на волостные правления, на сдирства священников и т. п., вовсе не "низменного" свойства народные произведения.

Вообще это большая ошибка решать какой бы то ни было вопрос с точки зрения сегодняшних форм и условий жизни, без оглядки вперед и назад, а часто и около. У нас особенно часто впадают в подобную ошибку, полагаем, вследствие большой "свободы от наук". Вот и рецензент "Гражданина" выражает сомнение, чтоб малорусское наре-

чие могло стать наравне с теми славянскими языками, которые вырабатывались в продолжении целого ряда веков, переживая многие периоды умственного перерождения Европы. [господин] Милюков построил целую статью "Вопрос о малороссийской литературе" на таких мыслях: что до конца прошлого века никто не писал по-малорусски, что в XVII-XVIII в. в Малороссии писали языком — смесью польского и общерусского (которого тогда еще не было!), из каковой-то смеси-порчи и образовалось малорусское народное наречие, что, наконец, стремления, подобного обнаруживаемому малорусскими писателями, нет нигде, ни в одной культурной стране, где безраздельно господствуют языки Данте, Вольтера, Шиллера и т. п. Вся беда в том, что подобные вещи пишутся обыкновенно "от руки!" Писали когда-то французские академики, что в Италии нет народных песен, ибо страна, давно имевшая Данте и Боккаччио, не может сохранять этот мужицкий лепет! Решали когда-то экономисты, что община есть дикое учреждение, давно сокрушенное прогрессом и т. д., и т. д.

Увы! в последнее время наука поколебала веру в продолжительность существования и непреложную разумность многих форм и явлений жизни современного общественного строя, в том числе и еще недавно крепкую веру во всеобъемлемость, давность и незыблемую стойкость центральных, государственных литературных языков, как и других порождений бюрократически-мещанского строя последнего периода истории Европы. Оказалось, во-первых, что литературные языки не целое, а часть, не исконное, а вторичное и условное, и далеко не старое. Если относительно малорусского языка у нас еще возможны мнения вроде заявленного г. Милюковым, то только благодаря нашему необыкновенному умению одного не знать, а другое забывать, а также благодаря нашему поистине варварскому невниманию к памятникам нашей культуры. Не будем

говорить о несомненных признаках малорусского языка в памятниках до XV в., указанных много раз в трудах Максимовича, Буслаева, Срезневского, но в высшей степени комично читать в книге, вышедшей в 1875 г.³¹, уверения, что будто малорусское наречие образовалось под польским господством из смеси "чисто и общерусского, новгородского (!) языка с польским и болгарским (!!!)"*. С XV по XVIII век можно уже проследить весьма яркую литературную историю малорусского наречия, по меньшей степени, не уступающую в количестве памятников истории наречия великорусского. Несмотря на то, что весьма разнообразное варварство — национальное, религиозное, полуученое и неученое, — с XVII в. умышленно истребляло и пренебрегало этими памятниками, все-таки их осталось довольно, чтоб утверждать, что старый малорусский язык (называвшийся тогда русским, что г. Милюков странным образом поворачивает против малорусской литературы) был органом и церковной жизни (православной, католической и даже протестантской), и государственной, и судебной, и литературно-научной, какова она тогда была на Юго-Западе Руси. На этом языке есть, кроме богословских трактатов, полемики, учительных наставлений, перевода "Песни

* Мимоходом заметим, что ученые вроде г. Милюкова не понимают разницы между литовско-русским княжеством и польским государством после 1569 г., а то они бы сообразили, что польскому влиянию некогда было и переделать народ малорусский, например, на левом берегу Днепра, где едва успели в начале XVII в. несколько магнатских родов ополячиться, как в 1648 г. взрыв Хмельниччины навсегда снес в этой стране польское влияние. А ведь полтавский язык такой же самый, как и волынский и галицкий. Из времен до Люблинской унии первой половины XVII в. мы имеем и думы, и грамоты, и вирши, для своего времени чисто малорусские. Все это деление Руси на чистую и ополяченную есть не что иное, как результат незнания и привычек мысли представлять себе историю народа в рамках династических, благодаря которым Карамзин проглядел Литовскую Русь и, даже борясь против стремлений восстановить Польшу при Александре, воображал ее (как и немец Нессельроде³²) все так же до Днепра и Двины, как и польские магнаты.

песней", "страстей", всего евангелия, например "Пересопницкое евангелие", сделанное для православных и католиков, — замечательный памятник, который, к стыду представителей русской официальной науки, не издан до сих пор и, запроторенный в трущобу (Полтавская духовная семинария), не мог быть добыт даже на археологическую выставку в Киеве 1874 г. На этом языке переводились занимавшие тогда весь европейский мир астрологические трактаты, лечебники, бестиарии, повести вроде "Александриды"³³, "Римских деяний"³⁴. На нем сочинялись оригинальные политические вирши, например приложенные к "Богдану Хмельницкому" Костомарова, потом драмы, не только церковные, но и политические, какова, например, "Милость божия, Украину свободившая"³⁵, комедии с весьма реальным характером, как комедии Довгалецкого, весьма богатая литература козацких летописей и дневников XVII и XVIII в. (летопись Самовидца, Грабянки, Величка и др.). На этом языке проповедывали и преподавали, в том числе и в высших школах, в Киеве и Харькове до второй половины XVIII в. Если масса нашей публики не знает об этой литературе, то виною тому наша школа, в которой говорится о Григории Цамблаке³⁶, но не говорится ни слова об Иоанне из Вишни, в которой учат о Котошихине³⁷ и не упоминают о Самовидце и Самуиле Величке, восхищаются одой на взятие Хотина³⁸, но не знают вирши на освобождение малорусского народа от поляков³⁹ и т. д., и т. д. Но литераторам, берущимся решать вопросы словесности русской, надо бы знать все это и не утверждать с плеча, что по-малорусски начали писать только весельчаки и чудаки со времен Котляревского или что язык южнорусской литературы XVII-XVIII в. был или общерусский, или церковнославянский, или неорганическая смесь общерусского с польским и т. п. Конечно, язык этот отличается от народного, особенно от приднепровского, какой теперь считается за малорусский *par excellence*, но,

во-первых, гораздо меньше, чем ломоносовский от московского народного, признаваемого образцовым, имеет меньше иностранных примесей, чем русский официальный язык в XVIII в., и в целом настолько народен, что и теперь малорусский мужик с большим удовольствием прослушает изобличения какого-нибудь Иоанна из Вишни против иерархов XVI в. и больше поймет их, чем "Слова" и "Речи" знаменитых Иннокентиев, Филаретов, Платонов⁴⁰.

Все рассуждения о некультурности малорусского языка и все решения вопроса об отношениях его к теперешнему общерусскому основаны только на последнем столетнем периоде истории России, конечно, важном, но таком, в котором преобладал подавляющий провинции строй жизни, в котором масса народа, опора народной литературы, была закрепощена, вопрос о народном образовании вовсе не был поставлен серьезно и широко, частная и общественная инициатива до крайности стеснена и т. д. И если и в это время зародилась чисто народная малорусская литература и успела даже, как это можно доказать примером Гоголя, которого "В е ч е р а" немыслимы без Котляревского, Гулака, Гоголя-отца, оказать влияние и на Великую Русь, то право, это что-нибудь да значит. Мы вовсе не расположены преувеличивать достоинства малорусской литературы; совсем напротив, в наших печатных суждениях о ней многие видели излишнюю строгость, но, право, уже пора проверить справедливость кем-то пущенной остроты о десятифунтовой малорусской, шутивно-плачевной литературе, остроты, так охотно усвоенной средним русским "культурным человеком", который знает Малороссию только по балаганным исполнениям "Москаля-чарівника" и песням вроде "Била жінка мужика". Теперь немало издано одних песен и рассказов народных, которых уже потому нельзя выключать из имеющей общий интерес словесности, что между ними наберется не на один том пьес, рисующих

глубоко человеческие черты быта и понятий малорусского народа о жизни семейной, политической и социальной. Затем, славянский мир вовсе не так богат талантами, чтоб в нем вовсе ничего не значили такие "живописцы родного быта", говоря словами Гоголя, как Квитка, Котляревский, М. Вовчок, Стороженко, Кулиш, Нечуй, Федькович, которых появление, несмотря ни на что, не прекращается, такими страстными проповедниками свободы, гуманности, "правды и науки", как Шевченко. Кроме того, и в России, и в Галичине напечатано несколько весьма недурных народных новелл, переводов (например, из Ауэрбаховых "Шварцвальдских рассказов", "Илиада", перевод Руданского, из сербских песен Старицкого и т. д.), несколько весьма порядочных популярных брошюр. Достойны внимания и некоторые этнографические, исторические, статистические статьи, печатаемые в Галичине с 1867 — например, "Перший період історії козацтва", "Світогляд українського народу", "Що нам коштує пропінація?"⁴¹. Вот уже несколько лет как напечатаны во Львове, Лейпциге и Вене украинские переводы "Пятикнижия Моисея", евангелий, псалтыря, книги Иова; существует несколько рукописей полного перевода "Нового завета". Это немного, но при известных всем условиях и не мало. Наперекор журнальной травле русских культурных людей и насмешек их над "хохлацкой" литературой, и великорусская публика покупает переводы малорусских поэтов и беллетристов, которыми не брезгают и такие корифеи, как Тургенев. Да и за границей после Боденштедта⁴², Тальви⁴³, Ральстона, Рамбо, Дюрана и др. кой-что уже знают о малорусской народной словесности, устной и письменной, а в Сербии считают ее как бы своею. (См. дальше отзыв г. Ст. Новаковича о Шевченке и Федьковиче и хорватского "Vienc'a" о М. Вовчке и украинской народной новелле вообще). Зачем же так смело отрицать будущее?

Отрицательное отношение к малорусской литературе есть результат не только незнания прошедшего и отсутствия анализа настоящего, но и незнания того, что делается около и в европейском, и даже ближайшем славянском мире. [Господин] Милуков, например, смело уверяет, что стремления, подобного литературным малорусским, нет нигде в западной Европе. С своей стороны, мы можем отослать г. Милукова к фактам, приведенным в статьях "Вестника Европы": "Народные наречия и местный элемент в обучении" (1874 г., август) и "Новокельтское и провансальское движение во Франции" (1875, август и сентябрь) и, насчет более новых фактов, к статье о провансальской литературе двух последних годов в "Révue des deux Mondes", 1875, 15. Decembre, а насчет Германии — к книжке кильского профессора Клауса Грота "Über Mundarten und mundartige Dichtung" (Berlin, 1873), к многочисленным книгам и статьям, посвященным в прошлые два года умершему нижненемецкому писателю Фрицу Рейтеру, к книгам вроде недавно выпедшей в Лейпциге "Die deutschen Mundarten im Liede", касательно Италии — к статье "The poetry of italian dialects" в "Cornhill magazine", 1874, December. Оттуда можно увидеть, что во всей Европе замечаются движения, совершенно аналогичные с проявлениями нашего украинофильства, хотя есть и свои отличия, между прочим, и в том, что европейская публика не накидывается на эти движения, а относится к ним уважительно и через то не дает им острого характера. В стране, обладающей старейшим центрально-литературным диалектом, в Италии, в последнее время не только вырастают провинциальные литературы, но даже накопилась целая литература о том, что делать с тем языком, который (употребляя терминологию наших централистов) надо бы называть, как и называли, пока наука не подкопала этого имени, "чисто итальянским", литературно-флорентинским, — оставить ли его абстрактным, осуждая

на мертвенность, или вновь сблизить с народным, тосканским, но тогда с опасностью сделать его еще более провинциальным (см., напр[имер], статью "Caix la formazione degli idiomi letterarii in ispecie dell'italiano dopo le ultime ricerche" в "Nluova] antologia", 1874 и книги Giovanni, Guiuliani, Fanfani и др.). Следует думать, что дело перемелется к общему удовольствию и пользе, но процесс, повсюду завязавшийся между живою народною речью и книжными литературными наречиями, получившими преобладание в придворно-бюрократический период истории народов, дело совсем не шуточного свойства и вовсе не такого, чтоб его могли решить журнальные громы и канцелярские предписания, в З[ападной] Европе, впрочем, невозможные.

Но у нас даже в тех кругах, где горячатся на темы о народе, почве, деревне, не считают себя обязанными следить за явлениями этого всеевропейского процесса. Впрочем, у нас даже те, кто говорит об общерусских и общеславянских интересах, не считают себя обязанными знать и анализировать явления и условия нравственной жизни даже ближайших к нам славянских народов, даже русских людей, находящихся за границами России. Так, в предпоследнее время много было говорено в известных кругах о предстоящей будущности русского литературного языка в славянском мире и из этого выводились новые осуждения попыткам возрождения малорусской литературы. Указывали на примеры Франции, Германии, скрепивших свое единство благодаря единству литературного языка, жаловались на раздробление славян и т. п. Забывали только при этом, что всенемечество не то, что всегерманство (с Голландией, Данией и Скандинавией). Забывают и то, что Германия, собственно, была всегда политически объединена, и что Лютер прямо говорит, что он пишет языком "Имперской канцелярии" — Kanzlei-

Deutsch*. Таковой всеславянской канцелярии история не показала. Мало того, история литературного единства французов и немцев показывает, что центр литературный там переменялся несколько раз, отчего литературное наречие действительно набиралось по дороге разных провинциальных особенностей, которые действительно в известной степени суммировались в литературном диалекте. В Славянщине этого опять не было, а в православном славянстве мы видим, что сначала наречие одного племени было навязано всем, как церковное, и вся дальнейшая литературная история, например, сербов и русских, а в последнее время и новоболгар, направлена к тому, чтоб выбиться из-под ига этого единого, но не народного наречия, и если мы хвалим Карамзина, Пушкина, Крылова за реформу литературного языка в смысле сближения его с живою народною, в е л и к о р у с с к о ю (это все признают) речью, то мы этим самым осуждаем именно наши централистические панславистические фразы. А так как в последнее время процесс сближения русской государственной культуры с народностью растет все больше, а вместе с тем растет не только процесс обрусения литературного языка, но и овеликорусения его, то вопрос литературного центра-

* Так как у нас известная партия любит указывать всем славянам пример Германии, то мы считаем не лишним привести целиком слова Лютера, чтоб видно было, что, собственно, разумел Лютер под именем "gemeine Deutsche Sprache": "Ich rede nach der sächsischen Canzeley, welcher nachfolgen alle Fürsten und Könige in Deutschland. Alle Reichsstädte Fürsten-Höfe schreiben nach der sächsischen Canzeley; darum ist es auch die gemeinste deutsche Sprache" ("Tischreden", cap. 69).

О теперешнем литературном языке немецком, который вовсе не зовут ученые общенемецким по существу, а neuhochdeutsch (нововерхньонімецький — упор.), один из лучших его грамматиков говорит: "на северных и южных окраинах его понимают больше глазами, чем ушами" (Engelien, Grammatik der neuhochdeutschen Sprache für höhere Bildungsanstalten, 8.: Е н г е л и н, Граматика нововерхньонімецької мови для вищих учбових закладів. — упор.).

лизма в Славянщине теперь состоит уже в том, чтоб сделать опять наречие одного племени господствующим над другими. Весьма вероятно, что великорусское наречие и станет господствующим в Славянщине, но на это нужно время и условия, благоприятные богатству и силе мысли в России вообще, а в Великороссии в частности, и скорейший выход русской литературы из того состояния маразма, который всеми теперь чувствуется, но которого настоящие причины никто не смел или не умел до сих пор указать. Во всяком же случае господство великорусского наречия не может быть уже потому исключительно, что совершенно та же идея, которая дает рост ему, вызывает рост и других, не только западнославянских, но и русских наречий и в России, а особенно за границей.

Считаем не лишним заметить, что мы употребляем термины "русские славянофилы", "русские панслависты" только потому, что эти термины обыкновенно употребляются для наименования людей известного направления. На самом же деле славянофилов в России нет и никогда не было как партии и даже кружка. Для этого, во-первых, еще нет в русском обществе ни знаний о славянах, ни охоты приобретать их, ни политического развития, ни способности к более широкому воззрению на вещи. Так называемые московские славянофилы были не панславистами, а панправославистами (и теперь в адресе к Черняеву⁴⁴ московский славянский комитет стал на исключительно православную точку) и смотрели на славянские дела с религиозной и даже вероисповедной стороны и потому не могли управиться даже теоретически с самым близким России из всех славянских вопросов — польским. Позднейшие славянофилы, или лучше — "славянские благотворители", утерявши лирически-туманное благодушие старых славянофилов, не выработали никакой ясной всеславянской программы, а еще более сузили идеи старых славянофилов в

теорию бюрократически-военного "обрусения" славянских и неславянских племен в России и за границей ее, теорию, граничащую, с одной стороны, просто с всепоглощающим диктаторским централизмом, а с другой — с нивелирующим более мягкими способами, но все же идущим к той же цели национальным либерализмом на манер прусско-германского. Теперешнее движение по поводу сербской войны, конечно, не останется без влияния на выработку славянской партии в России, но пока оно слишком еще разношерстное, а главное, за внешним воинственным стремлением бить турок редко у кого видна внутренняя идея и совсем не видно никакой мысли о том, что ж делать в мирное время уже не с одними сербами и болгарами, а всем славянам, в том числе и самим русским, самим у себя и друг с другом, не видать, по крайней мере, не высказывается и сознание, что "миролюбие" русского правительства к Абдуллам и Мурадам⁴⁵ находится в тесной связи с новым "священным союзом" и системой реакции внутри России. Да и новоиспеченные друзья славян в нашей печати по-прежнему мало знают о славянах (впрочем теперь, собственно, дело идет только о сербах и болгарях), статьи их и корреспонденции исполнены промахов, а рассуждения, за неимением прочной идейной подкладки и внутренней программы, весьма легко впадают в антизападническую, православно-реакционную фразеологию московских славянофилов и погодинцев, и признаков новой славянофильской, народно-прогрессивной партии все-таки почти не видно в русской печати.

Любопытно, что на юге России еще до герцеговинского восстания существовала украинофильская газета, которая давала статьи о всех славянских землях и статьи оригинальные, а не компиляции из немецких и английских, каковы теперешние статьи о сербах и болгарях в столичных газетах, и притом с вполне выдержанным просветительно-народ-

ным направлением. Нам случилось услышать тогда жалобу одного лица на то, что слишком уже много говорится в этой газете о славянстве. "Подождите несколько, — ответили мы, — весь свет скоро заговорит о славянстве". На юге были и тогда люди, которые с доверием смотрели на сербов, ожидая от них, кроме славянской, еще общеевропейской услуги вроде той, какую оказали в свое время греки, а именно — удара новому священному союзу и сети бисмарко-макмагоно-д'израильской реакции, и не ошиблись. При первой вести о герцеговинском восстании, не дожидаясь, пока двинется в поле князь Милан, ехали уже волонтеры и посылались деньги в Герцеговину из Малороссии и Новороссии... Правда, количество этих волонтеров и денег было ничтожно сравнительно с тем, какое шлется теперь, когда и исправники покровительствуют сербской оmlадине. Но, надеемся, не исправники положат начало новой партии славянофилов в России!

Настоящего, просветительно-гуманного и федерально-народного славянофильства в России были и есть только ростки. К числу таких надо отнести со стороны великоруссов Бакунина и Герцена, независимо от гегелианской мистики в их идеях и их ошибок, и со стороны малоруссов — киевский Кирилло-Мефодиевский кружок Шевченко и Костомарова, как известно, кончившийся ссылкой их, между прочим, Костомарова "за составление тайного общества, в котором обсуждаемо было бы соединение всех славян в одно государство", в котором, надо бы прибавить, Шевченко желал, чтоб

„Усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!

Один из лучших московско-петербургских славянофилов, Гильфердинг, понимал значение малорусского славянофильства Шевченко и друзей его.

Любопытный может найти эту слишком, быть может, обидную для великоруссов, которых Гильфердинг обвиняет "в ледяной холодности" к славянам, оценку малорусского славянофильства в статье Гильфердинга о Кирилле и Мефодии. Со времен разгрома костомаровско-шевченковского кружка малорусское славянофильство было парализовано не малорусским происхождением, а часто полным научным и нравственным ничтожеством представителей славянорусской науки в южных университетах. Не раз было оно подвергаемо искушению нетерпимостью к малорусскому движению близоруких централистов, присвоивших себе в России имя славянофилов, и недогадливостью западнославянских национальных партий, которые уважали в России только материальную правительственную силу и не обращали внимания или даже враждебно смотрели на все неофициальное, общественное и народное, будь то так называемое "западничество" или украинофильство (см., например, малосочувственное отношение к последнему научного словника Ригера⁴⁶ в статье "Rusko"), хотя они не раз за это платились и еще поплатятся разочарованиями. Но славянские симпатии, чистые от всякого шовинизма и обскурантизма, пережили у малоруссов все эти испытания и не раз доказаны были фактически, хотя о них и не трубили газеты, как о каждой копейке, употребленной московским славянским комитетом и его — замечательно! — мертворожденным киевским отростком.

Позднейшие разношерстные кружки, неправильно принимаемые за русских панславистов, не в состоянии возвыситься даже до той широты идей, какая была у Гильфердинга, и, кроме того, не обладают сколько-нибудь ясными знаниями даже о таких близких землях, как

австрийская Русь. А между тем эта страна со времени открытия железных дорог сюда из нашей Малороссии стала самым главным мостом и до улаженья польского вопроса, на скорость чего и надежды не предвидится, едва ли не единственным мостом для органического панславизма, если только он образуется в России*.

Наши централистические панслависты и панруссисты, обсуждая, например, литературный малорусский вопрос в Галичине, забывают, что теперешняя австрийская Русь никогда не входила в область непосредственного влияния великорусского наречия** и что поэтому, когда для Галичины настал час своего рода крыловско-пушкинской реформы, стремления освободиться от церковнославянского языка и приблизиться к народному, то это движение должно было непременно совершиться в направлении к мало-

* На скорое улажение польского вопроса нет никакой надежды, судя по тому, что видим теперь. Польские газеты все тянут старую песню о "московском захвате" и "некультурности и варварстве москалей", все ставят Киев в "ziemie polskie" и обзывают "кнутофилом" всякого на это несогласного, хотя бы он сто раз высказывался против обрусения коренной Польшы. Русские же газеты, хотя по временам что-то бормочут "о примирении с поляками", но все заезжают в "Привислянский край с русскими точками зрения" и не высказывают никаких практических условий этого примирения, не находят у себя ни слова хотя бы против изгнания польского языка из нового суда в Польше или из Варшавского университета. И при этом все наши газеты фразируют о славянской политике России, требуют чешского университета в Праге и т. п.! А когда читаешь, например, взаимные препирательства галицко-русских, польских и прусских газет, посмотришь, как галичане радуются обрусению Конгресувки, а прусские немцы укоряют поляков, что они ополячивают галицких русинов и т. п., то невольно вспоминаешь доктора Крулова и его теорию повального помешательства! Это помешательство централистического нивелирующего национализма распространяется теперь и на малые и свежие народности: уже и сербы занимаются осерблением болгар и румынов, живущих на восточной границе княжества, и из-за пустяков ослабляют к себе симпатии и солидарность целых племен. Иногда подумаешь, что против этой болезни в самом деле нужна холодная вода, а не рассуждения и увещания!

** С этой стороны Галичина относится к России вообще и к Украине в частности, как Каталония к Франции и к Провансу, Голландия и Фламандия к Германии вообще и к Нижней в частности.

русскому наречию, и что если здесь заявить теорию культурно-государственного языка, то мы всецело отдаем Галичину в руки поляков, а Буковину и Угорскую Русь, пожалуй, в руки немцев и венгров. По крайней мере, польские централисты говорят в Галичине о несуществовании малорусской народности совершенно то же самое, что говорят русские централисты, и аргументация первых ничуть не слабее аргументации последних. Искренность рецензента "Гражданина" тем именно и дорога, что он не остановился перед признанием, что малорусскому литератору дорога наклонена одинаково как в одну, так и в другую сторону. И так как галицкая интеллигенция действительно "отлично" знает польский язык, не так как русский, потому что польский язык для нее не книжный, а живой, то следовательно... да здравствует теория, проповедующая, что галичанин — *gente rutenus, natione polonus*?* Ни до чего другого не дойдем, отвергнувши малорусскую народную тенденцию, и вот почему, как мы беремся доказать сотнею фактов, теория централистического панславизма и панруссизма не создала в австро-русских землях ничего органического, ни даже внешне-объединяющего эти земли с Россией вроде, например, библиотек с русскими книгами. Наоборот, теория, лежащая в основе нашего украинофильства, дает твердые национальные и социальные основы для возрождения и поднятия тамошней русской народности и народа. Являясь вместе с тем и теорией п а н м а л о р у с с и з м а, т. е. объединения всех малоруссов, разделенных в России, в Ц[арстве] Польском, в Галичине, в Буковине, в Венгрии, украинофильство есть проводник и органического панруссизма, поскольку наша Малороссия — Украина органически связана с Великороссией, а вместе с тем и такого пансла-

визма, который только и может пользоваться симпатией сознательных представителей западного славянства, панславизма федерального, не исключающего необходимого и достойного посредника.

Так или иначе, и в Галичине и Буковине выбор литературного языка совершен уже: в большей или меньшей чистоте, но он малорусский, с местным характером. На этом языке теперь выходит **д е с я т ь** журналов; изданием книг на этом языке занимаются, кроме частных лиц, восемь обществ (во Львове: Ставропигия, Матица, "Просвіта", Общество имени Михаила Качковского, Общество имени Шевченка, которое впрочем имеет пока только типографию; в Черновцах: "Союз"; в Вене: "Буковина" и "Січ"). На этом языке учат в гимназиях, в том числе в одной во всех классах, для которых изданы почти одинаковым языком учебники как "украинофильской" "Просвитой", так и будто бы "москвофильской", а на самом деле только весьма неповоротливой Матицей. На этом языке читают четыре профессора в Львовском университете; в настоящем семестре г. Шараневич: историю Червонной (и Малой) Руси в XVII и XVIII в.; г. Эм. Огоновский — историю [русской] литературы в XIII-XV в., объяснение "Русской правды", сравнительную грамматику церковнославянского и малорусского языка; г. Ал. Огоновский — австрийское гражданское право, австрийское облигационное право; г. Добрянский — австрийский уголовный процесс; и один профессор, г. Калужняцкий, в университете Черновецком ([русскую] литературу до XVII в.); кроме того, один профессор читает по-малорусски лекции на богословском факультете. По уставу Львовского университета, каждый профессор может читать, как хочет, — по-польски или по-малорусски. По уставу всех австрийских немецких университетов, а таков Черновецкий, каждый профессор, кроме своего официального предмета, может читать что угодно и на каком

угодно языке. Следовательно, количество преподавателей малорусских в университетах Львовском, Черновецком и даже Краковском (где и теперь производятся, по желанию кандидатов, экзамены на малорусском языке) может увеличиться. Мы вовсе невысокого мнения о духе, направлении и силе галицко-малорусской литературы и науки и не раз высказывали мнение, что в настоящее время европеизированию ее в значительной степени может помочь влияние из России. И как ни странно для Львова и Черновцев получать "западный дух" из Петербурга и Киева, но мы не раз убеждались наглядным опытом в подобном получении. Но язык тут ни при чем: все дело в большей и давнейшей организации сил, какова все-таки существует в наших университетских городах. Весьма многие писатели и ученые галицкие пишут и говорят уже с кафедр языком довольно хорошим и живым. Когда младшее, более в народном духе воспитанное, поколение окончательно сменит старшее, собственно немцев или поляков по воспитанию, а вовсе не русинов, тогда, конечно, дело развития литературы и науки на народном, малорусском языке пойдет еще скорее. Следует принять в расчет и то, что разрыв с старинным мировоззрением уже начался и в Галичине, а пользование новоевропейской наукой для заграничных соплеменников наших не стеснено никакими внешними препятствиями. По всему этому будущность культуры малорусской в австрорусских землях никоим образом отрицается быть не может.

Люди, отрицательно относящиеся к таким явлениям, как малорусская литература, кроме указанного выше двойного невнимания к фактам, совершают еще и двойное смешение понятий. Говорят: поднятие новых (?) литературных наречий суживает поле действия талантливых писателей, разъединяет силы и интересы даже родственных племен и потому регрессивно, так как наше время есть

время стремления к более широким ассоциациям. Последнее совершенно верно, но именно из этого стремления, а вовсе не из противоположного, и вытекает стремление к возрождению и образованию негосударственных литератур. Для человека важна не географическая широта ассоциации, а глубина ее захвата, количество людей, ею обнятых. Когда мы говорим, например: "французская литература", "влияние французского писателя", — мы воображаем себе сейчас же всю территорию Франции, забывая, что на ней около 15 млн. совсем не говорят по-французски. Какая же масса талантов и вообще нравственных сил пропадает, как парализуется проникновение в массы культуры и организация этой массы для культурных целей! Тут-то и помогает беде литература кельтская, фламандская, баскская, провансальская. Полтора года назад рецензент одной газеты, вообще симпатично относившейся, напр[имер], к малорусской литературе, и человек вообще более образованный, чем обыкновенные наши газетные рецензенты, извещая о смерти платдейцкого писателя Фрица Рейтера, выразил удивление, как человек с таким талантом мог выбрать себе столь узкую сферу действия, как провинциальное наречие. Но в том-то и дело, что только платдейцкие писания Фрица Рейтера и талантливы, а немецкие весьма ординарны, как ординарны русские сочинения Квитки и Шевченка, и в том-то и дело, что, несмотря на меньший географический объем распространения, по количеству экземпляров Рейтеровы сочинения занимают одно из первых мест в немецкой книготорговле, даже абсолютно считая. Несколько лет назад г. де Губернатис⁴⁷ рассказывал в одном из писем в "Вестнике Европы" о том, как стихотворения одного нового поэта на пизанском наречии быстро разошлись в 4000 экземпляров, между тем как всякая общеитальянская новая книга редко печатается более, чем 600 экз. Известно, с какою быстротою у нас раскупается всякое издание Шевченка и как скоро стано-

вится предметом спекуляции, поднимающей цену тома — 10-15 рублей. Мы можем засвидетельствовать факты, что крестьяне покупают "Кобзаря" за дорогую цену и чтут его, как святыню, — факты, которым подобные относительно "общерусских", по необходимости ненародных, писателей вряд ли можно указать*. Таким образом, чем более народна литература, тем больше вглубь она захватывает людей и тем больше увеличивает социально-культурное всемирно-историческое тело. Уже поэтому негосударственные литературы соединяют, а не разъединяют людей. Но, кроме того, соединение соединению рознь. В теперешней Европе, конечно, люди более соединены, чем в средние века, а между тем теперь совсем упало международное употребление латинского языка. Дело в том, что этот латинский язык, конечно, соединял монаха французского и польского, но он разъединял в каждой земле монаха от крестьянина и даже от мещанина. Поднятие новых литературных наречий в Европе было, по-видимому, фактом противокосмополитическим, а между тем интересы единения образованных народов вовсе не пострадали: они нашли себе другие органы, а живые языки стали орудием более сильного культурного движения. Теперь мы присутствуем и при продолжении подобного же процесса в каждом большом политическом союзе племен и их разновидностей и, конечно, космополитические интересы опять не страдают, а выиграют. [Господин] Мордовцев в своей бойко написанной, но лишенной всякого идейного центра апологии центров и централь-

* Известны споры о том, народный ли поэт Пушкин, которые решались в таком роде, что Пушкина будет понимать русский народ, когда станет образованным, как его высшие представители. Относительно Шевченка таких споров быть не может: он и теперь во всех своих пьесах затрагивает душу и "простонародья", и людей высшего образования, а между тем, как артист, он конечно, ниже Пушкина.

ных языков соблазняет нас наступлением близкой эры всемирного языка, начало коего он усматривает в солдатских фразах вроде: "мусью, мой кочет буль-буль". Но мы вправе подождать, пока на этом языке появятся свои Шекспиры, Данты, Дарвины, Конты или хотя бы Августины Блаженные и Фомы Аквинаты, с одной стороны, и Бёрнсы, Кольцовы, Шевченки — с другой... А пока отметим одно обстоятельство, весьма характерное, а именно, что одна Левобережная Украина, т. е. почти что одна Полтавская губерния с прилегающею частью Черниговской в короткое время дала "общерусской" поэзии следующих даровитых людей: Херасков, Богданович, Капнист, Гнедич, Нарезный, Гоголь, а именно после Гоголя, когда литература стала реальною, национальною и народною, Украина или не родит поэтов и беллетристов, или дает таких, которые пишут по-малорусски. Над этим стоит призадуматься именно общеруссам и общечеловекам.

Обращаясь теперь, в частности, к занимающему нас вопросу, мы видим, что общее значение для русских племен русского литературного языка бесспорно. По всей вероятности, значение его не исчезнет и тогда, когда он, в силу естественного процесса сближения с народностью, еще больше примет местный, великорусский характер*. Есть много шансов для принятия этого языка посредствующим и в заграничном славянстве, в каком случае положение мало-

* Один, кажется, весьма компетентный судья, Добролюбов говорит об отношениях не только малорусского, но и великорусского народа к нашему книжному языку: "Настоящие малороссы, свободные от влияния русского языка, так же чужды языку книжной литературы, как и наши простолюдины. Ведь и у нас (в Великороссии) язык книжной литературы собственно не русский, и через сто лет над нами, конечно, будут так же смеяться, как мы теперь смеемся над языком ассамблеи петровского времени". А смеемся мы именно вследствие того, что подвинулись по дороге к народному — великорусскому языку.

руссов окажется всех более выгодное, как ближайших родичей к великоруссам. Но все это нисколько не исключает значения ни других славянских наречий, ни даже малорусского. Бороться против интересов единения людей в пространстве нелепо; но одинаково нелепо бороться и против единения людей вглубь общества. И в том, и в другом случае следует вспомнить пословицу: "Тони природу в дверь, она влетит в окно!"

Вена, 9 мая

ЛІТЕРАТУРА
УКРАЇНСЬКА,
ПРОСКРИБОВАНА*
УРЯДОМ
РОСІЙСЬКИМ

* Заборонена (упор.).

Панове!

Межи питаннями, призначеними для обговорів на Конгресі, питання, дотичне становища, в якому тепер перебувають письменники різних країн, та обговори заходів, яких треба прийняти для його поліпшення, справедливо включені в програму, запропоновану для вашого розгляду. Тому-то я позволю собі звернути вашу увагу на виняткове становище, в який поставлені писателі одного народу, представники одної літератури, котра має сповнити свою місію в розвитку європейської цивілізації.

Хочу говорити про одну важливу галузь літератури слов'янської, хочу ознайомити Конгрес у Парижу зі становищем, в якому опинилася в Росії література у к р а ї н с ь к а (р у с ь к а а б о м а л о р у с ь к а), проскрибована, переслідувана урядом держави, одної з найбільших у світі.

Члени Конгресу навряд чи повірять тому, щоб ціла література була проскрибована в Європі та щоби той чин, нечуваний і неймовірний, dokonano у половині ХІХ століття!

Так ось на доказ офіційний документ¹, циркуляр міністра справ внутрішніх царства російського, котрий у нікім не лишить ніяких сумнівів:

"Государь Император 18/30 минувшего мая Высочайше повелеть соизволил:

1). Не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения Главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малороссийском наречии.

* La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport presente au congres litteraire de Paris (1878) par Michel Dragomanow. — Geneve, 1878.

2). Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников; б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания* и чтоб разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрению рукописи в Главном управлении по делам печати.

3). Воспретить также различные сценические представления и чтения на малороссийском языке, а равно и печатание на малороссийском наречии, а равно и печатание на таковом текстов к музыкальным нотам.

Начальник главного управления по делам печати:

Григорьев, профессор университета.

Тесе розпорядження заразисько виконано: в серпні 1876 року уряд християнський "святої" Росії вверг заборону на переклади мовою проскрибованою Євангелій Матвія, Марка, Луки й Івана, надрукованих у Відні. Щодо діл українських, які мали вийти в Росії, то ми могли б навести цілий список рукописів, котрих друк заборонила цензура петербурзька. Між іншими вона заборонила видання "Антології українських поезій", котрі вже давно перед сим указом появились, потім перекладів з таких поетів великоруських, як Лермонтов, Некрасов та інші.

За "Киевлянином", офіційною газетою (1876, №147), у Києві, в серці України, третім місті в державі з руху духового і літературного, число книг, видаваних по-малоруськи,

* Це так, якби дозволялося видавати твори, писані по-провансальськи, не інакше, як французьким правописом.

піднеслось перед тим указом до 23% усіх видань у тім місті. Після розпорядження ж там появились всього дві малозначні брошури. Таким робом уряд безперечно хотів без ніякої утрати для себе дати доказ ніби-терпимості; хотів, отже, одурити публіку, котра певне не могла прийняти без нарікання заборони цілої літератури.

Перш ніж іти дальше, гадаю, конче треба вповісти кілька слів про народ український.

Іменем українці, русини (рутени), малоросіяни або руси полуденні називають народ слов'янський, який замешкує край від верхньої Тиси і Західних Карпат в Угорщині аж до витоків Дону в Росії; від Німана в Росії і аж до берегів Чорного моря. Та територія, більша, ніж Франція, займає 13 500 миль географічних квадратних.

За статистичними даними з офіційних джерел, людність українська сягає в Росії 14 і пів мільйона, в Австро-Угорщині — до 3 мільйонів, з котрих у Галичині живе 2 312 000, на Буковині — до 200 000, в Угорщині — 520 000, що складає разом 17 500 000 українців.

Земля, замешкана тим народом, одна з найурожайніших у цілій Східній Європі. Сам же народ — один із найобдарованіших межи народами слов'янськими. Всі дослідники згідно підтверджують те, що ми виповідаємо: всі вони визнають українському народові і його мові очевидну і виразну самостійність.

У обговореннях, які постали з цього приводу, слід би тільки з'ясувати, чи та самостійність була би того роду, що ставить український народ до ряду народів окремих, пов'язаних з родом слов'янським так, як, наприклад, народність скандинавська в'яжеться з родом германським, чи знов вона не творить радше відгалуження, в'яжучися з русами-москалями в такий спосіб, як фламандці з німцями.

Більшість поважних лінгвістів з усіх країн слов'янських, включаючи й русів-москалів, висловилися на користь першої гадки. Так гадають М і к л о ш и ч, автор порівнюючої граматики мов слов'янських, москаль Л а в р о в с ь к и й² і багато інших. Д а л ь уважав, що не потребує згадувати у своєму "Тлумачному Словарі великоруського язика" слів м а л о р у с ь к и х, а був би то без сумніву вчинив, якби уважав цю мову за просте людове наріччя (patois) язика московського.

Лінгвіст московит Д. Б у с л а є в спостеріг, що малоруська мова відрізняється від російської незалежністю своїх форм етимологічних у деклінаціях та кон'югаціях, форм давніших від форм у мові великоруській (*Истор. хрест. рус. яз.*).

Німецький поет Боденштедт, глибокий знавець російської літератури, перекладач Пушкіна, Лермонтова і народних пісень українських*, відзначає, що "малоруська мова — найгармонійніша серед усіх слов'янських мов і має велику гнучкість музикальну".

"Мова українців, котрі мешкають у самій середині слов'янського світу, — каже Д. Л у к и ч³**, — найбільше зближується до великоруської, але вона зрозуміла всім слов'янам. То мова гармонійна, приємна і тим відрізняється в родині слов'янських мов, що найлегше додається під музику".

Самостійність мови, якою говорять в Україні, знаходить такий незаперечний доказ. Щоб твори українські зрозуміли росіяни, їх треба перекласти по-російськи. Саме тому так і Д. Г е р б е л ь, видавець "Антології поезій російських і слов'янських", подає пісні українські в московським перекладі. Славний Тургенєв дав пізнати народні оповідання Марка Вовчка, описуючого звичаї України, переклавши їх по-великоросійськи. Ба й не могло бути інакше, бо публіка

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКА,
ПРОСКРИВОВАНА УРЯДОМ РОСІЙСЬКИМ

* Die Poetische Ukraine. 1845.

** Slavische Blatter. I. 6/ 294.

російська, котра знає тільки офіційну і літературну російську мову, що походить головню з наріччя московського, не розуміє мови української.

З другого знов боку малоросіяни не розуміють мови офіційної державної, а звідти те виходить, що їх наука і духовний розвиток тепер цілком спинено та пригнічено заборону їх мови та літератури. Указ, котрий ми вище подали, вдарив смертельно у цивілізацію цілого народу, 14 500 000 українців.

Можна стверджувати наперед, що народ, який замешкує окремих край, народ, який зберіг такою мірою самостійність своєї мови і народності, мусив мати історію, так само самостійну.

Відавна вже народ український не має своєї національної незалежності, але його довга історія не менше славна. У XIV і XVI вв. українці підпали під політичне панування Польщі. Від XVII ст. вони під пануванням Москви. Історія України втоплена в історії тих двох запановуючих держав. Тому-то вона і дуже мало знана широкому світові.

Період перед XIII ст. показує нам федерацію вільних міст руських, передовсім міст південної Руси, котрі згрупувались довкола Києва. Той період історії української звичайно конфісковують історики для держави царів, коли тимчасом держава царська походить від пізнішого Московського царства, що починається тільки від 1328 р. Втім, інституції московські, деспотичні й аристократичні, розвинуті під впливом татар, не мають майже нічого спільного з інституціями вільних князівств Руси, як південної, так і північної, від XI до XIII ст. Треба зазначити навіть, що історія давньої Київщини в'яжеться прямо з козацькою Україною як місцем подій і походженням діячів, так і своїми інституціями республіканськими.

У IX і X ст. ери християнської письменники візантійці й араби знаходять на теренах теперішньої України, на берегах Дніпра і Дністра, на берегах Чорного й Азовського морів, народ, який називався **р у с а м и**. У нього вже в тій добі було багато міст із населенням хліборобним, меншість якого утворювала верству напівторгівельну, напіввійськову. Начальники вільних загонів **д р у ж и н** (приятелів, товаришів) військових, князі того народу були більш-менш виборними.

Від X ст. династія князів Київщини, тої Руси *par excellence*, починає панувати над племенами на південь, ба й на північ і на схід від Києва. Християнство, прийняте Володимиром (988), зміцнило династію і укріпило зв'язки федеративні, що пов'язували її різних членів, все більше розселених у численні князівства руські. Влада князя була ще обмежена в і ч е м*, тобто народними сходами, і контрольована Радою **д р у ж и н и**.

Такий порядок залишався непорушним аж до приходу татарів. Поступово князівства об'єдналися в групи, що відповідали трьом народностям руським: група **К и є в о Г а л и ц ь к а** займала область українського народу; група **П о л о ц ь к а** — область Білої Русі; група **Р я з а н і - В л а д и м и р а з Н о в г о р о д о м**, незалежність якого була виразнішою, ніж інших міст, увійшла в народ великоруський або московський, змішавшись з різними фінськими племенами.

Набіги татарів сталися в 1238 до 1240 рр. Влада найвища над грабіжними ордами була в руках ханів, котрі потребували посередників між собою і народами опанованими. Тому підтримували вони всюди привілеї князів на протидію правам в і ч а, а рівночасно прерогативи великих князів проти прав князівських та міст, які тяжіли, так сказати, до центрів.

* Від слова "вѣщати" (говорити).

І для того-то татари підтримували князів В л а д и м и р а (над Клязьмою). Пізніше князі М о с к в и особливо мали ласку ханів. Князі з групи К и є в о - Г а л и ц ь к о ї, які не так легко підлягали волі страшного наїзника, часто падали під ударами його гніву.

Від того часу Русь північно-східна стала називатися Великоруссю, а землі південні названо Малоруссю.

Князівства довколо Полоцька не захопив завойовник, і, можливо, тому вони здобули назву Бі л о р у с і. То була єдина Русь вільна тієї доби. Помалу вона об'єдналась з Литвою і піддалась її князям, віддавна пов'язаним із князями Полоцька.

Ослаблена війною з татарами, Мала Русь побачила, що її область звужується щораз більше, особливо після вигасання династії в Галичі. В середині XIV в. Польща запанувала над Галичиною. В тім самім часі Молдавія запанувала над Буковиною і частиною Поділля. Решта українців підпали під владу князів литовсько-білоруських із династії Гедиміна⁴. Ці князі захопили Київ і прийняли титул Великих князів Литви і Руси.

Тоді майже знову повернулася народна єдність України, та вже не у формі федеративній; вона стала феодальною. Та край лише в тому виграв, що звільнився від татар на цілу сотню років раніше за Русь Московську, і знову розтягнувся аж до берегів Чорного моря, які втратив був уже в X ст. через набіги варварів, передвісників татарських орд хана Батия.

При кінці XV ст. знову варвари, на цей раз турки, нападають на край. Русь Литовську витіснено з узбереж морських; усі південні міста та селища зруйновано.

В тому часі ціла південна частина Литви стала вже постійно називатися Україною (пограниччям). Найвойовничіші пани-феодалі, найвідважніші рибалки й пастухи, вільні козаки — тільки вони могли не побоятись жити в тім краю, не страхатися стількох небезпек, з якими зустрічалися

при своїх виправах воєнних і торгівельних до узбереж морських берегів та низовин рік, багатих рибою, бобрами та лисами.

Необхідність боротьби безперестанку та без милосердя проти турків підтримує організацію феодалну в краї. Литва і Мала Русь приведені силоміць до об'єднання з Польщею. Аристократії тих трьох земель утвердили унію в Любліні 1569 р. Коли династія Гедиміна вигасла, Польща бере перевагу в унії і центр життя політичного переноситься до Варшави. Україна стає щораз більше землею пограничною, вона перетворюється у пограниччя польської держави. Аристократія руська спольщується настільки, що приймає католицизм. Навіть високе духовенство, поєднане з аристократією зв'язками родинними, піддає церкву київську під зверхність папи (унія в Берестю⁵, 1596).

Суперництво між старою аристократією, визнаною державою, і елементом військово-демократичним козаків, що добиваються рівних прав зі шляхтою; суперництво між аристократією і масою хліборобів, котрих усе більше доводило до стану невольників, унія в Берестю — ось причини того ряду бунтів, що заповнюють цілу історію України з кінця XVI аж до половини XVII ст.

С і ч Запорозька*, ця громада федеративна козаків на Дніпрі, стала, розуміється, на чолі всієї армії пригноблених та збунтованих.

Які були наслідки тої боротьби? Козакам українським удалося визволити майже всю свою землю від елементу польського й католицького. Вони ввійшли вільно "в унію", стали "під протекцію держави Московської". Угодою, укладеною 1654 р. з Московою, Богдан Хмельницький, той гетьман революційний "войська запорожського і цілої

* Твердиня, палісадована за порогами (cataractes) Дніпра, — передня сторожа колонізації козацької, — заснована в середині XVI ст.

малоросійської України", думав назавжди забезпечити цілісність і самоправність своєї землі, запевнити всі вольності, дорогі козакам.

Марні надії! Невдовзі, через угоду Андрусівську (1667), Україну поділено між Польщею і Московією. Головна артерія краю, Дніпро, віднині мав бути границею між двома частинами України, так немилосердно розірваними. Частину південну віддано Туреччині, і та частина внаслідок окремої застороги в угоді як "вічна пустеля" мала відділяти володіння трьох держав. Земля, визначена дипломатами на пустелю, була саме Київщина, земля плодюча в усіх часах і нині одна з найгустіше заселених у Росії. То був удар найпогубніший як на цілісність, так і на незалежність України.

Якийсь час автономія козацька держалася в Гетьманщині (на лівім березі Дніпра) і в "вольних землях заученого войська запорозького".

З часів Петра Великого царям удалося скасувати і ті останки вільностей козацьких. 1765 року земля гетьманів узята під владу царську. В 1775 р. навіть Січа Запорозька знищена за наказом цариці Катерини II.

В такій мірі, як самоуправа політична України нікла перед централізацією царською, маси народні щораз більше потрапляли під ярмо аристократів. С т а р ш и н и, ті колишні виборні начальники, набули стану дворян московських. Відтак Петербург посилає цілий легіон власників (помещиків) і віддає їм у користування з добре продуманим розрахунком народ і родючі землі давнього козацького краю.

Січ Запорозьку зустріла така ж доля: вона стала здобиччю куртизанів⁶ "великої Імператриці", вона цілком зчезла під офіційною назвою "Н о в о р о с і я", як сподобалось Потьомкінам Січ Запорозьку переназвати.

Петро Великий, Катерина II і її син Павло I завдали найнебезпечніших й найсмертельніших ударів тому нещасному краю.

Україна східна, на лівім березі, паде ще раз під ярмом чужої аристократії; місцеві володарі відлучуються і віддаляються все більше від народу. Колись вони робились поляками, а тепер перевертаються в москалів.

Маси сільські з правого берега Дніпра далі були під пануванням польських магнатів. Міста, наново заселені жидами, були віддані на обдирання лихварів жидівських.

Наприкінці XVII і на початку XVIII ст. все, що ще лишилося з козацтва, не покидає протестувати. Все обурюється проти поганого теперішнього стану і стає під хоругву Палія, того великого героя народних переказів.

Упродовж XVIII ст. хлібороби, за допомогою відважних вояків-січовиків і гайдамаків, не залишають ні однієї нагоди до бунту, жахливо мстять фанатикам конфедератам барським, польським поміщикам та лихварям-жидам, які змушені були ховатися в Умані 1768 року.

Цариця Катерина II подала протекційну руку аристократії польській, щоб врятувати її від "нового Хмельницького".

Збунтовані хлопці і гайдамаки, ошукані обіцянками царського генерала⁷, російського правовірного, були вислані в Сибір або віддані на муки і ласку панів католицьких польських, а ті їх катували та мордували.

Але й на аристократичну Польщу прийшла черга, і вона впала під ударом тої самої "протекційної руки". Незабаром Катерина II бере участь у поділі королівства Понятовського⁸. Майже цілу Правобережну Україну взяла Росія, одна тільки Галичина підпала під панування австрійське (1773).

Влада політична, яку Польща здійснювала на Правобережній Україні, була зламана; але відносини соціальні, встановлені нею, залишилися такі самі, бо ще й до цього часу існують.

У тій самій порі приєднана до цісарства Австрійського Буковина, котрої північну частину замешкували самі україн-

ці і котра, здобута Молдавією, у XVI ст. підпала була разом із нею в XIV ст. під ярмо турецьке. Цісарі завели в тій частині України свою німецьку адміністрацію. Треба ще згадати, що Україна, розташована на сході Карпат, уже в X ст. була під уграми, котрі тепер представляють крайову аристократію.

Збираючи всі ті факти до купи, видно, що історія України характеризується змаганнями народу до інституцій республіканських і демократичних. Але, приймаючи удар за ударом, вона знову і знову потрапляє під панування чужих монархій і аристократій. Що народові тому не вдалося досягнути й здійснити свого ідеалу, то се сталося через географічне розташування краю, котрий, по-перше, був на дорозі, якою проходили кочові азійські народи, а, по-друге, був у тім самім часі предметом ласих пожадань великих держав Східної Європи.

Така головна причина всіх невдач політичних України.

Україна тепер поділена між Австро-Угорщиною і Росією. Вона підпорядкована багатьом чужим аристократіям. Але її маси народні зберігають традиції своєї національної єдності і все сумують за своєю незалежністю соціальною, коли вже не політичною.

Народність русько-українська є в існуючій хвилині цікавим і рідкісним явищем. Її людність складається з найменше 17 мільйонів хліборобів, до котрих долучається ще мале число вчених, сумлінних патріотів і народолюбців. Той стан надає особливого характеру літературі, тепер забороненій урядом російським.

Найбільший скарб літературний України в її народній усній поезії. Вона складається з переказів, пісень, оповідань, приповідок, збережених у пам'яті селян. У цьому український народ не поступається жодному народові в Європі; його поезія лірична одна з найзнаменитіших як із настрою, так і многоти творів. Поезія епічна України і передусім її

поезія історична не знайде суперників, хіба тільки в літературах сербській, іспанській та новогрецькій.

Від княжих дружин аж до найновіших подій, як революція угорської шляхти (1848), революція шляхти польської (1863), знесення панщини в Галичині (1848), визволення селян у Росії (1861), — всі головні хвилі історії краю відбиваються в поезії українській*.

Ось як думає про поезію народну України німецький поет Боденштедт: "У жоднім краю, — каже він, — дерево народної поезії не дало плодів так добрих, ніде дух народу не відчувається у всій своїй живій ясності, як у піснях народу українського. Зворуюча туга, сполучена з чуттями дійсно людськими, заповнює пісню, котру співає козак, в своїм краю вигнанець! Його пісні любовні знаменують чуткість, котрій товаришить чоловіча сила. Вони відзначаються як делікатністю, так і чистотою. Треба визнати, що той, хто може співати такі пісні і в них любитись, не може перебувати на низькій ступені розвитку духового. Незважаючи на оригінальність ідей, пісні народні України за формою мало відрізняються від творів ліричних країв західноєвропейських. Тут видно панування жінки, і взагалі історія України характеризується багатьма ознаками, що належать до лицарського світу з середніх віків".

Не менш цікавою видається нам думка д. Буслєва, професора московського, про нашу поезію епічну:

* Поминаючи давні збірники, зупинимось на хвилину над виданнями тільки з останніх 20 літ. Досить згадати про чотири величезні томи пісень, зібраних на Україні австро-угорській і впорядкованих професором Головацьким; три томи пісень з України подніпрянської, видані д. Чубинським; один том Рудченка, котрий, між іншим, видав і два томи народних оповідань; нарешті, один том оповідань і переказів, виданий Драгомановим. Пісні історичні видавали і пояснювали дд. Максимович, Костомаров, Куліш, Антонович і Драгоманов. Усі ті видання утворюють разом 10 000 сторінок.

"Поезія малоруська над усе багата піснями історичними або д у м а м и, котрі припадають на XVI і XVII ст. Вони з поколінь у покоління переходять пам'ять про боротьбу козаків проти турків, татар і поляків. Вони оспівують діла лицарські козаків-лицарів і їх гетьманів*. Під тим поглядом поезія українська є головним доповненням поезії великоруської, значно біднішої на передання історичні. Д у м а у к р а ї н с ь к а дає нам уявлення про високий ступінь, якого змогла досягти "фантазія народу", розвинутого і піднесеного своїм історичним життям". (То значить свободою, котру видали давно Великій Русі царі московські).

Проф. А. Рамбо в своїй праці "*Русь епічна*" дав пізнати французькому світові деякі епічні й історичні поеми, співані селянами українськими. Щодо повістей прозаїчних, то ось що про них думає цей же автор. "З цих казок і простих оповідань, — каже д. Рамбо, — можна собі представити характер малоруський, той дух, раз веселий і насмішкуватий, як у казці про попа або попадю, то понурий, як історія про мерця, пристрасний у виборюванні справедливості і свободи від панів, прив'язаний до давніх вірувань, пам'яті про давніх богатирів, дух, що пускає в розгін свою уяву, охоче кидається слідами ж а р - п т и ц і або П р е к р а с н о ї Н а с т а с і, що відображає у своїй нескінченній різноманітності задумливу фантазію Німеччини, дотепну жвавість народів південних, меланхолію гумористичну великорусів і при всім тім зберігає свою власну оригінальність. Дійсно, Мала Русь відрізняється від Росії і Німеччини, і утрів, і південних слов'ян, щось запозичує в них, але і віддає по-своєму все те, що запозичить". ("R é v u e

* Професор з Москви не згадує про пісні, котрі оглакують зруйнування Січі, загартання її земель "генералами московськими" і закріпачення селян Росією, так і Польщею, що їх пісня народна порівнює з "чорними хмарами".

Історик слов'янських літератур д. Тальві, критик журналу "Athenaeum" і "Saturday Review", скористався майже тими самими словами ("Athenaeum", 1874, №244; "Saturday Review", 1875. June 5).

Розглянувшись в авторах слов'янських, можна було б зібрати цілий том подібних цитат. Щоб закінчити, ми дамо ще слово д. Белінському, письменникові московському, славному засновникові поважної літературної критики в Росії.

У своїй розвідці про "С л о в о о п о л к у І г о р я" Белінський висловився такими словами: "С л о в о о п о л к у І г о р я" показує в спосіб добре виразний своє південне походження. Приємні форми його мови нагадують теперішні наріччя Малої Руси. Але те, що найбільше промовляє на користь українського походження "С л о в а", то спосіб життя-буття народу, котрий там описується. Є щось солодкого, чесного і людського у суспільних взаєминах героїв. Все вам нагадує про Русь південну, де зберігається дійсно щось так людського і так благородного в житті родинному; де стосунки статей засновані на прив'язаності, де жінка має свої права. То дійсна протилежність до того, що діється у північній Росії. Стосунки родинні там відзначаються грубістю; жінка зведена до стану домашньої тварини; кохання нема в подружжі. Порівняйте спосіб життя селян малоросіян зі способом життя міщан, купців, а почасти й інших верств Московщини, і ви переконаєтесь, як ми, що "С л о в о о п о л к у І г о р я" південного походження.

Барви поезії і складання, прикмета лицарської відваги, яку там добачаємо, все зближує "С л о в о о п о л к у І г о р я" з піснями козацькими Малоросії... Малоросія утворювала організм політичний, де кожен жив життям громадським

(de la vie commune), в нім розвивсь, як на вільному повітрі. Індивідуум дуже добре знав справи своєї вітчизни і брав їх близько до серця. Поезія народна Малоросії відбивала вірно життя історичне краю. Як багато поезії в тій поезії!" (Белинский, Собр. Соч. IV, 89, 236).

Поезія народна такої вартості мусила видати, без сумніву, літературу чудову; якщо ж сталося інакше, то причиною цього обставини політичні, які не давали Україні утворити собі організацію національну вільну і незалежну. Проте, при всіх історичних перешкодах, література українська дала нам багато дуже важливих пам'яток.

Література у Східній Європі народжується з появою християнства, а воно було введене в Києві тільки при кінці Х ст. Письмо Святе, давно перед тим перекладене мовою болгарською, запровадили проповідники. Перша книга, знана у Києві, була написана мовою, для народу чужою, хоч і спорідненою з тією, якою він говорив. Ця мова церковна стояла на заваді вживанню народної мови в літературі. Тимчасом від XI ст. в Києві, а відтак і в інших землях, передусім у Володимирі на Волині, в Галичі, Чернігові появляються л і т о п и с и. Слова і форми народної мови починають проглядати крізь мову церковну; релігійна догматична оповідь часто переривається оповіданнями воєнними, бесідами, розмовами, народними оповіданнями, приповідками, коротким викладом повістей епічних, навіть віршами. Таким передовсім є "Галицько-Волинський літопис", який свідчить про певну класичну ерудицію. Видно, що автор знав Гомера.

Московський професор д. С о л о в ъ в висловив таку думку про літописи української Русі: "Оповідання південного літописця різняться від новгородського літопису багатством деталей, мальовничістю складання, жвавістю, можна навіть сказати — артистичним характером. Волинський літопис визначається над усі поетичною формою. У ньому

слід бачити вплив південної природи, вдачу південного народу. А звернувшись до Суздальського літопису (з першого осередка країни, котра пізніше стала Московщиною), бачимо, що він сухий і не може тої хибі загладити силою народної мови новгородської; він багатослівний, не має характеру артистичного, властивого літературі південній*.

Дух філософський літописів показує таку саму різницю. У північних літописах (Суздальському, Владимирському, Московському) видно відбиток релігійного містицизму, коли у літописах Київському і Галицькому проявляється живий дух народний. Літописи південні стають набагато частіше в обороні інтересів народних, аніж князівських.

Ті літописи, різні твори літератури релігійної і моралістів XI-XII ст., зрештою "Слово о полку Ігоря" бувають загально трактовані як безпосередні попередники історії і літератури держави царської, Карамзінів, Пушкіних і інших. У таких твердженнях добачаємо вплив ідей урядового централізму на наукові дослідження. Але близько п'ятнадцяти літ тому проф. Буслаєв довів безпідставність усіх унітарних концепцій історії літературної старої Руси.

Тому було б логічно шукати початку великоруської літератури у містах північної Росії, колись вільних, а передусім у літературі республік Новгород і Псков. А щодо "Літопису Нестора", "Слова о полку Ігоря" і т. д., і т. д., то ті твори були безпосередньо плодами місцевого життя міст старої України. Ті писання утворюють, отже, початок української літератури і мали тільки опосередкований вплив на північну Росію.

Характер літописів південної Руси, у яких відтворено походження Руси, те, що ми знаємо про існування шкіл в Києві та на Волині; міра освіченості князівської, бо ж деякі

* История России. Т. III, 151.

князі знали кілька закордонних мов, навіть латину і греку; їх бібліотеки, часті взаємини з чужоземцями, — все дає нам підставу ствердити, що Русь тодішня, передусім Русь південна, не була ні в чому позаду країв західноєвропейських у роботі культурній. Та Русь не мала нічого спільного з Московщиною XV і XVI віків, за якою зазвичай судять про всіх інших русів.

Не знаючи історії Московщини, не можна собі справедливо представити ходу цивілізації на сході Європи. Аж до XVIII ст. Москва була дійсно майже у варварських стани; наука там завелась аж коло доби Петра Великого під прямим впливом уряду. Помилково думати, що так само було в усіх Русях, а над усе в західній та південній Русі.

Розвитку цивілізації в Білій Русі і Україні не перервали напади татарські, цивілізацію не нав'язувала також влада: суспільство цивілізувалося тільки з свого власного почину.

Татари знайшли в Москві цивілізацію ледве у зародку, і Москва несла їх ярмо довше на ціле століття, ніж інші Русі. Коли за протекції ханів вона почала володарювати над рештою північних держав, то вона знищила республіки Новгород і Пскова, пригнічуючи тим же ударом культуру великоруську XV ст.*

Цілком інакше діялось на Україні, і наслідки були також цілком інакші. Знищення Києва мусило, звичайно, спричинитися до короткого застою в поступі цивілізації української; але традиції давньої цивілізації були надто сильні, щоб могли загинути. Від XV ст. поступ літературний починає різко виявлятися як в Україні, так і в Білій Русі. Той поступ

* Є добірна праця д. Буслаєва, котрою той моск[овський] проф[есор], опираючись на творах вел[ико]р[уської] літер[атури] XIV і XV вв., дуже ясно показує "варварство й антинародну політику Москви і справеливу ненависть усіх старих великоруських міст, Новгород, Пскова, Твері і т. д. до того напів-татарського табору".

стає щораз більше значним після організації в тім краї (у XVI ст.) магістратів і цехів ремісничих, подібних до цехів у Німеччині та інших краях європейських. 175

Міста Львів, Луцьк, Острог, Київ виявляють у XVI ст. всі ознаки "відродження" європейського; ідеї реформації проникають туди за проповідниками кальвінізму та соціанізму. Між членами міських корпорацій знаходяться люди, які знають греку і латину; шляхта видає з себе "захисників науки". З одного боку, утворюються релігійні б р а т с т в а, з іншого постають школи і друкарні. Друкуються книги церковні, а при тому готуються у XVI ст. переклади Біблії мовою зовсім народною*.

Для шкіл лагодяться підручники слов'яно-руської граматики та історії. Школярі пишуть вірші, виставляють містерії, куди входять комічні інтермедії, — зародки, що переростають у справжні театральні вистави.

Літературний рух набуває справді значного розмаху.

З Європи приходять до нас багато новел, легенд, байок; їх перекладають і жадібно читають.

Боротьба проти унії католицької (1596) та бунти козацькі додають літературі ще більше життя і пристрасті. Міжконфесійна полеміка, не обмежуючись виключно питаннями релігійними, переходить також до питань політичних, національних і суспільних, питань сучасних.

Віршування політичного і соціального характеру й усна поезія к о б з а р і в (народних рапсодів) оспівують перемоги козацькі. Під впливом цих подій релігійна драма перетворюється, врешті постаючи драмою суто політичною, котрої головний герой Богдан Хмельницький. Л і т о п и с и і к о з а ц ь к і м е м у а р и долучаються до тої нової літератури. Об'єднаними зусиллями ремісників, попів і козаків

* Яскравим прикладом таких спроб є Пересопницьке євангеліє (1556-1561).

братська Київська школа перетворюється в Академію, довкола якої групуються другорядні школи по різних містах. 1658 року укладено угоду з Польщею, щоб заснувати в Україні два вільні університети і визнати свободи науки, книгодрукування, гімназій, колегіумів та інших інституцій, які важко узгодити з уявленнями європейської публіки про козаків.

Україна в XVII ст. стала театром безконечних воєн, які вели Московщина, Польща і Туреччина. В таких обставинах плани 1658 року не могли, звичайно, здійснитися. При тому вже існуючі школи не занепади. Більше того, вони навіть розвивалися.

Діти козаків, ремісників і попів ішли на науку у школи Західної Європи набагато раніше, ніж Петро Великий дійшов гадки надсилати туди москалів.

У Січі Запорозькій були козаки, які знали латину. Вони мандрували закордоном і особливо добре знали Венецію, навіть Францію та Голландію.

Московщина, залучена до руху духового кінця XVII ст. найбільше завдяки Петрові Великому, дістала своїх перших вчителів зі шкіл українських. Цар-реформатор оточив себе вченими з південної Русі і аж до 1754 року в його державі не було єпископа московського походження*.

Коли учені з південної Русі покидали таким чином свою землю, література краю, звичайно, мусила хилитися до упадку. Централізація держави, частиною якої тоді починала

* Поминімо бібліографічні посилання, котрих було би дуже багато. Зазначимо тільки, що дві третини писань, які офіційні історії літератури перед Петром Великим приписують Росії, належить до літератури української. Половина того всього, що було понаписувано за царювання Петра Великого новою мовою, що наближалася до говору московського, створили українці, котрі поселилися в Московщині. Зазначимо відтак, що багато літературних пам'яток малоруських знищили католики у XVII і XVIII ст. та що багато літописів козацьких замовчує офіційна історія російської літератури.

бути Україна, добила у XVIII ст. всі місцеві інституції, і то спричинило насильне винародовлення самої південної Руси.

Ми бачили, як Україна втратила автономію в XVIII ст.; в ту саму пору царський уряд наказав перекласти по-московськи *права* українські. Наприкінці того століття уряд заборонив народну мову у вищих школах, а напочатку XIX ст., із заснуванням у Петербурзі міністерства народної освіти, мову малоруську вигнано навіть із початкових шкіл.

Взявши під свою оруду справи краю, уряд ними майже не займався. Проект останнього гетьмана малоруського Розумовського, який у 1760 р. задумав заснувати університет в Україні, не був реалізований. Університет у Харкові був заснований щойно 1804 року, у Києві аж 1834, в Одесі — 1865, а тимчасом у московській Росії уряд заснував Університет у Москві 1775, в Петербурзі — 1819, а в Казані 1804 р.

Ось такі-то причини упадку освіти і літератури в Україні та винародовлення вищих верств краю.

Проте під впливом ідей реалізму, демократизму і націоналізму XIX в. Україна почала свою літературну віднову. Боязка і дилетантська у перших своїх кроках, українська література згодом набула врешті свій характер, і то разом політичний і соціальний.

Котляревський, Гоголь-батько⁹, Гулак-Артемівський, Квітка та інші створюють у перших трьох десятиліттях нашого століття нову поезію, нову літературу, новий театр, і то мовою малоруською народною*, зрозумілою останньому селянинові.

* Література українська сильно навіть вплинула на літературу московську як реакція на псевдокласицизм московський, та на цілу царсько-двірську літературу. Пізніше вона була підставою тому великому реформаторові російської літератури Гоголю-синові, котрий, хоч і був малоросіянин, писав мовою московською. Малоруські повісті, писані тим дуже талановитим чоловіком, були першою спробою роману з народних звичаїв і заснували *реальну* школу в Росії.

У тій самій добі Ходаковський, Цертелєв, Максимович, Срезневський, Лукашевич¹⁰, Бодянський та інші починають видавати збірники народної усної літератури і тим чином знову повертають шану студіям мови українського народу.

Короткі начерки історії української, з котрих перші видання появились при кінці XVIII ст., стають відправною точкою праць історика Бантиша-Каменського, який коло 1826 р. пустив у світ свою історію України, написану, правда, офіційною державною мовою. З 1840 р. професор Бодянський розпочав оригінальне видання *козацьких літописів*.

З 1836 р. той рух літературний дав уже видимі наслідки. Стало видно, що у професорів і вчених харківських будиться думка про необхідність народної віднови України, як не політичної, то принаймні літературної.

Професори Метлинський і Костомаров — найголовніші представники того руху. Оба вони вишукували і збирали пам'ятки народної літератури, складали оригінальні поезії і переклади класичних західних поезій малоруською мовою. Костомаров до того ж написав дві драми історичні.

Сатири на вищі версти в краю, котрі відчужувалися від простого народного життя; сатири на солдатів, державних урядників, на москалів; пісеньки, де малюється наївна любов селянина, посвята себе люду, чуття релігійні, терпіння сиріт і робітників — такі були взагалі предмети, які найрадіше опрацьовували письменники і поети малоруські. Тепер долучуються ще до того згадки про лицарство-удальство давніх козаків, про втрачену свободу і про боротьбу проти турків і поляків.

При кінці третього десятиріччя цього століття всі ті думки, всі ті предмети розвинув Ш е в ч е н к о, найбільший поет України*.

* Німецька публіка може про то дізнатися з брошури д. Обріста "Taras Grigoriewitsch Schewtschenko, ein Kleinnussischer Dichter" (Czernowitz, 1870).

Тарас Шевченко (1814-1861) — син народу в повному значенні цього слова. Більше, ніж хто інший, він заслуговує на назву народного поета. Він уродився невільниким у поміщика з Київської губернії. Сирота по батьку і матері, він із дитячих літ витерпів багато мук під час мандрівок, на котрі пускався, щоб здобути освіту і навчитися малярства. Майбутній поет мусів перенести всі лиха. Він був послугачем одного багача-поміщика¹, котрий якось раз вирішив послати його до Петербурга, сподіваючися, що "послугач" зможе своїм талантом приносити йому значні прибутки.

Прибувши до Петербурга, Шевченко познайомився зі своїми земляками, учнями Академії художеств, був представлений славному художнику Брюлову, котрий, із допомогою поета Жуковського, подав Шевченкові спосіб викупитися з неволі за суму 2.500 рублів.

Невдовзі Шевченко, закінчивши науку в Академії*, видав 1840 року перший том поезій українських під заголовком "Кобзар".

У його "П р и ч и н н і й" і "Т о п о л і" описується нещаслива і ревна любов молодій дівчини; його "К а т е р и н а" викликає обурення читача, розповідаючи йому, як московський офіцер топче ногами віддане кохання дівчини-українки; його "Н а й м и ч к а" — апофеоз самопожертви матері, яка мусить підкинути свого сина, але ціле життя служить за наймичку в родині, котра її сина прийняла; його "П е р е б е н д я" говорить нам про нещастя, які породжує

Французи, які бажають дізнатися про цього поета, знайдуть відомості у добірній статті д. Дюрана² (*Révue des deux Mondes*, 1876). Ця стаття написана з нагоди виходу повного видання творів Шевченка у Празі ("Кобзар". Прага. Герр. 1875-1876).

* Це помилка: 1840 р. Шевченко академії не закінчував, у 1845 р., наприклад, він здобув у ній звання позакласного художника, а після заслання — академіка гравірування (упор.).

брак братерства межи людьми; "Гетьман Гамалія"* розкажує про боротьбу козаків проти турків, які захоплювали українців та поневолювали; "Гетьманова Тарасованіч**", "Гайдамаки" розповідають про боротьбу, підтриману селянами, проти своїх утискувачів поляків; нарешті маємо багато ліричних поезій, з котрих кожна — то є сльоза, пролита на руїнах рідної землі української, залишеної на поталу деспотизму панів, як своїх, так і чужих, зітхання з грудей патріота, який оплакує даремність минулих битв, то поклик до деспотів і панів, щоб вони змінилися і поєдналися з народом. Такий зміст перших видань "Кобзаря".

Коло 1845 р. Шевченко, ставши вже назавжди славетним, осів у Києві, де познайомився з професором руської історії Костомаровим і молодим етнографом Кулішем. Нема сумніву, що поет мусив вплинути на тих двох учених своєю любов'ю до народу, своєю неблаганною ненавистю до неволі, в якій тоді ще жили його питомі брати і сестри.

В ту пору Костомаров мріяв про реставрацію України згідно з думками, які характеризують рух всеслов'янський чехів, сербів, ілірійців та інших. Він відкрив ті думки Шевченкові.

Костомаров і Шевченко постановили утворити у Києві таємне товариство всеслов'янське під назвою К и р и л о - М е ф о д і ї в с ь к е Б р а т с т в о.

Якою була ціль, програма цього товариства?

Працювати задля освіти українського селянина, задля його визволення з неволі. Працювати задля об'єднання усіх слов'ян в одну велику федерацію.

Але та всеслов'янська злука, задумана у Києві, ні крихти не підходила до проєктів москалів, котрих в Європі загально мають за єдиних представників руського всеслов'янства (панславізму).

* Точна назва твору — "Гамалія" — (упор.).

** Точніша назва поеми — "Тарасова ніч" — (упор.).

Костомаров і Шевченко не допускали зовсім у свою програму візантійської нетерпимості в справах релігійних, ані верховенства одного народу над усіма іншими, а тим часом ці дві однаково несправедливі поняття ввійшли у замисли всіх московських всеслов'янців.

Всеслов'янство українське висловив Шевченко у поемі "Єретик", присвяченій всеслов'янцеві чехові Шафарикові¹³.

Поет український виголошує такі бажання:

*Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця привди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вівіки!*

Порівняйте цю поезію з апофеозом у д. Хом'якова московського орла¹⁴, який покаиканий давати "своїми громами права цілому світові", і ви зрозумієте всю різницю між всеслов'янством київським і московським.

У Шевченка не було й гадки ставити державу Миколи на чолі об'єднаних слов'ян. У своїх поемах "Кавказ" і "Сон" поет засуджував ту заборонну політику, яка пожирає народи, він засуджував політичний деспотизм і адміністративний сервілізм, від яких народи німіють:

*Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить... — каже поет.*

Не можна краще схарактеризувати царство Миколи.

Шевченко особливо ненавидів привілеї панів і всяке суспільне поневолення. Ця невблаганна ненависть поета виражена в цілій серії поезій. Мовою, яка нагадує мову біблійних пророків, наш поет перевищає панам помсту Божу і людську.

Шевченко і його приятелі були віруючі, але їхня релігія не мала анітрохи тої правовірності і ніби побожності візантійської; було то радше християнство а ля Ляменне¹⁵ (Lamennais).

У "Неофітах" Шевченко оспівує славу перших християн, котрі сильно опирались римському деспотизмові. Його поезії "С в я т і ц а р і"* (Давид, Володимир та ін.) виказують протестантський лібералізм, а поема "Марія" — історичне есе про життя Пресвятої Діви, подане з людської точки зору.

Приятелі Шевченка не могли уникнути переслідувань. 1847 р. на них зробив донос студент, син офіцера таємної поліції. Потім один із приятелів Костомарова, д. Юзефович, помічник куратора київського округу, передав у руки поліції його розвідку про слов'янську федерацію.

Шевченка, Костомарова, Куліша та кількох інших заслали у губернії, віддалені від Києва.

Наш поет мусив страждати більше, ніж його друзі; його засудили на солдатську службу в батальйоні, розміщеному на березі Аральського моря, і окремим розпорядженням поетові було заборонено писати і малювати!

Після дев'яти років того нестерпного заслання Шевченко, а в тім самім часі й Костомаров, були амністовані в 1857 р.

1857-1862 роки були добою лібералізму, яким теперішній цар розпочав своє царювання. Прихильники відродження України скористалися з цього, щоб організувати свою працю. У тій добі появляються твори українських поетів; д. Куліш порається коло нових видань народних авторів; насамкінець з'являється місячник "Основа". Проростають нові таланти, серед яких пані Маркевичка (Марко Вовчок) посідає перше місце. Її оповідання дихають гарячою любов'ю до селян. Публіка російська прийняла їх, утім, дуже

прихильно і можна сказати, що напередодні визволення селян від кріпацтва той твір Маркевички відіграв роль "Дядька Тома"¹⁶.

У серії монографій Костомаров висвітлив найцікавіші епізоди з історії України XVI і XVII ст. Інші праці той історик присвятив історії народній національностей руських. Костомаров розкрив зв'язки, які існували між історією південної Русі та історією міст і країн вільних старої Русі ще до виникнення московського централізму.

Всі українські народолюбці, молоді й старі, кидаються до роботи, збирають пісні і слова народні, починають укладати словники. Але цього разу вони перейшли межі літературної забавки. Тепер народна школа, наукові й народні книжки є головним предметом заходів українофілів. Куліш і Шевченко оба зладнали по одному букварю (1858-1860). 1859 р. молодь київська, харківська, полтавська, чернігівська та інших міст заводять школи недільні, безплатні для робітників: на нещастя, та робота недовго тривала, бо уряд закрив усі такі недільні школи вже 1862 року в усій Росії.

Спонукувані Костомаровим, його товариші роблять складки на видавництво цілого ряду наукових книжок, з котрих кілька появилось у Петербурзі і Києві 1862 р. Переклад Євангелія, вийшовши з-під цензури Академії наук, мав незабаром піти під друкарський прес.

То була доба звільнення селян і підготовки до інших реформ. Доба політичного і суспільного руху, викликаного в російському суспільстві новими потребами. Доба польського руху, — доба непевності для уряду.

Українська молодь займалася всіма тими політичними, суспільними та національними питаннями. Молоді люди, походженням із дворян, осідають по селах, живуть між мужиками і переймаються їхніми скаргами про надужиття власників і державних урядовців, які намагалися скілько-

мога зменшити і так нужденні куснички землі, що їх уряд призначав звільненням селянам.

На правому березі Дніпра національно-демократичні сподівання України зустрілися з проектами польських патріотів, що хотіли відродити Польщу в кордонах, які той край мав до 1772 р.

Польські і російські пани ("власителі") наробили багато шуму проти "української хлопоманії", яка хотіла, як вони говорили, відновити часи Богдана Хмельницького. Доктринери московської централізації розпочали війну проти українського сепаратизму.

Агітації п. Каткова, редактора "Московських ведомостей", його безнастанні доноси насторожили уряд: у 1861-1863 рр. деяких молодих людей, найбільше вчителів, було заслано у віддалені губернії.

У 1863 р. уряд заборонив¹⁷ друкувати по-малоруськи книги релігійні, книжки науково-популярні, заборонив вживати мови української в початкових школах! Зразу відтак Синод заборонив церковним проповідникам вживати "народної говірки". Цензура ставала щораз гострішою навіть до наукових праць і до всього, що стосується питань етнографічних. У Росії три чверті українських планів було зірвано.

Русь австрійська давала українцям поле діяльності, тим радше, що в Галичині проявився національний рух.

Ми сказали, що в Австрії є понад три мільйони українців або русинів (Ruthènes), а саме у Галичині. Тут упродовж двох останніх століть церковні школи зберегли традиції південноруської літератури, а в 1830-их роках почалося відродження під впливом російської літератури. 1848-го р., щоб зупинити польський рух, австрійський уряд дозволив русинам утворити політичну партію, цілком народну, котра, зрозуміла річ, швидко розвинулася завдяки конституції, оповіщеній 1861 р. З'явилися газети руські проурядові і неза-
лежні; позасновувалися політичні і літературні товариства. В

тій самій порі початкові школи перейшли до рук руського духовенства; народ отримав право організовувати свої гімназії; у Львівському університеті відкрили кілька кафедр з українською мовою викладання. Конституція проголосила офіційну рівність усіх народностей, між іншими і народності руської.

Але австрійський уряд невдовзі почав цьому протистояти. Безсумнівно, конституція вже надала щось русинам, і їхні права були забезпечені. Центральний уряд побачив, що мусить зважати на русинів, аби врівноважувати польський вплив. З другого боку, він боявся прихильності русинів до Росії, і мара всеслов'янства змушувала його спиратися на поляків. У такому фальшивому становищі австрійський уряд почав політику гойдалки: раз на користь русинів, другий раз поляків і їх верховенства.

Така політика наробила багато лиха і тим, і іншим; вона спинила правильний розвій життя краю, замешканого двома народностями. У 1867 р., за висловом одного міністра, віденський уряд "приніс українців у жертву полякам", ставлячи їх у залежність від польської адміністрації. Особливо невдоволені були русини з тиску, який чинила польська Рада (шкільна) у школах краю.

Та при всьому тому в останні роки русинам австрійським вдалися важливі здобутки: у Галичині з'являється до 10 періодичних часописів руських, є одна повна гімназія з руським викладацьким складом і чотири кафедри в університеті. Чотири літературні товариства видають шкільні підручники і велику кількість інших книжок. Серед видань руською мовою багато вартих згадки, наприклад праці історичні д. Петрушевича і проф. Шараневича, проф. Ом. Огоновського, праці статистичні д. Навроцького¹⁸, поезії та оповідання дд. Федьковича, Франка, Павлика. Часописи галицькі мають уже співробітників із поміж письменників з російської України. Правда, що виданням руською мовою ще

багато бракує, але в усіх випадках умови відродження української літератури в Галичині гарантовані і кадри оновлювачів зростають безупинно*. Деякі нові поети і письменники українці російські розпочали свою письменницьку діяльність у Галичині в той злощасний період, коли в Росії погасили світло українському книгодрукуванню. Перше місце серед цих письменників належить романістові д. Нечує в і.

З 1863 р. українські письменники у Росії не могли нічого іншого вже робити, як видавати старі документи та етнографічні матеріали. Російський уряд сам був змушений заопікуватися деякими із цих праць, бо він потребував наукових доказів, щоб довести марність польських претензій на Україну. Ось чому російський уряд, пригнічуючи українські автономістські бажання, в 1843 р. утворив у Києві Археографічну комісію. Вона видала, починаючи з 1861 р., понад 10 томів документів із історії українських козаків від XVI по XVIII в. (за редакцією спочатку проф. Іванішева, а потім проф. Антоновича).

Виданнями етнологічними зразу займалися поодинокі люди; вже згадувалося про збірники пісень і оповідань; "Прислів'я" видав Маркович; музику народну — Лисенко і Рубець; орнаментику** — пані Косачева²⁰.

Згодом ці дослідження заохочувало Товариство географічне Санкт-петербурзьке, яке спорядило етнографічно-статистичну експедицію на Правобережну Україну; праці тої експедиції, впорядковані д. Чубинським, складаються з 7 великих томів, з яких 5 вже вийшли друком (1872-1877). Уряд 1873 року дозволив організацію одної секції названого товариства у Києві. Тій секції вдалося оприлюднити три

* Мова про Хведора Вовка.

** Того не можна сказати про угорську Україну, де народний рух ледве почався та де поліція skonфіскувала 1877 р. у Мункачі¹⁹ в одного руського вчителя "Збірник народних українських оповідань", упорядкований Драгомановим, і навіть писання Пушкіна, Тургенева і т. д. як панславистичні і нігілістичні!

томи своїх праць (1874-1876). Усі ті видання збудили увагу вчених у Росії і за кордоном, а з'їзд Археологічний 1874 р. в Києві ще вище підніс їх наукову цінність. У матеріалах, що їх опублікував той з'їзд, містяться між іншим уривки з Євангелія Пересопницького, які уклав д. Житецький, автор праці "Исторический очерк малороссийского звукословия", відзначеної Академією Санкт-Петербурзькою (1876), і зразки народної орнаментики, впорядкованої д. Волковим*.

До того ж, один англійський критик²¹ "Историчних пісень українських", виданих професорами Антоновичем і Драгомановим, добре ознайомлений з теперішнім станом речей в Росії, висловився так: "Let us trust that neither local jealousy nor official narrowness will impeded the complet fulfillment of an undertaking which sought to be regarded as a meet subject for national pride"**.

Побоювання англійського критика справдилися. Цензура лише на короткий час (1873-1876) послабила свої найгостріші заходи і пропустила, крім київських етнографічних публікацій, декілька оповідань і романів українською мовою, також науково-популярні книжки і одну працю релігійну. А якою мірою публіці потрібні були подібні видання українською мовою, видно з того факту, що їх число в Києві, порівняно з російськими виданнями, зросло з 4% (у 1872/3 рр.) до 23% (у 1874/5 рр.). Раптово царський указ, який ми навели, негайно поклав край тому зростанню. А останні публікації, заборонені цензурою, були зовсім невинні; то були, наприклад, "Дитячі пісеньки" та оповідання: "про землю і небо", "про сили земні", "про холеру",

* Див. Рамбо, *La Russie epique*, і його статтю в *Revue Politique et Litteraire*, 1876, число 26 (*La Petite Russie*).

** "Повірімо, що ні місцева заздрість, ані офіційна вузьколюбість не стануть на заваді повному здійсненню починання, яке має розглядатися як належний об'єкт національної гордості" (упор.).

"про козаків і турків" і т. д. Видання українські не могли бути небезпечні, тим паче, що російська цензура була сувора навіть до пануючої літератури; вона забороняла такі книги, як "Природна історія сотворення" Геккеля, "Левіафан" Гоббса, проскрибувала Вольтера (його "Essai sur les mœurs"*), Дрепера, Леккі²² та ін. На провінції та цензура ще суворіше воювала, ніж у столицях.

Важко витлумачити, з яких мотивів цар видав свій указ. Дехто згадує книжки, видані українською мовою з метою соціалістичної пропаганди. Але ця пропаганда тепер шириться усіма мовами. Зрештою, соціалістичні книжки українською мовою видаються не в Росії, а в Австрії та у Швейцарії, і їх кількість після указу з кожним днем зростає. Цей указ знищив видавництво в Росії книг українською мовою, які були цілком безпечні; ось тому-то цей указ подвійно дурний і показує, як далеко може зайти деспотизм, підтримуваний державним централізмом. Може бути, що він є також плодом інтриг декотрих донощиків та завзятих адміністраторів. Цей останній здогад видається нам добре обґрунтованим, бо указ заснований на висновку комісії, ухваленому під час перебування царя в Києві восени 1875 року, якраз тоді, коли він звелів усунути з посади одного професора університетського²³, який займався виключно етнографічними студіями свого краю і водночас оприлюднив кілька критичних зауважень про діяльність міністра народної освіти графа Дм. Толстого. Той, ображений у своїм самолюбстві, помстився професорові, доніс на нього цареві й був призначений членом комісії з української літератури. Царська комісія складалася: з шефа жандармерії і таємної поліції, генерала Потапова; міністра внутрішніх справ, колишнього шефа жандармів генерала Тімашева, міністра

народної освіти графа Толстого і таємного радника Юзефовича, який зрадив Костомарова. Комісія, складена з таких осіб, запропонувала цареві припинити діяльність київської географічної секції, вигнати з України, з заборороною мешкати в столицях, двох членів тої секції — Драгоманова і Чубинського. Саме ця комісія уклала указ, про який ідеться.

Склад цієї комісії і заходи, запропоновані нею, можуть дати уявлення про юридичну ситуацію літератури в Росії.

Ступінь моральності письменників у тій країні пояснюється цим фактом: на момент нашої розмови, як і в 1863 р., доноси літераторів і вчених передують і провокують заходи, прийняті урядом.

Цього разу доноси йшли від "К и е в л я н и н а", редагованого проф. В. Шульгіним за субсидією міністра народної освіти, від "Г о л о с а", в редагуванні якого бере участь проф. Більбасов і декілька його колег, майбутніх членів російської націонал-ліберальної партії, від московського "Р у с с к о г о В е с т н и к а", що його видають професори Катков і Любимов, від київського професора Гогоцького, від голови київського слов'янського комітету Рігельмана та інших. Донощики могли вільно займатися своїм ремеслом, бо "чесні газетярі" вперто мовчали.

Такі-то наслідки впливу, який має становище політичне в Росії на письменників і вчених. Таке-то становище преси в Росії! Та ми вже більше не будемо повертатися до цих речей. Безсумнівно, присутні на Конгресі представники пануючої літератури в Росії зможуть краще, ніж ми, розповісти, в якій ситуації вони перебувають.

Ми ж повертаємось до указу, що проscribeував південно-руську літературу. Уряд цілком знищив пропагування серед народних мас гуманістичних знань. За останні роки було роздано десятки тисяч українських видань. У 1874-1876 рр. три чверті тих видань були присвячені популяризації науки. Всі прихильники пропагування наукової і демократичної

літератури мають обов'язок протестувати проти вчинку, доконаного всеросійським урядом.

Але Конгрес паризький має одну спеціальну мету: забезпечити літературну роботу і покращити становище письменників. Непотрібно доводити, що заборона літератури української вдарила згубно по літераторах українських. Тому-то ми вважали за потрібне подати реферат Конгресові і представити йому історичний нарис літератури, проскрибованої імперським указом.

Все, що людська праця могла б створити українською мовою, проскрибовано на майбутнє в європейській державі!

Письменники південної Руси мають вибирати: або зацікавитися, або покинути рідну землю і йти під толерантнішу владу чужих урядів, або знаходити якийсь спосіб, щоб таємно надсилати свої рукописи за кордон, ризикуючи відпокутувати за це вигнанням. Бо всякий, хто приносить з собою книгу, надруковану малоруською мовою, хто має у себе малоруську книжку, хоч би це було й Євангеліє, наражається на ту ж саму небезпеку.

Уряд уже позбавив кількох учителів посади, бо поліція знайшла в них наукові праці, присвячені питанням української літератури і раніше дозволені урядовою цензурою. Членам Конгресу буде легко уявити собі становище літератури, письменників і читачів у південній Руси.

Порядок денний Конгресу передбачає прийняття резолюцій і планів, націлених на покращення теперішнього стану літератури й літераторів різних країн. Ми не претендуємо на те, щоб запропонувати резолюцію. Ми хочемо тільки показати широкому світові ту страшну несправедливість, жертвами якої ми є в Росії, і ми певні, що Конгрес не залишиться байдужим до наших слів і знайде якийсь спосіб прийти нам на допомогу.

Женева, 1 червня 1878 року.

ЛИСТИ
НА
НАДДНІПРЯНСЬКУ
УКРАЇНУ

І. "Листи з Наддніпрянської України" д. Вартового¹. Їх метод. "Сервілізм", інакше монархізм старших українських писателів ХІХ ст. Початок лібералізму й демократизму на Україні: В. Катніст, "История русов", Рилєєв. Інтернаціональна політична наука і національне почуття на Україні.

В наших "Чудацьких думках про українську національну справу" ми мали пригоду говорити про те, як філософія наївних московських шовіністів (русають, як колись їх звали в Росії), прийшла по серцю й деяким українським патріотам, котрі теж усвоїли собі манеру рішати всі трудні справи "без німецької науки — своєю мудростю", "своїм умом", "по глазоміру", "без німецьких інструментів" і т. д. Ми показали примір такого "глазоміру" в статтях д. Баштового про українську національну справу в "Ділі".

Тепер на сторожі тої справи явився новий вояка — д. Вартовий, котрий написав чимало "Листів з Наддніпрянської України" в газеті "Буковина". Є багато рацій радіти з появу тих листів: вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастих заміток, а головне діло, зривають ту іграшку в кузьмірки, котра було опанувала певні українські кружки "безполітичних культурників", "нейтральників" у галицьких справах і т. ін. Д[обродій] Вартовий, видимо, хоче захопити чорта за роги, тобто оглянути українську національну справу з усіх боків і в усій її, по крайній мірі, політичній і соціальній глибині, так що "Листи" його не пройдуть без сліду для вияснення цієї справи.

На лихо, "глазомір" причепився і тут! Д[обродій] Вартовий сам одверто признається, що він "ніякий історик", — ну, а звідси, що для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія. А до того д. Вартовий, видимо, поклав собі обходитись взагалі без наукового точного методу, а руководитись тільки "глазоміром" по-своєму зрозумілого етнографічного

патріотизму*. Через те "Листи" д. Вартового можуть послужити приміром самого безпардонного суб'єктивізму в обсуджуванню справи досить складної і важкої.

Ми говоримо з д. Вартовим в самій "Буковині" з приводу того, як він вольно від об'єктивної правди виставив наші погляди на літературне життя на Україні і у Галичині. Тут ми вважаємо потрібним поговорити про загальну філософію української справи в "Листах" д. Вартового. Почнемо з історії, бо хоч д. Вартовий і признає себе ніяким істориком, а багато говорить про історію, по крайній мірі, української національної самосвідомості.

Д[обродій] Вартовий вказує так рельєфно, як цього досі ніхто не робив, на московсько-монархічні заяви чільних українських писателів: Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка і поясня ті заяви недостатчею національної української самосвідомості — тим, що "в тодішньому українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська". Він назива монархічний настрій думок тих наших письменників сервілізмом. Ми не згоджуємось на такий термін. Сервілізмом, власне, можна назвати пошану до якого пана як до фетиша по його самій істоті, а надто пошану, котра має егоїстичні цілі. Тільки ж монархізм, виходящий з певної політичної доктрини, котра все-таки по-своєму має на цілі громадське добро, сервілізмом признати не можна. Уся, напр., культурна Азія й Африка, котрим далеко не бракує чесності й сміливості, монархічна. Нігде стільки не вбивали царів, як там, а китайський філософ Менгдзи навіть виложив цілу теорію законних революцій і законних царевбивств, а все-таки не показав іншого ідеалу політичного, як монархія, звісно, розумного й доброго царя. У нас у Європі історія двічі

* Треба завважати, що це вп'ять човник не стільки самобутній український, скільки украдений у московських самобутників. Так, Катков колись писав: "Спрашиваю, какою мы партии? — Русской. Тут все сказано" і т. д. і т. д.

виробляла такий же монархічний ідеал: раз в римсько-візантійську добу, а в другий не так давно: в XV-XVII ст. Тільки наукові спомины про грецько-італіянські республіки, спомины, щасливо сполучені з примірами країн, в котрих задержались зостатки домонархічного порядку, — як Швейцарія, Нідерланди та Англія з Шотландією, — вирятували Європу від азіатського політичного ідеалу, та й то навіть у XVIII ст. більша частина Західної Європи перейшла через період "освіченого деспотизму", котрого міцні остатки живуть ще й досі навіть у такій висококультурній землі, як Германія.

Росія з Україною в політичному житті, власне, проходять європейський XVII-XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. ще бачимо повну силу монархічного ідеалу у чесніших людей. Виводити той монархізм з недостаті національної самосвідомості є чистою фантазією. У москалів, напр., національна самосвідомість ніколи не потемнялась, а чому ж ми бачимо й у них монархізм? Інший, може, скаже, що така вже, власне, національна вдача (душа) москалів. Так ми вкажемо на те, що й у москалів були в свій час віча, земські собори, котрі зовсім відповідають подібним радам у середньовічній Західній Європі, були теоретики- "народосоветія", як кн. Курбський, Голіцини, Довгоруки, котрих теорії зовсім відповідають теоріям англійських Фортеск'ю², французьких Комінів³ і т. ін., чистісінькі москалі брали з своїх царів конституційні записи і в початку XVII ст., і в 1730 р. Москалі в XVII — XVIII ст. також ускочили в бюрократично-монархічний період, як французи в XVI-XVII, і також виходять з нього за поміччю науки в XIX ст., як французи в XVIII ст. (Ми вже мали пригоду — "Лібералізм і земство" — нагадувати паралель між історією Московщини й Франції як типічної континентальної держави і таку хронологічну таблицю: Франція виділяється з Каролінгського конгломерату в 843 р. — Володимирщина зо старих

князівств у 1243 р. Початок *états généraux** французьких в 1302 р. — перший земський собор у Москві в 1550 р. Остатній збір *états généraux* 1614 р. — остатній земський собор у 1698 р. Проба поновити *etats generaux* в 1649-51 — проба конституційної грамоти Ганни Іванівни в 1730).

З другого боку, сам д. Вартовий признає, що в XVII ст. в наших українських козаків була досить розбуджена національна свідомість, а тим часом державний ідеал козаків тих був, власне, монархічний, хоч обставини життя нав'язували їм фактичні республіканські порядки. Ідеал Богдана Хмельницького був, власне, дрібношляхетський монархізм (король з козаками — проти королів-магнатів, теорія, не далека від "за царя против бояр" Ст. Разіна). Згодом більше образовані люди, як Виговський, Немирич (значний шляхтич, соцініанин, перебувший в Нідерландах), внесли більше політичного лібералізму в крут старшини Хмельницького, та внесли туди й більше шляхетщини, котра так обуряла масу посліальства й козацтва, так що маса та тим паче не хотіла знати лібералізму виговщини і стала за царя. Тим часом міщанство й попівство українське й собі стояло за монархічний ідеал і навіть з самого початку Хмельниччини казало москалям виразно, що хоче, щоб цар московський взяв Україну під свій прямий уряд. Те, що київські архиєреї не хотіли присягати цареві, не хочачи перемінити номінальне своє підданство грецьким патріархам на реальніше московським, зовсім не перечить цьому українському монархізму українського попівства в XVII ст. З тих усіх монархічних напрямків вийшла революція в 1663 р., в котрій перед вело Запоріжжя і котра, власне, підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського.

* Генеральні штати — представницький орган станів у Франції (упор.).

З того часу іскорки лібералізму можна бачити тільки в грамотах запорожців кінця XVII ст., а верхом його може служити умова Костя Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р. — умова, цілком для того часу утопічна, та до того й емігрантська (про це ми говорили докладно в I вип. "Політичних пісень українського народу XVIII ст."). Далі лібералізм проявляється перед самою смертю гетьманщини в петиції козацької шляхти 1767 р. (требовались, між іншим, с е й м и), а також в шляхетських Наказах депутатам всеросійської комісії 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західноєвропейського парламентаризму через молодих козацьких шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Європі. Тільки ж той лібералізм лучився з замірами обернути поспільство наше в кріпаки і через те тим паче зостався безплотним. Катерина не дала с е й м і в, а дала кріпацтво, а потім "дворянские собрания" багатшої шляхти і тим задовольнила нашу "історичну шляхту".

Свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм, зародився на Україні вже після смерті наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-європейському, ніж на історично-національному ґрунті, — і що інтересно, хоч і гірко те признати, появився вперше зовсім не на нашій етнографічній мові. Першим проявом того демократизму треба признати "Оду на рабство" В. В. Капніста, в котрій оплакується кріпацтво, стверджене Катериною II в 1783 р. Ода та писана звичайною тоді російською літературною мовою. В Галичині, певно, мало хто знає цю оду, то ми з неї приведемо головні уступи:

Приемлю лиру, мной забвенну,
Отру лежашу пыль на ней.

.....

Унылый, томный звук пролью
От струн, рекой омытых слезной
Отчизны моя любезной.
Порабощенье воспою!

.
 Куда ни обрапу зеницу,
 Омытую потоком слез,
 Везде, как скорбную вдовицу,
 Я зрю мою отчизну днесь*

.
 Везде, где кушхи, села, грады,
 Хранил от бед свободы щит,
 Там тверды зиждет власть ограды,
 И вольность узами теснит.
 Где благо, счастье народно
 Со всех сторон текли свободно, —
 Там рабство их отгонит прочь,
 Увы, судьбе угодно было,
 Одно чтоб слово превратило
 Наш ясный день во мрачну ночь.

Позаяк тоді по всій Європі "освічений деспотизм" підризував зостатки кріпацтва й сама Катерина поставила перед "Імператорським] вільним економічним товариством" на суд справу увільнення кріпаків у Росії*, то Капніст мав рацію сподіватись, що незабаром цариця скасує кріпацтво на Україні, як і в усій Росії, і через те обернув другу половину своєї оди до самої Катерини:

Ти... Царица...

.
 Дашь зреть нам то златое время,
 Когда спасительной рукой
 Вериг постыдно сложишь бремя
 С отчизны моея драгой.
 Тогда — о лестно упованьє! —

* Редакція "Основи" (1861, март), згадуючи оду Капніста з поводу закону про волю кріпаків, замітила, що й Шевченко уявляв кріпацьку Україну вдовою.

** Див. про це в книгах В. Семевського "Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II" і "Крестьянский вопрос в России в XVIII и в первой половине XIX в." Ми дуже рекомендуємо ті книги галичанам, бо там зібрані факти і про кріпаків на Україні, а також оглянуті літературні виступи проти кріпацтва великорусів і українців.

Где в первый раз узрел я свет,
Там, вместо воплей и стенаний,
Раздастся шум рукоплексаний
И с счастьем вольность процветет.

Як звісно, Капністові прийшлося ждати аж до 1861 р., поки знайшовся цар, котрий зніс кріпацтво в Росії, але це не вменшує історичної ваги оди його. Треба додати, що автор оди був потомок того чужинця, котрого Петро I увів у число українських полковників "для обрусения", сказати б теперішньому, і котрий, як і його діти, дався взнаки нашим козакам та поспільству. Та нарешті європейські думки XVIII в. пробили собі дорогу до сім'ї Капністів і дали нам автора "Оди на рабство" і комедії "Ябеда" — предтечі "Ревізора" Гоголевого. В. В. Капніст, власне, був звісний в Петербурзі як великий знавець чужих мов, старих і новоевропейських.

Першим проявом політичного лібералізму українського треба признати "Историю русов" Псевдокониського, котра, як тепер можна сказати, вийшла з сім'ї Полетик (див. "Киевскую старину", 1893, I, 41-76, звідки досить ясно видно, що та книга написана була коло 1810 р. і стоїть у зв'язку з тодішніми конституційними планами Олександра I і його першого міністра Сперанського. Треба завважати, що ще батько автора "Истории русов" Гр. Полетика, депутат 1767 р., був один з немногих тодішніх українських козацько-шляхетських лібералів — противників кріпацтва). На щастя, на цей раз лібералізм явився в купі з демократизмом відповідно тим розмовам про звільнення кріпаків, що велись у європейсько-російській громаді й навіть в урядових

* З громадським і придвірним лібералізмом тих часів галичани можуть познайомитися з книги Пипіна "Общественное движение при Александре I". Зв'язком між полтавською шляхтою і ліберальним кружком Олександра I, котрий цар звав навіть "Comité de salut public" (Комітет громадського порятунку. — упор.) і котрому признавав за ціль "d'abolir le despotisme en Russie" (відміна деспотизму в Росії. — упор.) служив міністр В. П. Кочубей,

кругах ще в часи Олександра І*. Але вп'ять "Історія русов" написана була мовою не українською, а російською! До того перша поетична проба зв'язати європейський лібералізм з історичними традиціями українськими була зроблена навіть не українцем, а великорусом, Рилєєвим.

Рилєєв вартий того, щоб на ньому спинитись довше як через те, що він був першим у Росії писателем, котрий поспробував зужити в поезії українських історичних традицій, так і через те, що про нього звичайний галичанин мало що знає.

Кондрат Рилєєв, род. в 1795 р. і повішений в 1826 р. за активну участь в політичному товаристві ("Северное общество"), котре встроїло повстання 14 дек[абря] 1825 р. — був родом великорус, але ознайомлений з Україною. Батько його там служив вояком і набув у Києві дім, котрий zostався власністю К. Рилєєва до його смерті. Сам К. Рилєєв бував у Києві, а окрім того, проживав чимало в Слобідській Україні, в Острогозьку (де й женився), в Харкові і др., був досить ознайомлений з українською мовою, знав твори Котлярев-

власитель Диканьки. Вас. Полетика, — котрий, певно, був автором "Истории русов", — був великий політичний патріот "Малороссийского отечества", по-своєму автономіст, але при тому не сепаратист і всього менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацької Малоросії і думав, що конституційна Росія якраз буде те ж саме ("Новые русские законы, — писав він, — будут то самое, что наши старые малороссийские"). Приятель В. Полетики А. Чепач говорить про "Историю Малороссии", котру писав Полетика, як про "славную ветвь российской истории" і заінтересований більше всього певними "правами" — перш усього, звісно, шляхти, а зовсім не етнографічними ознаками українськими. Так, він каже, що поки "права дворян русских были ограничены до 1762 г. (когда шляхта московська мусила обов'язково служити царям), то "малороссийское шляхетство почло за лучшее быть в оковах, чем согласиться на новые законы. Но когда поступили с ними по разуму и издан указ Государя Императора Петра III о вольностях дворян (1762) и Высочайшая грамота о дворянстве (1787), когда эти две эпохи поравняли русских дворян в преимущества с малороссийским шляхетством, тогда малороссиане начали смело вступать в российскую службу, скинули татарские и польские платья, начали говорить, петь и плясать по-русски" ("К[иевская] ст[арина]", І. cit. 54). З цих виписок видно думки й мову тодішніх патріотів "малороссийской нации", або "отечества", як вони себе звали, і не без рації.

ського і народні пісні, між іншим, певно, по виданню кн. Цертелєва (1819 р.), звісні тоді хроніки малоруські і т. ін. Взагалі це був чоловік добре по своєму часу освічений. По тодішньому звичаю в російській шляхти Рилєєв провів частину молодого віку в службі вояцькій, і це помогло його освіченню, бо він ходив у походах 1813-1815 рр. в Західну Європу, прожив час у Дрездені, де був добре прийнятий в домі кн. Репніна (тодішнього віце-короля Саксонського), про котрого скажемо далі, потім у Парижі. Переїнявши європейськими ліберально-демократичними ідеями і маючи чималий поетичний талант, Рилєєв звернувся до історичних споминів російських, шукаючи в них форм для своїх ідей, і спинився любовно й на українських традиціях.

В 1822-1825 р. Рилєєв напечатав ряд поезій під назвою "Думи", в котрих формально наслідував Немцевича "Śpiewu historyczne", але також і українські пісні. В переднім слові до видання 1825 р. Рилєєв говорить: "Д у м а — старинное наследие от южных братьев наших, наше русское, родное изобретение. Поляки заняли ее от нас. Еще до сих пор украинцы поют думы о героях своих: Дорошенке, Нечае, Сагайдачном, Палие — и самому Мазепе приписывается сочинение одной из них. Сараницкий ("Annales Regni Poloniae", t. II, k. 1198) свидетельствует, что на Руси пелись элегии в память двух храбрых братьев Струсов, павших в 1506 году в битве с валахами. "Элегии сии, — говорит он, — у русских д у м а м и называются".

Для своїх патріотично-ліберальних "дум" Рилєєв вибрав сюжети з історії вільного Новгороду, Московщини, а також Південної Русі, старої і козацької. Першою думою в нього стоїть "Вадим", — новгородець, про котрого літописі вдержали пам'ять як про першого, що повставав проти князів-варягів і котрий вже в XVIII ст. став почитатись у російських національних лібералів за їх предка (в XVIII ст. Княжнин написав трагедію "Вадим", котру заборонила цензура). З дум

на старокиївські сюжети в Рилєєва для нас важна дума "Ольга при могиле Ігоря", де Ольга говорить своєму сину: 201

Так, сын мой, Игорь отомщен;
Но сам виновен в смерти он, —

і далі оповідання про смерть Ігоря навча сина не бути тираном. Далі з тої ж епохи взяв Рилєєв сюжет думи "Рогнеда", до котрого обернувся потім і Шевченко.

З козацько-українських часів Рилєєв написав думу "Богдан Хмельницький". Тут говориться про битву при Жовтих Водах так:

И вот сошлись два народа:
И с яростью вступили в бой
С тиранством бодрая свобода,
Кипя отвагою молодой...
И воцарилась свобода
С тех пор в украинских степях,
И стала с счастьем народа
Цвезть радость в селах и градах.

В 1825 р. Рилєєв видав поему "Войнаровский" — про Мазепиного племінника, котрий скінчив життя в Якутську. Сам Мазепа виставлений в цій поемі мало симпатичним, та зате Войнаровський змальований пирич ентузіастом вільності, котрий вірить словам Мазепа, що його повстання проти Петра буде

Борьба свободы с самовластьем.

Войнаровский, розказуючи свою долю історик Милеру, говорить про те повстання:

Так мы свои разрушив цепи,
На глас свободы и вождей,
Ниспровергая все препоны,
Помчались защищать законы
Среди отеческих степей...

і кінчає своє оповідання словами:

Чтить Брута с детства я привык:
Защитник Рима благородный
Душою истинно свободный,
Делами истинно велик.

.....

Мне надо жить: еще во мне
Горит любовь к родной стране;
Еще, быть может, друг народа
Спасет несчастных земляков
И, достояние отцов,
Воскреснет прежняя свобода!

Перед цим фіналом Рилєєв уклада в уста свого героя похвалу його жінки-козачки, що знайшла його і в Сибіру:

Ее тоски не зрел москаль;
Она ни разу и случайно
Врага страны своей родной
Порадовать не захотела
Ни тихим вздохом, ни слезой.
Она могла, она умела
Гражданкой и супругой быть
И жар к добру души прекрасной.
В укор судьбине самовластной,
В самом страданьи сохранить.

Видавши "Войнаровского", Рилєєв почав писати ще дві поеми з української історії: "Наливайко" і "Хмельницький", але не встиг викінчити їх. З цих поем звісні тільки вривки, з котрих ліпший "Исповедь Наливайка", котра була напечатана ще за життя автора і перекладена двічі на французьку мову, а також на італіанську і на голландську. Ми приводимо тут усю ту "Исповедь".

Не говори, отец святой,
Что это грех! Слова напрасны:
Пусть грех жестокий, грех ужасный...
Чтоб Малороссии родной,
Чтоб только русскому народу
Вновь возвратить его свободу —

Грехи татар, грехи жидов,
Отступничество униатов,
Все преступления сарматов
Я на душу принять готов.
Итак уж не старайся боле
Меня страшить. Не убеждай!
Мне ад — Украину зреть в неволе,
Ее свободной видеть — рай!..
Еще от самой колыбели
К свободе страсть зажглась во мне;
Мне мать и сестры песни пели
О незабвенной старине.
Тогда, объятый низким страхом,
Никто не рабствовал пред аяхом;
Никто дней жалких не влачил
Под игом тяжким и бесславным;
Козак в союзе с аяхом был,
Как вольный с вольным, равный с равным.*
Но все исчезло, как призрак.
Уже давно узнал козак
В своих союзниках тиранов.
Жид, униат, литвин, поляк —
Как стаи кровожадных вранов,
Терзают беспощадно нас.
Давно закон в Варшаве дремлет,
Вотще народный слышно глас:
Ему никто, никто не внемлет.
К полякам ненависть с тех пор
Во мне кипит, и кровь бубует.
Угрюм, суров и дик мой взор;
Душа без вольности тоскует.
Одна мечта и ночь и день
Меня преследует, как тень;
Она мне не дает покоя
Ни в тишине степей родных,
Ни в таборе, ни в вихре боя.
Ни в час мольбы в церквях святых.

* Порівн. Шевченка "До Бр. Залеського" [{"Полякам" — упор.}].

"Пора!" — мне шепчет голос тайный,
 "Пора губить врагов Украйны!
 Известно мне: погибель ждет
 Того, кто первый восстает
 На утеснителей народа;
 Судьба меня уж обрекла.
 Но где, скажи, когда была
 Без жертв искуплена свобода?
 Погибну я за край родной, —
 Я это чувствую, я знаю,
 И радостно, отец святой,
 Свой жребий я благословляю!

Так великорус-ліберал, очевидно, вкладав свої думки в уста українського історичного героя, котрий, як тепер показала критична історія, був мало їх достойний, та діло не в тім! Діло в тім, що все-таки рамки українських історичних традицій давали привід до вкладання в них таких думок, котрі будила в освіченого росіянина новоевропейська наука і практика. То були перші проби проповіді новоевропейського лібералізму в формі українських традицій, — і, звісно, ніхто не скаже, що в Рилєєву говорила у к р а ї н с ь к а , а н е р о с і й с ь к а д у ш а , говорячи термінологією д. Баштowego. Тим часом думи й поеми великоруса Рилєєва сіяли не тільки в усій Росії з Україною ліберальні думки, а, безспорно, й піднімали, спеціально на Україні, національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, "Войнаровский" і "Исповедь Наливайки" переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом.

Інтересно, що й Пушкін у поемі "Полтава" (1828) так передає недовольство козаків українських урядом Петра І:

Теперь бы грянуть нам войною
 На ненавистную Москву!
 Когда бы старый Дорошенко,
 Иль Самойлович молодой,
 Иль наш Палий, иль Гордиенко
 Владели силой войсковою,

Тогда б в снегах чужбины дальной
 Не погибали козаки,
 И Малороссии печальной
 Освобождались уж полки.

А далі у Пушкіна Мазепа так виклада свої заміри дочці Кочубея:

Без милой вольности и славы
 Склоняли долго мы главы
 Под покровительство Варшавы,
 Под самовластием Москвы.
 Но независимой державой
 Украине быть уже пора —
 И знамя вольности кровавой
 Я поднимаю на Петра!

Отакі-то формули знаходив собі в російській поезії лібералізм, опертий на українські історичні спомини в самих великорусів. Ці формули випередили подібні проби на мові українській самих українців.

Під впливом ліберального європейсько-російського настрою в 1823-1834 на Україні дійшло навіть до практичного прояву нового лібералізму, коли там серед офіцерів склаалося поряд з "Южным обществом" "Общество соединенных славян", котре грало найактивнішу роль в окружному pronunciamiento* коло Білої Церкви в январі 1826, щоб поправити невдачу петербурзької проби 14 декабря 1825 р., зроблену "Северным обществом", де видне місце займає Рилєєв. (Ми говорили про "Общество соединенных славян" в переднім слові до "Письма Костомарова к издателю "Колокола"). В цьому товаристві майже всі члени були з української дрібнішої шляхти (Горбачевський, Драгоманов⁶ і т. ін.), та (на жаль нам тепер!) в ньому не було ніякої української етнографічної свідомості, ні знаття народного

* Повстання (упор.).

життя. Це мусило статись, між іншим, і через те, що українська шляхта ще за козацьких часів у XVII ст. почала складатись з елементів різнонаціональних: були в ній і українці, і поляки, волохи, татари, серби, навіть греки і жида, а потім москалі. Цей увесь різнорідний клас не міг моделюватись по приміру нижчого соціального елемента українського і мусив, по силі речей, у XVIII ст. змоделюватись по приміру панства російського. Для українізації його треба було більше часу й демократичних ідей.

Так сталося, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду українську й до національного автономізму, появились на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській. Сталось це, мабуть, переважно через те, що європейство приходило на Україну через столиці, Петербург та Москву, та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі. (Ми в повищому огляді говорили тільки про прояви європейства у зв'язку з українськими історичними традиціями, пропускаючи всякі інші його прояви в російській громаді й літературі в часи Олександра І. Дійсно, в тому європействі лежить корінь всього поступового в усій Росії і почасти в Україні XIX ст.). Ті, хто сидів на Україні або рідко з неї виходив, як перші українські писателі XIX ст., ті могли більше задержати в себе українського етнографічного почуття, та зате менше могли всвоїти собі європейського лібералізму й демократизму. Так-то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітнім європейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й досі. Тільки ж без того європейства, котре нехай ішло або й досі йде до нас на чужих мовах, і український етнографічний патріотизм не міг би й не може набути ваги справді корисного для народу нашого напрямку.

Коли цього не знають і не хочуть знати такі націонали, як А. Вартовий, тим гірше для них. В усякому разі, коли вони не можуть собі точно виявити історію ліберальних і демократичних думок на Україні, то нічого їм і братись за розмову про цю справу. Виводити певні політичні чи соціальні думки з почуття національного, з душі етнографічної, значить чудним способом перемішувати круги різних речей. Політичні й соціальні думки суть послідком певної науки, тобто проби краєвої і інтернаціональної. Вже старий теократичний лібералізм, напр., виходив з проби народів азіатських над монархією вояцькою, замість котрої деякі народи (як це звісно про єгиптян, фінікіян, жидів) пробували ввести в себе теократію, та й то про жидівський (біблійний) лібералізм дехто з нових критиків думає, що в ньому видно слід і грецького впливу. У греків республіканство було результатом проби монархії і тиранії своєї й азіатської. Наш новоєвропейський лібералізм і демократизм є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної. Політичні й соціальні теорії таких Локка, Монтеск'є, Руссо, К. Маркса так же мало виходять з етнографічного національного почуття (душі), як і космографія Коперніка або Ньютона, біологія Дарвіна і т. д., і в нас на Україні свідомий лібералізм і демократизм появились тоді, коли до нас дійшла європейська політична наука, в світі котрої ми стали розуміти і проби нашої краєвої національної практики і історії. Етнографічно-національне почуття (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові **національне** і слово **етнографічне**, щоб думка наша була ясніша, бо слово **нація** в європейській термінології іноді значить **державу**, а не **расу** і на світі часто проявляєть автономізм політично-національний, осібний від етнографічно-національного. Так, є патріотизм швейцарський, раси швейцарської нема; голландський, хоч голландці етнографічно суть часть дольних німців; так

нова Англія в Америці відпала від старої, хоч етнографічно вони однакові; так ірландські націоналісти говорять по-англійському. І наш автор "Истории русов" був по-своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в нього було майже ні крихти.

Під кінець цього листа дозволю собі обернутись до наших учених, а переважно до молодих. У нас тепер чимало появилось архівних дослідців, та, на лихо, праця їх або безсистемна, або йде по протореній уже дорозі і звертається на дріб'язки і через те часто не дає, власне, ніякої дійсної користі, по крайній мірі, нічого нового. Тим часом в нашої історії цілі основні точки, напр., історія інституцій і ідей, зовсім не оброблена, майже не зачеплена. Напр., ми вже мали пригоду в "Народі" вказувати на те, що в нас нема ні одної праці про козацькі й чорні ради, про з'їзди нотаблів (свого роду сойми) XVII-XVIII ст., тоді як у великорусів є уже докладні роботи про "веча", "земские соборы", "комиссии для составления уложений", до чого приклали руки й наші вчені, по крайній мірі, Костомаров. Тепер ми мусимо обернутись до історії літератури. Наші дослідчі в цій науці звертають увагу тільки на форму, а зовсім пропускають осередок, а надто ідеї, а вже зовсім не звертають уваги на твори українців, писані польською мовою (як, напр., в старі часи Шимонович, Оржеховський, Ш. Зиморович, автор "Roxolanki"⁷ і др.) або російською. Досить буде сказати, що в "Истории литературы русской" д. Отоновського нема й слова про "Историю русов", без котрої абсолютно неможливий Шевченко. Тим часом, читаючи істориків літератури, напр., російської, надibuєш українців, як Капніст, Яценко — видавець ліберального "Духа журналов" в часи Олександра I, реаліст Нарєжний (не кажемо про Гоголя), як Гамалія, перші славісти і слов'янолюбці, починаючи з Каразіна і т. д. Ці люди, між іншим, заносили певні ідеї і на Україну, — з

того, може, й українські традиції, українське життя давали їм і імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно розкаже, коли не українці? Тепер прочитаєш дещо про таке найбільше в Пипіна...

II. Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? "Шовінізм і галушковий націоналізм" старих українців перед турками і поляками, їх історичні рації. Нова постановка україно-турецької і україно-польської справи в новіші часи.

Все, що може виходити в громадських справах з етнографічно-національного почуття, — це змагання до національної незалежності. Та й то для того, щоб воно стало будуючим фактором у народному життї, треба, щоб і воно ослохнілось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів. А без того, напр., українці в однім місці будуть сваритися з татарами, в другім з мадярами, в четвертім з москалями і т. д., а все-таки до думки про національну солідарність не дійдуть, як це почасти ми бачимо і в історії, і навіть в сучасності нашого народу, в котрім свідомість національної солідарності ще виробляється дуже важким процесом. (Замітимо, що тут іноді мають велику вагу такі речі, котрі на перший погляд не мають нічого спільного з національністю і навіть не виходять з власної ініціативи певної нації, як, напр., залізні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціям стратегічним і котрі дають людям нашої нації спосіб познайомитись проміж себе. А перед тим, напр., Бантиш, автор "Истории Малороссии", був не певний, чи справді в Угорщині живуть ті ж самі "малороссияне"; я знав купу досить освічених полтавців, котрі дивувались, довідавшись, що на Волині живуть ті ж самі люди, що й у Полтавщині; Стецький, автор польських книг про Волинь, найсерйозно впевняв мою сестру, що волинський

орнамент не може бути однаковим з полтавським і т. д. і т. д. Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, щоб звести до купи русинів-українців, ніж книги).

Після сказаного вище нічого багато говорити об тім, що навіть свідома національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії. Так, в ХІХ ст. рух в Єгипті й Судані дав Мегмеда-пашу і Махді, а італійський — Машуїні та Кавура.⁸

Д[обродій] Вартовий підступив до таких речей, зачепивши другі хиби старших українських писателів ХІХ ст., хиби, котрі він зве "шовінізмом і галушковим патріотизмом" і котрі зв'язувалися з хобою "сервілізму" перед московськими царями, тільки ж, звівши всю увагу на етнографічно-національне почуття (душу), він не міг пояснити й цих фактів. Справді, коли глянемо на старших українських писателів ХІХ ст., включаючись до Стороженка, то побачимо, що вони досить шовіністичні в відносинах до чужих народів, а надто до турків, татар і поляків, і при тому славлять, власне, московський уряд за війну з цими народами, хваляться службою наших людей в війську російському проти цих, а далі й інших народів.

Придивившись до речі, знайдемо перш усього, що скрізь на світі, власне, історичний патріотизм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть великоруси, "квасним") патріотизмом і т. д. і що ті хиби, власне, слабнуть у народів, коли патріотизм ставиться під контроль космополітизму. (І в москалів самий вираз "квасний патріотизм" появився після появи космополітичних "западнических" думок у 30-40 рр. ХІХ ст.). Так значить, і тут зовсім не недостача націоналізму українського була причиною цих хиб, правдиво показаних д. Вартовим у старших українських писателів ХІХ ст. Скорше треба сказати, що ці хиби були

ознакою, власне, початку української національної свідомості, котра — свідомість — нігде не обійшлась без них.

Далі були історичні рації, чому український вояцький патріотизм зчепився із російським царелюбством. Не заходячи дуже далеко, досить буде сказати, що від самого митрополита Іова Борецького вся українська інтелігенція, в тім числі й козацька, кланялась "царям восточним" яко своїм заступникам. Мазепа остатніх часів, Орлик і Кость Гордієнко були виключними проявами, та й то не треба забувати, що навіть Гордієнка самі його товариші запрожиді-емігранти раз побили трохи не до смерті і хотіли віддати царському урядові. В ХІХ ст. друга еміграція запрозька, що осілась після 1775 р. на Дунаї, сама теж добровільно звернулась у 1829 р. під царя Николая І. Значить, коли хто хоче оздобляти патріотизм неперемінно історичними "святощами", той мусить признати, що московський царизм є й українська історична святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, являлись зовсім історичними патріотами.

До того, дивлячись справді історичним способом на старовину, треба признати, що часто ті писателі і мали рацію для свого часу. Московське царство наробило нам чимало лиха, бо це такий уряд, котрий наробив і робить лихо й своїм. Але ж хоч би відповідно приказиді, що "погана погода все ж ліпше, ніж коли б ніякої погоди не було", — все-таки те царство було певною організацією громадських сил, до котрої пристала й наша Україна і котра все ж таки виповняла й наші національні задачі, з того часу як історія склаалась так, що ми самі собі не могли їх виповняти. (Звісно, бувають в історії і нещастя, а все-таки багато правди в слівиді, що всякий народ має той порядок, якого він заслуговує).

Такими національними задачами були, між іншими: увільнення нашого краю від насильства татарсько-турецького і від підданства польського. Ніхто, як польська політика

в XVI-XVII ст., попхнула увесь наш народ до царя восточного, тим паче, що союз із татаро-турками був для нас неможливий, бо татари й турки дивились на Україну, як і на Московщину, як на білу Африку, звідки вони мусили діставати рабів, каторжників і яничар (це показано численними фактами в "Исторических песнях малорусского народа" Антоновича і Драгоманова). Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи угличів, тіверців і Тмутараканської Русі; ми відбили вп'ять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось цього нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусило це зробитись під московськими царями (Польща була, власне, державою Балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійського й Каспійського басейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала її до Чорного моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдача зруйнувати Туреччину XV-XVI ст. виконана була в XVII-XIX ст. державою московською, а не польською...) Наш народ це нюхом чув. В кінці XVII ст. запорожці зовсім було налагодились бунтуватись проти Москви, — і мали на те рацію, — але як тільки Петро I почав воювати з Турцією, щоб пробити "вікно в Європу" на Азовським та Чорнім морі, запорожці стали вірними його слугами: помогли здобути Азов і добивались Очакова. Петро повернув очі на Балтійське море й примусив українців проливати кров свою там. Українцям це було затяжко, і запорожці стали проти Петра і після Полтави опинились навіть в "протекції кримській", але вся Україна почувала ненормальність такої протекції, як тільки після Петра німецька партія в Петербурзі повенулась проти Туреччини — зараз запорожці-емігранти вернулись до Росії і широ стали служити, щоб привернути і до неї степи й береги чорно-

морські. (В I томі наших "Політичних пісень українського народу XVIII-XIX ст." показані факти, як тодішня українська інтелігенція раділа з того повороту українського М а р с а до російської Б е л л о н и⁹ і осміювала б у н т, тобто Ораика, тимчасом як простий народ уп'ять заспівав, як у часи Хмельницького й Дорошенка, пісню:

Зажурилась Україна, що нігде ся діти,
Витоптала орда кіньми маленькі діти.

.....

Ой служив же я, служив пану-католику,
А тепер йому служити не стану довіку.
Ой служив я, служив пану-бусурману,
А тепер служити стану восточному царю.

Ця завдача закінчилась аж при Катерині II, і треба ж признати, що, не глядячи навіть на руїну Січі 1775 р. і на кріпацтво 1783 р. (котре народ спершу не дуже запримітив, бо все вже для нього виготовила старшина козацька), Катерина II ("великий світ — мати") дуже була популярна серед нашого народу, як і інтелігенції. Навіть по часті кріпацтва треба сказати, що набуття до Росії буджацьких, кримських та кубанських степів було полегшенням для кріпаків з Гетьманщини й правобічної України, бо кріпаки могли тікати хоч на панські "слободи" в Новоросію, де, зрештою, й кріпацтво було встановлено вже після Катерини і куди кріпаки тікали зо старих наших країн до самого 1861 р.

Я колись знав одного, навіть ученого українолюбця, корий любувався ідіалією сусідства татар з січовиками, не глядячи на бійки між "молодцями" з обох боків. Для культурного історика ця ідеалізація — наївна романтика. Я кличу кого вгодно уявити собі культурну Україну з набігами татар за ясирем, котрі відбувались у Полтавщині 1739 р., з турками в Азові, на Дніпровому й Дністровому лимані, без Одеси й Таганрога і т. ін. (Те, що царський уряд не вмів упорядкувати Криму, котрий був у I ст. багатший, ніж тепер,

що він негуманно поступав там з татарами, — друге діло. Та чи ж розумніше й гуманніше поступає французький уряд у Алжирі, котрий в додаток не так потрібний для Франції, як Азов, Буджак та Крим для Росії?) А коли так, то треба ж признати, що московське царство все-таки виповнило елементарну географічно-національну завдачу України!

Ця завдача не кінчається на самому березі Чорного моря між Дністром і Кубанню. Справи європейські з часів появи турків у Європі так склались, що хто доторкається до Чорного моря, той мусить брати на себе всю вагу турецької справи. В XV ст. Володислав Польський і Литовський мусив ходити під Варну¹⁰ битися з турками за сербів, волохів, болгар та греків. З XVIII ст. це мусила робити Росія, між іншим, не тільки через те, що з самого 1453 р. до того кликали і підтурецькі християни, папа, Венеція і самі Габсбурги, а й через те, що Україна не може бути забезпечена, поки в Константинополі не сяде дружня їй сила, поки звідти можуть приплинути кораблі й поруйнувати її порти, поки українським кораблям не буде забезпечена вільна дорога через проливи в Середземне море, а тепер і в Суецьку каналу. Ось де рація російсько-турецьких війн і в самому XIX ст. після того, як Росія набула для українців Азов, Таганрог, Акерман, Очаків, Одесу (Кочубей*) і Кубань. Війною 1877-78 рр. ця справа не скінчена. Скінчиться вона тільки тоді, коли султан покине Константинополь, решта його держави в Європі буде поділена між греками, болгарами та сербами і виробиться на місці Турції Балканська федерація. Ця справа не обійдеться без Росії, тобто, значить, і без української крові!

Тепер ми, бачачи дурості, котрі наробив російський уряд у Болгарії та Сербії, можемо думати, що ця справа не по силам бюрократичній Росії і що з нею справитись може тільки Росія конституційна. Так це нам вияснилось у світі!

європейського лібералізму пробою остатніх років. А дідам або навіть батькам нашим це не могло бути ясным. Тож і не ремствуємо, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецьких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на гум над султаном, виписуючи епіграфи з апокрифічної грамоти запорожців до султана, дуже популярної серед українців, написання котрої ще недавно намалював у прекрасній картині найталановитіший український маляр Репін. Це все було ділом для свого часу нормальним, власне, національним!

Подібне треба сказати й про "шовінізм" старших українських писателів взглядом Польщі.

Після всього, що сталося між Польщею і Україною в 1568-1654 рр., присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але цілком національним тим більше, що його попередила масова еміграція українців з-під Польщі в Московські землі, де в короткий час виросла нова Україна, Слобідська (з теперішнім центром Харковом). Після того, не глядячи на розміри, котрих, звісно, багато винен царський уряд, українці все-таки масою своєю оставались на боці царя Московського, а надто, власне, на правім боці Дніпра, де мали діло з Польщею. Паліївщина, бунти 1733 і 1768 рр. справлялись під прапором московським, дійсним чи фантастичним (дивись праці про Палія та Гайдамачину дд. В. Антоновича і Я. Шульгіна). Поділи Польщі в кінці XVIII ст. народ український прийняв без усякого жалю за Польщею, Костюшка він висміяв у своїй пісні. В 1830-31 рр. польські патріоти не вміли покористуватись тим недовольством народу українського своїм станом, котре викликала рекрутчина і вбільшення кріпацтва і котре вилилось у словах пісні:

Наступила чорна хмара,
Настала ще й синя:
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росія.

Революційний сейм варшавський не згодивсь виголосити волю кріпакам у Литві й Україні, тоді як прокламація московського генерала Остен-Сакена натякала на щось подібне. І дійсно, уряд царський, хоч дуже повагом і незручно, а став готуватись до скасування кріпацтва. Народ став ждати того від царя і, діждавшись 1861 р. "волі", став ждати "царського викупу" землі. Тут вибухло польське повстання.

Народ на правобічній Україні був поголовно проти того повстання: навіть на лівім боці бували приміри, коли крестяне арештовували управителів-поляків. Інтелігенція українська в "Основі" (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстання рішучо сказала, що не радить його. Те ж сказала і виділившася з поляків купка "хлопоманів" (В. Антонович, Т. Рильський). Царський уряд пішов на аграрні реформи, котрих хотіли крестяне (обов'язковий викуп землі з полегкостями для крестян) і в самій Конгресівці дав крестянам землю, побільшивши її конфіскацією земель монастирських. Інтелігенція українська стала й собі на боці уряду, що стало тим легше, що тоді було в ходу "народовство", думка "злитись з народом". На службу уряду не тільки в західних губерніях, а і в Конгресівці пішли старші українолюбці, як Стороженко, котрого треба, власне, поставити в дошевченківську добу, а й середні (Білозерський, Куліш), і навіть молодші (Нечуй). Багато з молодіжі київської, — українолюбці, трохи не сепаратисти, — поступили в мирові посередники, котрі мають за себе оправдання в тому, що вбільшили крестянську землю в трьох правобічних губерніях майже на два мільйони моргів. Рідко хто передвидів тоді, що виставлена урядом (в котрому тоді був щирий демократ Н. Мілютін, і зовсім не обруситель) система побивання польського клерикалізму й панства повернеться в чисто реакційне обрусеніє, за котрим підніметься й панство.

Перед масою громади це почало вияснитись тільки з 1866 р. і цілком вияснилось тільки в останні 10 років, коли настала одверта "дворянская ера". В 1863 р. навіть заборона українських популярних книг вважалась самими українофілами за річ хвилеву, як казав би то міністр Валуєв самому Костомарову.

Аграрні реформи 1863-66 рр., власне, закінчують період української історії, початий Б. Хмельницьким, і через те одчиняють новий період. Вони добили політичну силу панства польського на Україні і через те поставили й справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитись. Тепер тільки могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції українській зорганізуватись вкупі з народом, підняти українську національну культуру і т. д. Система обрусенія і урядова реакція з 1866 р. розбила всякі надії на царський уряд, показала, що він далі може йти тільки назад, і навіть всі фатальні помилки польського й мадярського панства на Русі австрійській не зможуть підлити свіжого олію в лампу царського уряду на Україні. Після аграрних реформ 1863-66 обрусеніє і реакція поставили на нормальний ґрунт і справу спільності інтересів українських і польських там, де вона може бути, тобто в справі політичної волі і краєвої автономії в етнографічних, а не історичних границях, причому солідарність може бути, власне, тільки між демократією обох народів.

Так це все вияснилось уже після 1863 р., а раніше не могло бути ясным для маси громади, а не тільки для виключно дальноглядних осіб. Звідси виходило й те, що д. Вартовий зве огульно сервілізмом і шовінізмом взглядно Польщі, хоч, властиво, сервілізму й шовінізму в скільки-небудь освічених українолюбців, а надто писателів і тоді було небагато. (Максимович, напр., при своєму монархізмі стояв, власне, і в своїх віршах 1863 р. — "Цар дає народу волю, а ляхи бунту-

ють" і т. д. — на програмі козаків Б. Хмельницького: "Маєте собі свою Польщу, а нам най наша Україна зостанеться". Здається, в діяльності Стороженка було чимало несимпатичного, та ще це треба пояснити фактично; в усякім разі, і Стороженко служив для аграрних інтересів крестьян).

Так-то виходить справа, коли на неї подивитись з реально історичного погляду, а не абсолютного, та ще й з дуже поверховною тенденцією етнографічного патріотизму. Всякому часу — своя задача! В свій час виповнили свою задачу на Україні і європейсько-російська культура в лиці Кашніста, автора "Истории русов" і самого москаля Рилеева, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. ін. навіть з їх монархізмом і шовінізмом.

Погляньмо тепер на те, як пояснює нам д. Вартовий часи пізніші в історії українського руху.

III. Звідки почався лібералізм і демократизм Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури української. Погляди на цю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового про сервілізм Костомарова й мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки українців з поляками.

Нормальну українську національну свідомість і вкупі народолобство д. Вартовий виводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш його образованих слов'янських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поясню цю чудненьку появу д. Вартовий тим, що Шевченко був "геній; а геній завжди йде своїм шляхом і розрубуює плутанину" і т. д.

Отже, тепер уже нігде нема погляду на геніїв як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від фей. Історія вияснила, що генії завжди родяться й творять на певному підготовленому ґрунті і в границях

певних обставин. Шевченко теж не міг подати всього й самого себе, як той штукар, про котрого говорить в одній комедії, що він, мовляв, "из кулака всей публике букеты жертвовал". На лихо, до нас майже зовсім не дійшло матеріалів для моральної біографії Шевченка. Але дещо все-таки ми маємо, а головне, маємо факти літературної історії України.

Думи і поеми Рилєєва, "История русов", "Общество соединенных славян", "Полтава" Пушкіна появились перед Шевченком. Їх Шевченко не міг не знати, а вплив "Истории русов" ясно видний на творах Шевченка. У Костомарова поліція знайшла печатний екземпляр "Сенатских ведомостей", де був напечатаний досить повно процес т. зв. декабристів, між котрими судились і "соединенные славяне". Такі екземпляри могли бути і в других і діставатись Шевченкові ще в Петербурзі перед написанням "Тайдамак". До того Шевченко ще тоді був знакомий з полтавськими панами, досить освіченими, котрим присвячував свої твори. Ми знаємо, що серед тих панів виросла і "История русов", котра досить була між ними розширена й ними занесена в Петербург, де нею зачитувався Пушкін, похваливши її досить сміливо в печаті, коли ще вона ходила в рукописах. Німець Kohl¹¹, проживший доволі в Диканьді, говорить в своїй дуже інтересній книзі "Reise in Kleingrußland" про велику пошану, яку мають полтавські ліберальні пани до одної рукописної історії України, і говорить, очевидно, про "Историю русов". Звичайно пани — знакомі й навіть приятелі Шевченка — виставляються як "мочеморди", по образу Закревського¹², або карикатурно, по образу П. Скоропадського (внук ліберала XVIII ст. і родич звісної потім Милорадовички, фундаторки Товариства імені Шевченка), про котрого Шевченко писав: "У світі ходять між панами і п'є горілку з мужиками, та вольнодумствує в шинку". Але були між тими панами й ліпші, як, напр., де Бальмен¹³, Капністи, Рєпніни й

т. ін.* Я сам, у свій хлоп'ячий вік, у 50-ті роки, надібавсь, напр. насліди впливу Капністів, — лібералів і аболіціоністів, із кружка котрих в перший раз здобув і "Сон" і "Кавказ" Шевченка. Ті Капністи, як і другі подібні їм пани ліво-бережні, були старші й освіченіші, ніж Шевченко. Та й між "мочемордами" були люди, котрі їздили за границю, читали європейські ліберальні книги й газети, і навіть сам П. Скоропадський, щоб "вільнодумствувати в шинку", мусив ще щось знати або хоч чути вільнодумного (Шевченко становить йому головно в вину те, що він "перебира дівчаток". Пригадаймо, що й пани, й прелати часів Renaissance і в XVIII ст. теж були "ласі до солодкого", як каже запорожець царичі в Гоголя, а все-таки "аристокра-

* Про Н. Рєпніна час би вже було публікувати більше звісток, котрі, між іншим, пояснили б, через що цей важний генерал за Олександра I, віце-король Саксонії в 1814-15 рр., а потім малоросійський генерал-губернатор, став немилим Николаю I і мусив сидіти на селі в Яготині, Полтавської губернії, де приймав і Шевченка. Між іншим, Рєпніна, очевидно, винувачено і в українокозакофільстві, бо він радив задержати кадри "малороссийских казанов", котрих набрано в часи турецької війни 1828-29 рр. і котрих Николай I звелів, чогось перелякавшись, поселити на Кавказькій лінії. Поки що нагадаємо, що Н. Г. Рєпнін сказав знамениту для свого часу народолюбну промову, офіційно відкриваючи в 1818 р. дворянські збори в Полтаві і Чернігові. Ось витяг з цієї промови: "Ви не будете взыскивать все, что может дать наш крестьянин дохода, а то, что может от него требовать, не уменьшая его благосостояния; напротив, вы изыщите способы увеличить оное; вы пожертвуете для сего из доходов ваших, вы устроите училища для малолетних, больницы для недугующих, вы улучшите хижины крестьян ваших; вы снабдите неимущих скотом и плугами для возделывания земли; вы займетесь нравственностью подвластных вам и отвлечете их от порока (пьянства), столь меж простолюдинами здесь обыкновенного, и не будете на нем основывать дохода своего. Но сии попечения ваши да не будут подвержены кратковременности жизни человеческой. Изыщите способы, коими, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно бы обеспечить их благосостояние и на грядущие времена, определив обязанности их" (А. Галахов. — "История русской словесности", 2 изд., т. II, 155).

Ця промова була напечатана брошурою, а потім перепечатана в "Духе журналов" Яценкова (1818, н-р. 20).

Інтересно було б знати, за що був висланий на Кавказ і де Бальмен, котрого пам'яті Шевченко посвятив свій "Кавказ", і т. д., т. д.

тическими ручками выкормили львенка революции", як каже Герцен)*.

Геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він. Від себе особисто Шевченко привносив своє мужицтво, свої спомини, хоч це був дуже ховзкий елемент, бо скільки мужиків, пройшовши в пани, забували своє мужицтво. (На сором природи людської, до самих останніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків)**. Нарешті Шевченко прибавляв і свою геніальність, і вже з суми всіх цих елементів, а не з однієї геніальності, вийшла національна свідомість і народолюбство Шевченка, котрі справедливо хвалить д. Вартовий і котрі дійсно ставлять Шевченка як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні.

Тільки ж даремне д. Вартовий підклада Шевченку усі свої думки, котрі появились в українолюбців уже після Шевченка. Шевченко, напр., ще не мав думки непременно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої мовісті по-московському, також писав навіть свій "Дневник", сценарій до "Стодолі"*** і т. ін. Видимо, Шевченко

* Звісно, що Шевченка привіз уперше до кн. Рєпніна Олексій Вас. Капніст, син автора "Одн на рабство". Той Капніст, вкупі з родичем своїм Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів своєю освітою і "англоманією" і записками про емансипацію крестян. Я сам, у хлоп'ячі часи свої, перед емансипацією (1856-1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і ріжночинців (попів, лікарів і т. ін.). В обох Капністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Рєпніна, де були збори найліпших письменників європейських XVIII-XIX ст. В селі одного з Капністів був навіть ліп, котрий виговорював у французькій книзі всі букави, але прекрасно знав ліберальну літературу французьку XVIII ст. Син його означався лібералізмом серед харківських студентів 1857-1859 рр.

** Виступи проти кріпацтва не були в часи Шевченка новиною і в російській поезії. Так Пушкін ще в 1819 р. написав свою прекрасну поезію "Деревня". Власне, коло 1840 р., коли виступив Шевченко, в Росії і серед освіченого панства, і навіть в урядових кругах знов піднялись розмови про волю кріпаків, затихші було після 1825 р. — Див. книгу В. Семеєвського.

*** Драма "Назар Стодоля" (упор.).

вибирав собі мову, в кожному разі для нього легшу і відповіднішу, а не думав непременно виробляти осібну, самостоячу літературу й мову, як деякі пізніші українолюбці. Уп'ять історик у треба розличати часи!

Вже зо сказаного зараз виходить, що між Шевченком, з одного боку, й Костомаровим і Кулішем, з другого, не така велика різниця, як виставля д. Вартовий, у котрого виходить, що мовби то Костомаров і Куліш понизили національну самосвідомість українську, підняту так високо Шевченком. Д[обродій] Вартовий має на оці, що Костомаров налягав на те, щоб українські писателі писали більше про простий народ і для нього, згоджуючись навіть на літературу "для домашнього обихода". Він навіть, видимо, ставить у вину Костомарову те, що він списав томи на московській мові, а мало писав на українській. В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Гербеля "Поэзия славян" і в "Вестнике Европы", звісно, є певна доля опортунізму ("Москаля одурити!"), але в його бажанню, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на "простий народ", писали про нього і для нього — багато щирості й багато вірного. Костомаров писав таке ще в "Основах", закликаючи земляків до писання і видання популярних книг. Д[обродій] Вартовий даремне так легковажить цю річ, кажучи, що вона не може збудити ентузіазму, так як цілком витворити цілком самостоячу літературу.

Дійсний ход речей показав, що наша громада не проявила ентузіазму ні в напрямку Костомарова, ні в напрямку д. Вартового, і винна тут зовсім не теорія української літератури "для домашнього обиходу", а "всероссийская вялость". Тільки ж думка витворити літературу для простого народу і про нього, котра б змалювала нам всі боки життя мільйонів і давала б тим мільйонам всесвітню поступову просвіту (не 20 книжок, як каже згорда д. Вартовий!), може збудити ентузіазм у народолюбців не так млявих, як наші земляки.

До того ж така література зробила б величезний ґрунт і для широкої національно самостоячої літератури і дала б їй живість, вберегла б її від схоластики, которою часто хвибує новіша, як іноді кажуть і в українських кружках, "україно-фільська, а не українська література".

Щодо того, що Костомаров списав томи по-московську, як його за те покарати українцеві, коли все-таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходячи з українства, перевернув зовсім історію і Північної Русі, Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних. (Далі ми побачимо, що сам д. Вартовий, бажаючи провести свою програму в діло, показується не так-то байдужим до "російської інтелігенції"). Очевидно, Костомарову було важче писати наукові праці по-українському, важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по-українському. Це фатальні обставини, і не знаємо, хто б що виграв з того, якби 15-20 томів праць Костомарова zostались "мишам на снідання" або не були написані. Адже ж все рівно ніхто другий, ні з таких патріотів, як д. Вартовий, не написав і не напечатав нічого й далека подібного науковим творам Костомарова, і все, що появила українська історіографія розумного на українській мові в остатні часи, були переклади частини творів Костомарова ж, іноді не дуже зручні і котрі в додаток не дуже-то розходяться і без випадкових меценатів не могли бечатись. (В Галичині ті переклади розходяться мало, в Росії вони заборонені, та все одно там, де знають оригінали, не стануть читати перекладів. Видавець д. Ол. Барвінський²⁷ мусив прохати підмоги в сойму і слухати нотацій польських історичних патріотів з приводу праць Костомарова). Нічого ж нам ганьбити Костомарова, навіть коли б ми пішли далі його в наших національних думках.

Замітки д. Вартового про Костомарова мають один спеціальний інтерес для австрійських русинів. Д[обродій]

Вартовий виявля, що Костомаров був не такий-то вже відрубний української національності, як, напр., галицькі народовці, а в добрій мірі "общеросс", як говорять в Галичині. Коли я говорив подібне, то "Правда" завдавала мені злостну брехню, бо їй неперемінно хотілось виставити "батька Костомарова" в усім солідарним з нею. Тепер д. Вартовий, видимо, хоче зняти з Костомарова навіть титло "батька", і д. Вартовому, певно, ні один галицький народовець уже не посміє завдати брехні, як мені, бідному.

Я не стану ні боронити думок Костомарова, ні споритися з ними. Для мене досить того, щоб у австрійській Русі точно їх знали, і це може вменшити там дуже великий запал партійності. Ні один серйозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг для українства. Нехай же народовці не так-то поспішаються з анахемами на тих, хто, подібно Костомарову, не ділить усіх їх думок про відносини України до Московщини, а, з другого боку, нехай же й австрійські "общероссы" зроблять хоч 1/10 долю для українства того, що зробив Костомаров. На перший раз буде досить і таких результатів знакомства австрійських русинів з Костомаровим.

Мені тепер треба сказати ще про спеціальну точку, про те, що говорить д. Вартовий з powodu деяких моїх заміток про Костомарова. Д[обродій] Вартовий каже, буцімто я закидав Костомарову сервілізм. А в мене й думки такої не було! Я тільки вказував на не зовсім достойний, а до того і незручний опортунізм Костомарова ("примирить с нами правительство", як писав мені Костомаров у 1878 р.) і на його відсталість в соціальних і релігійних справах, котра, між іншим, довела його до того, що він писав про те, як можна українським євангелієм та проповіддю "викорінити штунду" і т. ін.

Д[обродій] Вартовий навіть і не попробував показати, в чім я тут помилився, а вдарив на мене зовсім з іншого боку.

Я, видимо, маю недолю чимсь особисто не подобатись д. Вартовому. Може, ніс мій йому не подобався або, може, яка-небудь "дама, приятная во всех отношениях", донесла йому, що я вбачаю "несовершенства" в його прекрасних очах. Я мушу довести до відомості д. Вартового, що я його очей ніколи не бачив і готовий вірити в їх "совершенства", аби тільки впокоїти його й примусити говорити про різні спорні між нами громадські і літературні справи, як слід поважним людям, а не як гоголівські герої.

Я вже в "Буковині" сказав дещо про те, як вільно препарував мої літературні думки д. Вартовий, котрий дійшов до того, що приписав мені поклони російським сільським жандармам, "урядникам", в чому я ще менше винен, ніж Чичиков в заміру украсти губернаторську дочку. Тепер вкажу на такі фрази, як, напр., "Шевченко був народолюбець більше, ніж десять Драгоманових". Що це за коефіцієнт? Громадські справи — не алгебра. Д[обродій] Вартовий може бути сам в 10 раз більший народолюбець, ніж Шевченко, в 1000 раз більший, ніж який Перерепенко (внук Гоголевого), а в іншому ділі Перерепенко може мати більше рації, ніж Шевченко й сам д. Вартовий.

Говоримо про такі способи полеміки д. Вартового, як про ознаку тої літературної невоспитаності й сектярської завзятості, котра в остатні роки досить себе проявля в певних українських кружках і котрої треба позбутись, інакше адепти її будуть бити самі себе по лобам своїми полемічними канчуками.

Ми мусимо спинитись над тим, що говорить про нас д. Вартовий з поводу приписаного нам закиду Костомарова в сервілізмі не через те, щоб для нас було цікаво поправляти полемічні фантазії автора, а через те, що це нам дасть пригоду ще раз звернути увагу на політичні підстави для української національної справи в Росії, без котрих вона там ніколи не вийде за границі літературного дилетантства.

Д[обродій] Вартовий, відповідаючи на ним самим видуманий за нас закид Костомарову в сервілізмі, каже, що "даремно Драгоманов нападав на сервілізм у Костомарова", бо погляди Драгоманова однакові з костомаровськими, що обоє ми думаємо "обмоскалити" наш народ, тільки я ще радикальніший у тому, тобто виходжу ще більшим сервілістом.

Нехай ми й справді думаємо тільки "обмоскалити" українців, але при чому тут сервілізм? Але ж це термін з круга політичного, тобто "зовсім з другої опери"! Ми, напр., показали в "Чудацьких думках", як французький Конвент хотів пофранцузити всіх провінціалів Франції, але ж досі люди бачили в членів Конвенту всякі гріхи, окрім сервілізму. Ми ж сорок раз заявляли нашу незгоду з Конвентом у тому, що ми вважаємо за безперемінну умову політичної волі автономію громад, повітів і країн. Це мусили ж сказати д. Вартовому і гоголівські дами, коли він сам не бачив нічого писаного нами. Отже, допустімо, що хоч половина з нашого політичного ідеалу, виповниться в Росії, то тоді смерть нашому "обручительству", хоч би воно було ще більше, ніж видає д. Вартовий. Бо тоді шановний противник наш не тільки матиме право печатати свої думки над Дніпром, а не в Чернівцях, а може намовити земство миргородське заложити в себе український університет (єсть же в Швейцарії кантональні університети!) і викладати там своєю прекрасною мовою хоч історію, аби хто хотів його слухати. Якого ж ще більшого лібералізму хочеться від нас д. Вартовому?

Д[обродій] Вартовий милостивіший до д. Куліша, ніж до Костомарова. Він хоч і недовольний москвофільством "Истории воссоединения Руси", та прощає її ради того, що д. Куліш написав у "Крашанці русинам та полякам" про потребу згоди між обома народами, — по думці д. Вартового, проти сіпільного ворога, москаля, та за те, що д. Куліш переклав на українську мову "Новий завіт", Шекспіра і т. ін. Ми не будемо говорити багато про д. Куліша почасти через те, що

самі де в чому згоджуємось з замітками д. Вартового про "Историю воссоединения Руси", почасти через те, що докладна розмова про погляди д. Куліша завела б нас далеко, а суть наших думок про це ми сказали в "Чудацьких думках". Ми вкажемо тільки, що д. Куліш, як видно з недавнього його листа до редакції "Народа", не такий-то вже український "відрубник", як показується д. Вартовому, бо він не тільки багато писав і пише по-московському (так пише він усі свої наукові праці, тако ж само, як і Костомаров), а ще вважа і москалів за "русів" — за "новорусів", вважаючи українців "старорусами". А про спілку українців з поляками д. Вартовий не каже виразно, з якими поляками, — а в тім то й уся сила.

Коли з польськими панамі або взагалі з патріотами історичної Польщі, то д. Куліш вже сам спробував цю спілку, як про те він же розказав у листі до редакції "Народа", і з тої проби виявилось, що ця спілка неможлива. Те ж саме виявилось і перед галицькими народовцями в недавню нову еру. Коли ж українці мусять увійти в спілку з польським народом, що живе в Польщі етнографічній, то це друге діло, — та й тоді треба б точніше виявити, чи навіть з національного боку Польща має одного тільки ворога, на сході, чи ще й другого, на заході. Далі хто, власне, ворог полякам на сході, чи уряд московський, чи й увесь народ, а також чи можуть поляки й українці побороти уряд московський без помочі самого народу московського? Тільки ясні відповіді на ці питання дають плоть і кров справі про спільність українців з поляками, а без того вся розмова про неї буде пустою балаканиною або навіть взаємною містифікацією.

Добродій Вартовий навіть не ставить цих питань, а через те й нам нема рації говорити тут про них, тим паче що ми не раз говорили об тім деінде.

IV. "Спантеличення" української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70-ті роки, під напрямком реально-соціальним, і в 80-ті, під напрямком формально-націоналістичним.

По словам д. Вартового, погляди Костомарова, Куліша й мої "спантеличили" земляків, затемнили національну свідомість українців і задержали зріст українства, між іншим і літератури. Чудна це скарга! Скрізь на світі дискусія живить думку людську, а в нас вона затемнює! Такі скарги тільки показують нетерпимість і значить необразованість певних наших патріотичних кругів. Вони нагадують мені одного белегриста нашого, котрий, прочитавши досить умірковану критику на свої твори, писав, що після таких критик ніхто не хоче писати! На заклик до чесної дискусії справи ми вміємо тільки мовчати або кричати: зрада!

Нарешті еретичні погляди Костомарова і т. ін. зовсім не спинили нікогісінько а нікогісінько. По моїм поглядам, виложеним в статтях "Література російська, великоруська, українська і галицька", українським писателям радилась певна система праці: "з н и з у в г о р у" (від літератури простої до високої), але зразу же відводилось досить широке поле навіть для простонародної літератури. І я можу сказати, що дехто й почав працювати по моїм планам: напр., Старицький почав перекладати сербські пісні, "Гамлета"* . Я сам передав у Галичину переклади Руданського, радив перекласти всього Гомера, "Антигону" Софокла, твори Данте, "Вільгельма Телля" й "Орлеанську діву" Шіллера і т. д. Почасти це й сповнилось. Проб зовсім не спиняли (я й не думав про яку регла-

* Я думав і думаю, що, з маленькою зміною фраз, великі психологічні драми Шекспіра, як "Гамлет", "Макбет", "Лір", "Отелло", можна і слід давати нашим мужикам читати і грати перед ними, і завше плачу, чому Кропивницький і Заньковецька не попрабували грати, напр., "Гамлета" в перекладі Старицького.

ментацію), і навіть костюмаровських рад ніхто не слухавсь: Ол. Пчіла перекладала високі твори, писала романи з життя вищих класів, котрі в Росії не говорять по-українському; те ж робили Кониський, Нечуй, Чайченко* і т. ін. Сам Куліш переклав "Дон-Жуана" Байрона, звісно, більш далекого від нашого простого народу, ніж "Гамлет", "Отелло" і др. подібні твори Шекспіра.. Словом, хто хотів працювати чи знизу вгору, чи згори вниз, той працював. Коли вийшла яка задержка в праці українолюбців, і певна темнота думок (зрештою, не так національних, а політичних, соціальних і культурних), і далі упадок української літератури в 80-ті роки, то зовсім не від тих думок, котрі, між іншим, викладав і я, а від чогось іншого: від необразованості, а далі реакційності, котра прикривалась націоналізмом на манір галицьких народівців і почасти під їх впливом.

В 70-ті роки, коли в Росії серед українських кружків вменшилась національна виключність, коли почали висуватись на перший план інтереси об'єктивної науки, а в белетристиці — цілі соціально-психологічного аналізу, а не формально-націоналістичні, — українська наука і література стояла зовсім не низько. Я мушу нагадати д. Вартовому елементарні речі, котрі чудно забувати.

В 70-ті роки українська етнографія видала величезну збірку матеріалів Чубинського (при котрих, замічу, сам Чубинський з Михальчуком виголошували до того вже москвофільські думки, що я сам мусив полемізувати з ними в "Вестнике Европы"), "Чумацькі пісні" Рудченка, "Історичні пісні українського народу" Антоновича й мої, мій звод українських казок і легенд, "Думи Вересая", "Буковинсько-руські пісні" (здобуті мною й упорядковані по плану, виробленому Антоновичем і мною), праці Київського географічного товариства і т. ін. Сміло скажу, що в 80-ті роки етно-

* Чайченко, як і Вартовий, — псевдонім Б. Грінченка (упор.).

графія українська пішла назад, а не вперед після тих усіх видань навіть матеріально, а всякий розсудний чоловік легко може побачити, чи ті видання 70-тих років могли служити для української самосвідомості й знаття мови народної, без котрого неможлива жива національна культура.

По часті поезії 70-ті роки дали повне видання Шевченка. Про праці перекладу європейських поетів я вже сказав.

По часті белетристики в 70-ті роки явився роман Білика й Мирного "Хіба ревуть воли", котрий "аз худий" видав у Женеві. Це безспorno найліпше з того, що появила українська белетристика. Роман узятий з життя простонародного — в ньому нема ні одної націоналістичної фрази, але увесь він своїм соціально-психологічним матеріалом національний і навіть автономічний. Роман той мало розширився через те, що глупі викрики галицьких народовців проти всього "женивського" довели до того, що він заборонений в Австрії, хоч там нема й слова нецензурного і хоч він був навіть пропущений цензурою російською перед законом юзефовичівським¹⁴. Відповідно соціальному напрямку українства під кінець 70-х років і Нечуй, після своєї проби написати "високий" роман український ("Хмари"), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк¹⁵ просто смішний дурень!), написав соціальні романи з життя народного: "Кайдашева сім'я", "Бурлачка", "Микола Джеря", — безспorno вкупі з "Двома московками" — найліпші його твори ("Микола Джеря" напечатаний в 1883 р., але цифр наших 70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно).

Додати треба, що паралельно робляться проби внести в популярну літературу європейські поступові ідеї — збудити в народі розуміння політичних і соціальних справ, біжучої політики, котра доторка й народ (брошури "Про козаків, татар та турків", "Запорожці", віденські й женивські соціалістичні брошури). Робляться також проби видавати утилітарні популярні брошури, наскільки пуска їх російська цензура.

В ті ж часи, переважно заходами явних соціалістів українських, українці російські вступають у тісніші зв'язки з австрійськими, проходять в Буковину й Угорську Русь, де раніше не було ноги українолюбця, закладаються українські бібліотеки в Відні (при "Січі"), в Чернівцях (при "Союзі"), заносяться численні книги українські в Угорську Русь, де їх доти ніхто не бачив. (В своїх "Австро-руських споминах" я розказав і такий кумедний факт, що я був перший, котрий привіз в Угорську Русь навіть видання галицької "Просвіти"! Потім ще кілька моїх молодих приятелів перевезли туди кілька з тих видань!).

Поряд з тим розмова про українську справу виноситься перед європейську публіку, де справа та ставиться в зв'язку з великими всесвітніми справами політичними, соціальними й культурними. Появляються статті про Україну в журналах італійських, французьких, англійських, іспанських, переклади на сербське, польське, статті українців (Драгоманова, Подолинського, Павлика), далі — чужинців по матеріалам, даним українцями (Рамбо, Ральстона, Морфілла, Ан. Леруа-Боальє і др.), причому ці вчені чужинці замітили, напр., і те, як у київських виданнях збираються докупити "dissecta membra"* української національності (вираз Рамбо).

А націонал д. Вартовий цього всього не замітив! Він побачив тільки "спантеличення" в усій досить складній і систематичній роботі!

Хай вибачать нам, що нам прийшлося згадувати й свою працю. Зроблено це навіть не *pro domo sua***, хоч д. Вартовий і дає до того привід своїми нападами, а просто через те, що з бібліографії імен не викидають.

В 80-ті роки формальний націоналізм запанував в українських кружках над космополітичним науково-соціальним

* Розрізнені члени (упор.).

** На свій захист (упор.).

напрямком. Сталось це зовсім паралельно зросту московського "самобытництва", а нарешті й петербурзького победоносництва і почасти під їх косим впливом. Почалось з того, що видумано було безполітичне "культурництво", подібне до юзовського антиліберального "народництва", а далі політика, вигнана в двері, таки влізла в вікно в формі похвал галицьким народовцям і самому єп. Пелешу навіть у кореспонденціях у російські ліберальні журнали, а нарешті завершилось усе поновленою "Правдою" (з поновленою духінщиною) і "новою ерою" взагалі.

Погляньмо, як ці нові вітри вплили на літературу й науку нашу.

Дійшло діло до такої чудасії, що мені з України писано, щоб не видавати навіть матеріалів народних у "Політичних піснях українського] народу XVIII-XIX ст.", ні поезій Шевченка, заборонених у Росії, бо все політичне тепер шкодливе для України. (Звісно, я не послухав такої мудрої ради і тільки через те вийшло, що мої видання були єдиними збірками етнографічного українського матеріалу в 80-ті рр., а також і те, що женецьке видання Шевченка примусило і львівських народовців видати, нарешті, повного "Кобзаря", хоч по страшенно дорогій ціні, недоступній для маси). Поглянувши ж на те, що печаталось на Україні до часті етнографії, всякий скаже, що та наукова праця пішла в 80-ті роки там назад проти 70-х років. Ледве в останні часи, переважно під впливом європейського порівнявчого методу у фольклорі, — проти котрого українські самобутники, навіть учені спершу виступали, — почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харківської школи (Потебня, котрий, зрештою, вів стиха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, Сумцов та збирачі — як Манжура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграничної (Волков, В. Охрімович і др.). Треба ще спом'янути з подякою Д. Янчука, котрий, власне, належить до кружка учених у

Москві, причому дає притулок новішим українським етнічним працям у московському "Этнографическом обозрении".

Ми скажемо дальше про заслуги для науки про Україну "Киевской старини", але ця заслуга стоїть переважно в зборах і зводах матеріалів, а не в критиці й провідних ідеях, котрі в київському виданні найрізномбарвні. До того в "Киевской старине" працюють не самі українці, а тим паче не самі українофіли.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляється новими мотивами, а переспіває Шевченка, та й то переважно його козакофільство й формальний націоналізм. В белетристиці "простий народ" ходить на задній план, писателі беруться за романи з "вищого" життя, причому сам Мирний падає до "Перемудрив", а Нечуй до "Опеньків", написавши крім того темноту "Над Чорним морем" і водевільну нісенітницю в "Навіженій". Про незручний самодонас "Горовенка"¹⁶, з дивними переплутанням дзвонів з усяких церков, котрі чув автор, та не розібрав, звідки вони, та про незлобінські проби "патріотичної белетристики" (читай: особистих пасквілів!) у "Правді" нічого й говорити. Один Чайченко, уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х років уже почала зростати опозиція, почав рятувати славу української літератури, та й то своїми повістями з протонародного життя, а не своїми "високими" романами, а ще менше своїми популярними брошурами *ad usum Delphini* ^{otum}* зо львівських народівців.

По часті перекладів творів європейських поетів в 80-ті роки покладено було чимало праці, та ми вже в "Буковині" старались показати, що з тої праці варті тільки переклади Куліша, а потім "Одісеї", решта ж майже даремна затрата

* Для спадкоємця престолу (упор.).

сил через незручність та літературну необразованість перекладчиків.

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого зріст треба признати досить незалежним від звичайних тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно "простонародна". По своєму напрямку вона далеко ближча до соціальних тенденцій 70-х років, ніж до націоналістичних 80-х років. По літературній манері вона дуже нерівна й анахроністична: єсть там і сентиментальність, і жарт Котляревського й Квітки, єсть і реалізм 70-х років. Видно, що тут не пройшла критика й не вирівняла літературної манери до сучасної європейської. Та і взагалі з чисто літературного боку наша нова драматургія не дуже-то сильна; вона бере більше виконання на сцені пильними й талановитими акторами, для котрих дає все-таки ефектні рамки. Спасибі й за це!

Так-то виявляється стан нашої науки й белетристики в 1870-ті й 1880-ті роки, коли поглянути на них об'єктивно, а не пролетіти над ними "с ловкостью почти военного человека", як д. Вартовий, роздаючи удари направо й поклони наліво по суб'єктивним фантазіям.

Читаючи плачі наших націоналістів на публіку, котра не має стільки патріотизму, щоб знаходити смаку в "своїй мудрості", котра виливається в творах наших письменників 80-х років, я пригадую собі Пушкіна. О, скільки здорового нюху було в цього дійсного основателя національної російської літератури, коли він боронив від сучасних йому патріотів ту російську публіку, котра воліла читати журнали французькі, ніж якого-небудь "благонамеренного"! Скільки справжнього патріотизму видно, напр., в оцих на вид галлофільських словах "Альбома Онегина":

Сокровища родного слова, —
 Заметят важные умы, —
 Для лепетання чужого
 Пренебрегли безумно мы
 Мы любим муз чужих игрушки,
 Чужих наречий погремушки,
 А не читаем книг своих. —
 Да где ж они? давайте их!
 Конечно, северные звуки
 Ласкают мой привычный слух;
 Их любит мой славянский дух;
 Их музыкой сердечны муки
 Усыплены, но дорожит
 Одними ль звуками пиит?
 И где ж мы первые познания
 И мысли первые наши,
 Где поверяем испытанья,
 Где узнаем судьбы земли?
 Не в переводах одичалых,
 Не в сочиненьях запоздалых,
 Где русский ум и русский дух
 Зады твердит и ажет за двух.

.
 Поэты наши переводят
 Или молчат*; один журнал
 Исполнен приторных похвал,
 Тот — брани плоской; все наводит
 Зевоту скуки, чуть не сон:
 Хорош российский Геликон!

Думаю, що, по крайній мірі, молоді галичани не пожалкують на мене за цю довгеньку виписку, бо вона якраз підходить і до львівського Гелікону¹⁷!

* На лихо, про 9/10 наших поетів тепер можна сказати, що вони "переводять" незручно або що вони, на горе наше, не мовчать!

V. Три сьогочасні групи українські по д. Вартовому: українофіли, радикали й націонали-народовці. Де четверта: "новоєриці-угодовці"? Програма д. Вартового. Наші висновки.

З такою ж безцеремонною суб'єктивністю д. Вартовий виставляв й теперішній стан, і працю різних українських кружків. Він поділив їх на три групи: 1) українофіли, 2) радикали і 3) правдиві націонали й правдиві народовці.

Першими й другими д. Вартовий дуже недовольний. Обом гуртам він закида боязкість — гріх, котрий перш усього залежить від певного настрою індивідуально-психологічного, а не від напрямку теоретичного і, крім того, досить розширений в Росії серед усіх громадських елементів, окрім т. зв. нігілістів. В усякім разі ні нам, котрий живе за границею, ні д. Вартовому, котрий пише під псевдонімом, говорити про той гріх не личить.

Чим, властиве, недовольний д. Вартовий в основах напрямку українофілів — не дуже ясно. Він закида їм формальний націоналізм без народолобства, каже навіть, буцімто вони не признають української літератури для народу, а признають її тільки для самої інтелігенції; каже далі, що вони працюють мало, та й то не на українській мові, що вони задержують деякі праці. В цих закидах єсть кілька правди, та тільки щоб добре осудити українофілів д. Вартового, треба б ясніше означити, про кого, власне, він говорить. По деяким ознакам можна думати, що українофілами зве д. Вартовий учениших українців, котрі сидять на професорських та учительських місцях, та літераторів. Звісно, захилявати ми їх не станемо, та тільки й згодиться з д. Вартовим, що вони безплідні або навіть шкодливі для українства, ніяк не можемо. Такий Антонович, Житецький, Лазаревський (вибираємо імена сотрудників "Основи", тобто людей, котрі самі себе заявили українофілами), не пишуть нічого по-українському, а все по-московському, але ж усе-таки наукові

праці їх пояснюють і українську народну мову, українську історію, народне життя, і всякий українець мусить бути їм вдячний, як і тим українцям з роду, хоч не українофілам, як дд. Сумцов, Дашкевич, Лучицький, або білорусам, як М. Петров і Малишевський, великорусам, як д. Буданов, Вікторов і др., котрі працюють над українськими сюжетами, і редакціям "Киевской старины", "Этнографического обозрения" і т. ін., котрі дають місце таким працям. Нехай все це "общеруси" по галицько-народовецькій мірці, але все-таки найзавзятіший український автономіст, коли він тільки освічений чоловік і розуміє цінну науки, мусить шанувати працю тих людей. Коли ж він не вдовольняється московською мовою їх, то йому остається тільки одно: працювати, як і ті люди, тільки на українській мові. (Те, щоб українофіли не признавали української літератури для простого народу, навіть нема що говорити. Може, й справді д. Вартовий бачив де такого дурака, так дуракам закон не писаний!)

Програму радикалів д. Вартовий хвалить, боїться тільки "соціалістичного коліру" її. Ця боязнь трохи чудненька в той час, коли, напр., в Англії навіть міністри й консерватори говорять: "Ми всі тепер соціалісти", коли і на континенті і німецький імператор, і папа роблять уступки соціалізму. Та в усякім разі признання д. Вартовим рації програмі радикалів єсть, в ряду других подібних прояв, добрий знак того, що в російсько-українських кружках повітря почина прочищатись від того туману, котрий наріс там в 80-ті роки і котрий дійшов був до солідарності з новоєрською реакцією.

Тільки ж д. Вартовому, видимо, страшно немилі українські радикали. Він їм закида зневагу до націоналізму, легковаження української мови, котрої б то вони не хотять учитись, те, що вони нічого не роблять, і поряд з тим те, що вони пишуть для українського народу московські книжки. Не знаємо, які, власне, особи має на оці д. Вартовий. Може, йому й пощастило наскочити на таких, власне, не доладних

радикалів. Тільки ж коли, напр., Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з "Народом" і нами (д. Вартовий говорить про це досить неприличним тоном, кидаючи нам імена "отамана", "премієра" і т. ін.!), то ми вже сорок разів викладали своє *profession de foi** цій справі. Ми говорили, що ми признаємо національності як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що цей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, **н а р о д н о ї м о в и** як способу морального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі й національних, на **а в т о н о м і ю**, а й безмірні користи, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі **п р о в і д н и х д у м о к** для громадської праці культурної, політичної і соціальної в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах **ін т е р н а ц і о н а л ь н и х, в с е л ю д с ь к и х**. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а **н а ц і о н а л і з м**, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або **к о с м о п о л і т и з м у**; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностей. (Д[обродій] Вартовий, між іншим, ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані б то "в одному з останніх моїх творів" і признає галицькими радикалами, тобто що "розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті". На самім ділі я висказував

подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я вперше здибався зо справою космополітизму й націоналізму в ту пору, як, по слову римського ж поета, "заполонена Греція заполонила суворого побідителя"¹⁸ своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і проти українських націоналістів, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого відродження націоналістів і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції. Може бути, що я так незручно писав, що д. Вартовий тільки недавно добачив у мене таку думку? А зрештою, і за те спасибі !)

Ми отримуємо від наших земляків заяви солідарності з нами в таких думках і через те думаємо, що д. Вартовий не має права приписувати всім радикалам зневаги до націоналізму в смислі зневаги до національності.

Докір українським радикалам в незнанню української народної мови може справді бути почасти вірним, тільки його ніяк не можна прикласти до самих радикалів. На біду, ми знаємо чимало навіть гарячих українських націоналістів, трохи не сепаратистів, котрі не вміють української мови, а надто не можуть нею писати. В Росії обставини життя відбивають освічених людей, а надто городян від української мови, а щоб вчитись самим, люди там досить ліниві, і це люди всяких напрямків, в тім числі, на біду, й радикали. Але вважати лінивість за ознаку самих радикалів буде неправдою.

Такого ж характеру почасти і докір українським радикалам, що вони нічого не роблять. В Росії тепер рідко які опозиційні елементи що роблять, окрім роботи літературної та в останні часи помочі голодним. По правді кажучи, українці

всяких напрямків по всякій праці ідуть позаду від великорусів, і коли б їх можна було підогнати докорами, то в добрий час! Тільки ж докоряти треба трохи правдивіше, ніж д. Вартовий.

Наскільки ми знаємо, українська праця на українській мові тепер у Росії майже виключно зводиться на поміч галицьким виданням, печатання певних творів у Галичині і т. ін. Радикали-українці депо роблять такого, але справді менше, ніж другі українські кружки. Тут почасти винна ще малочисленність радикалів, а з другого боку, більша на око енергія деяких других кружків, — напр., існування "Правди" пояснюється чисто випадковими, особистими причинами. Але в усякім разі українські радикали дійсно могли б робити більше, — як, з другого боку, і тим націоналістам українським, котрі, як д. Вартовий, згоджуються на радикальну програму, можна б проявити ту згоду чим-небудь реальним. Праця по радикальній програмі не мусить бути монополією якого-небудь кружка! Вона витікає з розуміння певних потреб громадських, і в цутніх сторонах, напр., в Англії, ми бачимо радикалів торійських, вігських, незалежних, — соціалістів християнських, вільнодумних і т. д. і т. д. Чому б і в нас не мало бути того ж самого? Чому ми мусимо zostатись при таких дурницях, як, моваяв: "Ти радикал, то й знай свій "Народ", а я українофіл, то й знаю тільки "Правду" з її австро-польською победоносцевщиною, хоч я й знаходжу, що "народолюбиві радикальної групи такі, що до них буде прихильний усякий народолюбець", як каже д. Вартовий.

А вже докір д. Вартового українським радикалам, що "пишуть для українського народу московські книжки", зовсім фантастичний. Вже правдивіше було б докорити певних радикалів тим, що вони зовсім ніяких книжок не пишуть. Дійсно, ми не знаємо ніяких московських книжок, зложених для українського народу українськими радикалами. Протівно тому, ми знаємо книжки українські: "Про козаків та татар", віденські та жєневські соціалістичні брошури, про

Швейцарію, про баптистів і др. В. д. Вартового, видимо, дуже вже розійшлась рука на радикалів!

241

З поводу радикалів д. Вартовий зачіпа справу, котра близько торкається всякої інтелігентної людини на Україні. Він каже: "Кожний, хто принесе хоч крихту обмоскалення у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою), робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту", і т. д. Ми раді б помилитись, але нам видиться, що слова ці треба розуміти так, що всякий, хто дасть українцеві московську і взагалі неукраїнську книжку, той робить йому шкоду.

Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку з поводу проповіді "своєї науки" в книжці д. Чайченка про Квітку і показували, скільки лицемірства в такому націоналізмі наших народовців, котрі самі ж їздять учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих вищих школах. Правда одна для мужика й для пана, і, ставши логічно на таку точку, перестанемо читати московські книги Потебні й Житецького про українську мову, московські й польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію, перестанемо їздити в Відень учитись у німців медицини, бо бували ж пригоди, коли, напр., який січовик віденський осідав у Відні або в якому Тиролі і німечився і т. д. і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!

Не кажучи вже, що люди живуть не одною національністю з її мовою (інакше, напр., французи мусили б увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по-галльському, хоч дійсно вони прийняли не мало лиха, поки пороманились), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмім, напр., ідеального українолюбця і народолубця де-небудь у полтавському селі, такого, що сам не тільки ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий схоче, напр., навчитись з книжки, як ліпше вправляти бджоли або ліс, рілля і т. д., і просить у нього об

тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) єсть, — так народолобець йому не дасть її, такої книжки, щоб він не помосковився або не сполячився? Де ж тут буде народолобство? Колись у 60-ті роки й мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нашому народові інших книг, окрім українських, і мусить заждати з усякою просвітою народу, аж поки патріоти українські не напишуть усяких українських книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звелась на те, що єдиний спосіб запобігти лиху — це писати якнайбільше книг по-українському, але де конче потреба єсть, то послуговуватись і книгами на чужих мовах, як це робиться скрізь на світі, а про шкідливі боки денаціоналізації (погорду до своїх і т. ін.) говорити при таких нагодах своєю думку народові. Тепер така допотошна виключеність вилазить у такого народолобця в печатному слові. Ні, ми воліли б помилитись у розумінні слів д. Вартового! Так можна подумати тим паче, що в своїй програмі під кінець листів д. Вартовий згоджується, щоб на Україні в школах народних учили і державної мови!

Після того, як "розніс" д. Вартовий дві попередні українські групи, можна було сподіватись, що він покаже нам, що робила й робить третя група, котру він зве "правдиво національна та правдиво народолобна". Тільки ж він цього не зробив, а скінчив на тому, що, раз, сказав, що імена тих правдивих українських патріотів "усяке тепер знає і не треба їх тут наіменовати", а вдруге, таки назвав два імені: "Кониського та Левицького як найкращих репрезентантів нашого національного руху".

Що на таке сказати?! Д[обродій] Левицький, як ми казали, написав кілька добрих повістей, а перед тим і після того кілька слабих, з туманною тенденцією і лихим водевільним заходом. Від нього можна сподіватись, що покинувши тенденційність і звернувшись до сучасної порядної літера-

турної манери, він уп'ять дасть нам кілька добрих повістей. А про Кониського і того не скажеш. Таланту белетристичного не дав йому бог, образования не дала йому чи доля, чи сам він "не восхоте разумети" сучасних громадських справ. Що ж він може репрезентувати?

Поклоняючись таким репрезентантам, діло трохи ризиковане об'являти всю російську літературу "шматом гнилої ковбаси", як це рішучо каже д. Вартовий!

Про четверту групу — н о в о е р ц і в¹⁹, д. Вартовий не спомина, — про ту, що видумала "у г о д у" з польськими магнатами-клерикалами, що поставила український рух під берло галицьких єпископів-ультрамонтан, поновила духінщину й почала навіть її популяризувати, що повертала надії українців на польських панів навіть в соціальних справах ("Правда" про "розверстаніє" лісів і пасовиськ на правім боці Дніпра), вторила польсько-панським газетам в справі еміграції селян-русинів із Галичини й Буковини і т. д. Ми знаємо, що активних членів ця група багато не мала, хоч вона й виголошувала в "Правді" про свою силу, та все-таки один час вона напустила туману по українських кружках досить широко. Тепер фіаско нової ери в Галичині прибило ту групу, але вона ще не вимерла і ще шкодить, хапаючись за теорію "нейтралітету" українців у галицьких справах, і ще шкодитиме, вигадавши щось друге. Невже д. Вартовий не чув про цю групу? Йому ж тим більше треба було відділити його люблених націоналів-народолюбців від цих новоерців, бо ці "часто-густо" сиплять у своєму органі словами "національно-народний".

Пропустивши четверту групу і не давши огляду роботи третьої, д. Вартовий дає свою програму від імені цієї третьої групи. Ця програма несподівано смирна проти широких замірів і докорів д. Вартового, смирна і в своїх оснiвних точках проти теперішнього стану України в Росії, а також і по

своєму погляду на українофілів і радикалів, до котрих зараз перед тим д. Вартовий показувався так немилостивим.

Свою програму д. Вартовий почина з того, що "зрікається усяких заходів коло політичної самостійності української". Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про цю точку, що не так *pro domo mea**, як для пояснення справи.

Д[обродій] Вартовий навіть просто недобросовісно поступив, коли написав (у 11 н-рі "Буковини") таке: "Д[обродій] Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його "сепаратизмом". Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національності (див. про те обширно в "Чудацьких думках"), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом, знаючи, що націоналізм бува й централізаційний, заборчий, напр., у москалів, поляків, німців, французів і т. д. (Інтересно, напр., як виступа проти націоналізму д. Волод. Соловйов, котрий був навіть членом петербурзького "Славянського благотворительного общества" — див. його "Национальный вопрос в России"). Під сепаратизмом я розумів, — відповідно до того, як це вживається в усіх літературах, — стремління до державної окремності, котре може проявлятись і без усякої етнографічно-національної барви, напр., як було в часи повстання південних штатів Північно-Американської Спілки³⁰, коли, власне, і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, щоб, властиво, в одній національності зробити дві держави.

От і я, коли "нападав" на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, щоб виділити російську Україну в

осібну від Росії державу. Тільки ж я, власне, навіть і на цей сепаратизм ніколи не "нападав" принципіально, бо не можу мати проти нього нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка С. Маріно²¹, і, певно, люди в ній мають свої рації zostаватись осібною державою. Схотіли дві часті Алпен-целю²² поділитись на осібні півкантони і живуть собі так і т. д. і т. д., — то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то, власне, вказуючи, що це пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я й говорив про це навіть не зо взгляду на російську Україну, де люди прекрасно знають ціну цьому сепаратизму, а взглядно до Галичини, де люди взагалі мало знають російсько-українські справи, де я в часи написання своїх статей у "Правді" 1873 р. здибувався з людьми, котрі рівняли до України мірку, напр., корони св. Степана Угорського (Magyar orszag) і де ще недавно "Діло" говорило про Київське королівство, "Правда" — "цілу австро-фільську партію" в російській Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинський²³ і др. говорили про можливість *Ukrainiam convertere** політично до Австрії, релігійно до Риму.

Як український публіцист, я не міг zostавити без уваги такі розмови, тим паче, що вони зводили певних галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і єсть прихильником політичної автономії українців в формі а в т о н о м і ї з е м с ь к о ї: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десятком разів, найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер я ніяк не можу згодитись раду

* Україні належати (упор.).

д. Вартового "зректись усяких заходів коло політичної самостайності української", не згоджуюсь, між іншим, і через те, що без політичної самостійності, чи автономії, не може бути і автономії національної. Коли б не увесь смисл термінології д. Вартового, то я б у словах його побачив би просто lapsus calami* випадкову підставу слова п о л і т и ч н о ї замість д е р ж а в н о ї. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через те темноту і програми.

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (self-government)**, до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії. В "Вільній спілці" і в "Чудацьких думках" я говорив про це докладно і тепер не маю рації повторятись.

Д[обродій] Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тільки якось не може договоритись до чогось ясного навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він, напр., резонно радить українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку цю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її, напр., виданням брошури на мові білоруській, пробою зблизитись з литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й "Московские ведомости" і т. д. До такої спілки може прислужитись загранична преса, — тепер, між іншим, і в

* Ляп пера (упор.).

** Самоуправління (упор.).

Америці, де дуже близько одні до одних зійшлись, напр., русини, поляки і литвини, з котрих кожна нація має навіть і печатні органи, — але, звісно, треба б, щоб ця загранична преса була підперта голосами із Росії, а далі працею в самій Росії. Ми звертаємо увагу на це одномишленників д. Вартового хоч би й з поводу виставки в Чикаго.

Тільки ж і другі недержавні національності в Росії, виключаючи хіба привіслянських поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що і їм треба прийняти програму політичної земської автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори самих великорусів. Я мав пригоду говорити про це не раз і вважаю за дуже щасливий випадок, що у великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі виробила в них історія, — як і у многих других народів Європи, склавших великі держави, — все-таки єсть великі симпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурість російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великоруській громаді далеко більше прихильності до децентралізації, ніж, напр., у французькій.

Українці могли би добре використувати цю прихильність, коли б узялись за діло зручніше і, між іншим, коли б більше налягали на земську, ніж на національну автономію, і менше тикали в очі великорусам їх національним централізмом, мовбито природженим великорусам. Д[обродій] Вартовий зовсім не спиняється на практичних, власне земських, справах автономізму, а зате, хоч сам каже про потребу спільності з ліберальними великоросами, поспішається кинути їм докір централізму з поводу якоїсь фрази "Недели".

Не лишнім буде нагадати, що редактор "Недели"²⁴ ніякий великорус, а син попа з Київської губернії і колись був досить близький до Костомарова і т. ін. і ще в 70-ті роки

і пізніше печатав українофільські статті. Головне ж, "Неделя" ніяк не може вважатись за властиво ліберальний орган. Вона хоче бути органом "народническим". Колись вона проповідувала "деревню" — село, потім печатала безполітичне "народничество" д. Юзова (в жилах котрого нема й каплі великоруської крові) і т. ін., але завше відхрещувалась від лібералізму. В російській печаті єсть органи, котрі більше мають права на ім'я ліберальних, і, по правді кажучи, українці всього менше мають права жалітись на їх неприхильність. Ми не приводимо фактів, сподіваючись, що, по крайній мірі, в Росії, та й у Галичині, чимало їх звісно тим, хто слідив за російськими місячниками, і що всякий навіть народовець у Галичині читав недавно в "Зорі" хоч би й про те, що одна великоруська народницька фірма прийма на себе видавництво і ширення і українських книжок, що недавно в Галичині було напечатано об тім, що образ Шевченка виставлено в московському історичному музею як образ всеросійської знаменитості і т. д. Перед такими фактами ніяк не можна признати тактовним те, що деякі наші патріоти трохи не всю свою працю зводять на те, що підхоплюють яке-небудь слівце або навіть промовчування в російській печаті, щоб зараз же возвістити *urbi et orbi**, які великоруси неприхильні до українців. (Недавно "Правда" вишпигнула журнал Стасюлевича і Піпінна за те, що він ні словом не згадав про голод в Київщині і на Поділля, — коли "Вестник Европы" зовсім і не думав оглядати голоду по всім губерніям Росії, а мав дати тільки загальну картину, і коли тут винні (коли вже хто винен) самі кияни й подоляни, що не подали в столичну печать таких дописів, які зробили за свої краї гр. Бобринський¹⁵, А. Толстой, Корнілов і т. ін. І цей докір зроблено в тому самому числі, де напечатано ювілейний панегірик одному сотрудику, про котрого говориться, між іншим,

що не було "ні одного поступового видавництва в Росії, котрого б ювілянт не запомігав своїми багатоцінними працями про безталанну "неньку Україну" і т. д.! Ну, хіба це не дитинство?! Тим часом ліберальні видання в Росії так наївно вірують в дружбу до себе українських і галицьких націоналістів і в їх лібералізм, що, напр., той же "Вестник Европы" напечатав у себе допис в похвалу галицьких народовців і між ними навіть єпископа Пелеша!).

Поряд з такою безтактовністю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні великорусам реальних точок для спільності, тобто свого, власне, політичного, державно-адміністративного ідеалу. Через цю точку д. Вартовий перескочив так, мовби то її і не було на світі.

Може, хто скаже, що при теперішньому стані Росії було б даремним, утопічним навіть і думати про такі речі. Але подібне можна сказати і про все друге, про що говорить д. Вартовий: про економічний добробит, національну просвіту і т. ін. Хто і коли тим усім займеться при теперішньому стані Росії, коли уряд тим займатися не хоче або не вміє, а громадянам не дає?! Без ідеалу, без віри в будучність ніяка праця не можлива!

Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвинути найкрайніший песимізм. Але ж думаємо, що, власне, історичні досліди й порівняння можуть побороти той песимізм, з котрим жити активно не можна. На лихо, в Росії знаття історії, а надто новіших часів, далеко не цвіте, а крім того, навіть у школах росіяни навчаються якось виділяти Росію від усього світу. Тим часом і тепер Росія переживає тільки пору, котрій подібні переживали і другі народи Європи і з котрих вони вийшли, між іншим, дякуючи ідеалізму своєї інтелігенції, іноді навіть оптимістичному. Не раз бувало в історії Європи, що найгірші часи апатії громадської, реакції були, власне, перед часами акції, поступу: "А и денег нету — перед деньгами!" — як говориться

в великоруській пісні. Не так давно сама Росія пережила сумну добу часів Николая I, а надто після 1848 р. Доба та безспорно була гірша, більше безнадійна, ніж теперішня, бо тоді Росія була більше відрізана від Європи, ніж тепер, та й у самій Європі панувала реакція, а найближчі до Росії уряди пруський і австрійський були не дуже ліпші від російського. І все-таки після севастопольської війни наступила на кілька часу в Росії доба поступу, в котру щось було зроблено, дякуючи тому, що в попередню добу інтелігенція хоч дещо собі вияснила з політичного ідеалу; волю кріпаків, печаті, земство, публічні суди і т. ін.

Тепер реакція багато зламала із того, але дещо залилось. Теперішньої печаті і університетської науки в Росії не можна і здалека рівняти до николаєвських. Тепер і з гидкого "Нового времени" людина, в тім числі і робітник, а іноді і селянин, котрий загляне в трактир або везе пошту, може довідатись про те, що діється на вільнішому світі. Число людей з гімназичною і вищою освітою безмірно збільшилось. Ми ніяк не можемо собі уявити, щоб із тих людей ті, хто має які ідеали, в тім числі й автономно-українські, не могли зовсім їх пропагувати хоч би між своїми приятелями, родичами, сусідами, навіть між мужиками. Особисто я, напр., ніколи "не ходив у народ", бо моя робота вдержувала мене в великому місті, в кабінеті. В селі бував я рідко як гість і, звісно, панич або пан. Але в мене були добрі знайомі і серед мужиків, колишніх наших кріпаків, котрі знали, що я лихого не роблю (учиться, а потім учителює, мовляв) і готовий послужити їм, чим умію: лист прочитати, відповідь написати, "бумагу" до уряду, сказати слівце чиновникові, попові, навіть хініну дати проти трясці і т. ін. Сусіди-мужики охоче розмовляли зі мною, і мені траплялось говорити їм і про державні справи, і вияснити їм і що таке конституція (хоч і без цього слова), і що було доброго в нашій козаччині, котру все-таки наші селяни, а надто на лівім боці Дніпра і в Ново-

росії пам'ятають, і чому ліпше б було, якби всякі книжки писались по-нашому, українському, і чому я пишу новобранцеві або заробітчанину на лист, писаний московсько-писарським штилем, відповідь від батька, матері, брата його — по-нашому, по-українському і т. д. І ніхто на мене з мужиків не доніс. Не кажу про родичів і сусід з більше освічених, з котрими легше розмовитись про всякі громадські справи, в тім числі й політичні.

Неможливо, щоб десятки, сотні, тисячі освічених людей не могли зробити свого в напрямку пропаганди здорових політичних думок, а надто при праці систематичній, при певній організації, котра завше починається з малого і котрої зріст залежить стільки ж від свідомості і енергії членів, скільки і від обставин. А в кінці всього переміни в громадах і державах залежать найбільше від переміни громадських думок. Ми певнісінькі, по тому, що робилось у Європі і в самій Росії, що коли тільки значна частина громадян у Росії хоч так ясно поставить перед собою думку про державну вільність, як колись поставила про волю кріпаків, то переміна державних порядків у Росії наступить чи тим, чи другим способом, чи під нагнітом знизу, чи згори, чи після війни, чи після голодів, чи під страхом банкрутства, бунтів і т. ін. Оглядаючи історію Росії в 50-80 рр., треба по правді сказати, що і в часи "реформ" 1859-1866, і в часи "веяний" 1880-81 рр. державна воля не наступила в ній не тільки через те, що це справа трудна, а й через те, що не були вияснені в самих передових людей її форми; що, напр., тоді, як поляки рвались до сепаратизму, великоруські і українські демократи навіть боялись "конституції" як "справи панської і буржуазної" і що в усіх — навіть поступових людей — було "шатание умов", говорячи словами ген. Гурка, котрий, звісно, не те думав сказати, що ми.

З цього "шатання умов" треба перш усього вийти, і, між іншим, українським автономістам треба собі ясно поставити

ближчі і далі ідеали і форми політичні, — державно-адміністративні, — для української автономії і притягти до них своїх земляків показом реальних вигод від неї (адміністративних, фінансових, просвітних і т. д.), а далі шукати собі спільників і по чужим сторонам. Інакше справа автономії українців не може посуватись наперед і навіть не вигорить і в часи, для неї придатніші, коли автономісти українські опиняться без ясної і реальної програми.

От тим-то й жалко, що українці навіть у заграничній печаті, коли беруться говорити про українську національність і її автономію, то обходять політичний бік справи, — власне, найважливіший для цієї точки, — тоді як різні блягери граються словами про Київське королівство, австрофільське українство і т. ін.

Майже так само пройшов, не зачепивши суті діла, д. Вартовий і коло справ соціально-економічних. В цих справах він убачив тільки спор про колективізм чи індивідуалізм, і поза-як, по його думці, ще ніхто не сказав в цих справах останнього слова (так мовби то про що-небудь на світі сказано буде останнє слово, окрім того ангела, котрий, кажуть, програє в трубу при кінці світа!), то він і радить махнути рукою на ці справи. Д[обродієві] Вартовому, видимо, незнана література соціальної справи — навіть російська, хоч по тому, як він навча нас про існування других літератур, далеко багатших, можна було б ждати, що він прочитує цілі бібліотеки європейські. Навіть по газетах і журналах російським можна бачити, що тепер, окрім рішучих комуністів, єсть десятки соціалістичних партій і що самі комуністи, після того як партії їх стали з літературних політичними, на цей час менше займаються теоріями про індивідуалізм чи комунізм, а висувають наперед практичні справи: реформи податків, числа годин праці, убезпечення робітників від каліцтва, болісті, старості, безробіття, реформи аграрні і т. д. і т. д. Недавно французькі соціалісти видали програму агітації

серед селян і там зовсім не ставлять комунізму, а тільки певну солідарність громад в справах громадських земель, бо тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступня колективності, як праця заводська та фабрична. Не ставлять комунізму і соціалісти ірландські, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індивідуальну, і відкладаючи колективізм на той час, коли його виможе зріст економічного життя. В Росії ще й без комунізму стоять нагальні справи, котрі требують по-своєму радикального заходу: зріст безземельних селян, страшенно несправедлива система податків, зовсім непосильний державний бюджет, повна безправність і небезпеченість робітників і т. д. і т. д. Майже всі ці справи вияснені старанними працями учених, публіцистів, земськими статистиками, котрі, напр., вже років 20 назад предрекали голоди, що тепер давають Росію, в тім числі й нашу "благодатну Україну". Діло порятунку Росії від голоду, як і від других соціально-економічних лих і неправд, тепер стоїть в явному зв'язку з політичною справою, бо царсько-чиновницький уряд і не хоче і не вміє полагодити лиха. Об цім треба говорити, коли не кричати, на всіх базарах, а нам українські народолюбці радять ждати, поки хтось скаже останнє слово в справі індивідуалізму і комунізму! Є від чого посумувати, власне, українцєві!

І при такій малій розвазі над економічним життям д. Вартовий далі говорить, що націоналі-народолюбці мусять поставити насамперед народний добробут (економічний), котрий, по його словам, попереду стоїть і в радикалів*.

* Не буду говорити за всіх радикалів, але позаяк це вже не перший д. Вартовий говорить таке, то я мушу, по крайній мірі, за себе сказати, що, вважаючи людський організм за річ дуже складну і будучи еретиком проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціалістичної (або ліпше німецької соціал-демократичної), я ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних, не становлю наперед, а всі нарівні — всі вкупі!

Добробут той д. Вартовий хоче підняти "в межах, від російського уряду дозволених", сільськогосподарськими школами (не каже: приватними чи урядовими або земськими?), позичковими касами, крамницями для доброго й дешевого продажу потрібних селянинові продуктів. Чи треба говорити, що ця програма смирніша для наших часів, ніж офіційна програма кн. М. Рєпніна для 1819 р.? Далі — що сказати про крамниці і т. ін., коли вже й українська "житниця Росії" не має чим заплатити податки, а навіть і що їсти? Недавно доказано було цифрами, що гроші, котрі ще хлібороби мають у Росії за хліб, як він де уродить, дістають вони лише через те, що самі не доїдають того, що потрібно людині і що їдять люди в найгірше впорядкованих державах Європи, окрім Галичини!

Далі в справах просвітніх (властиво, національних) д. Вартовий говорить про вільність "самостійності української літератури", причому досить незручно додає, "щоб українській мові вернено всі її права". Незручно, бо в старих школах наших народна українська мова вживалась дуже мало попри церковній і навіть польській, котрою читали багато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харківському колегіумі, тобто там, де й кості польської не було. Через те, між іншим, і так легко було урядові ввести з кінця XVIII ст. в наші школи, старі й нові (гімназії і університети, котрих у нас не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в Гадяцькому договорі 1658 р.). Ми мусимо потребувати права для нашої народної мови, як і других політичних прав, не іменем історії, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Після свого, досить загального потребування прав мови д. Вартовий зводить розмову на саму церковну проповідь, народний суд (волосний чи й мировий?) і народну школу, требуючи, зрештою, і законів на українській мові. При цьому д. Вартовий признає потребу вчити в українських народних школах і державної мови. Як

бачите, програма це ще більше смирна, ніж розвінчаного з "батьків" Костомарова, — цілком "простонародна", "для домашнього обиходу" і смирніша, ніж та, яку ми викладали в статтях "Література російська..." і т. д., котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони появились. І до цієї програми радить д. Вартовий іти, "впевняючи словом і ділом (?) російську інтелігенцію, що така реформа необхідна річ, розвиваючи народну літературу та проводячи її на село". (А город? — спита хто-небудь, згадавши повищі листи д. Вартового).

Д[обродій] Вартовий говорить під кінець, що його партія національно-народолюбна "(з такою програмою) яко партія, що має на меті *практичну діяльність* (курсив автора!), а не самі теоретичні поривання — чи *національного*, чи *соціального змісту* (курсив наш!) єдино може мати силу й вагу в українській справі". Автор не пита себе, як теперішній уряд російський подивиться й на таку програму? Для нас же ясно, що до конституції в Росії уряд ніколи не дозволить навіть української проповіді в церквах, ні мови в школах і на селі. Тепер іноді українська проповідь допускається тільки в Холмщині при боротьбі проти споминів скасованої унії римського католицизму, так що прихильникам української проповіді в православних країнах зостається хіба ширити на українській мові всякі єресі! Не знаємо, що на те скаже д. Вартовий!).

Д[обродій] Вартовий, звісно, не проти "зміни сьогочасного режиму в Росії" і каже, що українські націонали-народолюбці мусять "сприяти усяким легальним заходам одмінити" той режим. Пречудне це "с п р и я т и", а надто після докорів автора українофілам і радикалам за боязкість. Нам воно нагадує, як одна українська патріотична групка, вбачивши вже, що галицькі народові самі почувають, що влізли в болото з новою ерою, покляла все-таки виходити з нейтралітету, "а зайняти вижидające перед вижидающим

становищем народівців, перед урядом і польським колом". "І Гоголь такого не вигадатиме!" — писав мені д. Павлик, діставши звістку про таку чудасію.

Ми мусимо зарані відбити один докір, котрий може хто нам зробити. Ми зовсім не думаємо вимагати від кого-небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім режимом політичним. Ми знаємо, що це праця нелегка і ризикована. Тільки ж з цього не виходить, щоб наші земляки мусили держати в тумані і свої голови. Це вже зовсім недостійно поважних людей. Треба раз назавше признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати серйозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт. *C'est á prendre ou á laisser*, як кажуть французи: або взяти або покинути! Це треба так і знати і не дуриги ні себе, ні других.

Зрештою, сприяючи поза д. Вартового "перед усякими легальними заходами одмінити сьогочасний режим у Росії" — чиста фантазія. Тепер легальних заходів зовсім не може бути в Росії, бо навіть колишнє, хоч невеличке право петицій, яке мали земства, а надто дворянські збори, котрі не так давно обертались до уряду з "ходатайствами", між іншим, і про вольність печаті, про адміністративні реформи, про скасування адміністративної висилки, про скликання земського собору, — тепер новими законами легально скасовано. Навіть, щоб уп'ять піднятися на такі петиції (а без того вже ніяк не буде в Росії не то зміни режиму, але навіть лоріс-меліковських "веяний") — земства і дворянські збори в Росії мусять, говорячи словами Наполеона III, "вийти з легальності, щоб увійти в право!"

Та що тут довго розмовляти! Адже ж і те, що недавно якийсь український націонал видав переклад книги Кеннана²⁶, розхвалений навіть "Делом" — є нелегальність! Ба навіть працювати для "Історичної бібліотеки" д. Ол. Барвін-

ського²⁷, для котрої перекладав цензурні монографії Костомарова недавно померший черніговський землець Карачевський-Вовк (як довідуємось з його некрологів), — нелегальність, бо та "Бібліотека" заборонена в Росії і т. д. і т. д. І поряд з таким легалізмом д. Вартовий радить російським українцям порозумітись з галицькими, буковинськими, угорськими, тобто з людьми, живучими в конституційних державах, де земляки наші мають легальне право по економії агітувати за націоналізацію фабрик і землі, а по національній політиці за українські університети й виділ усіх русько-українських земель Австро-Угорщини в особну державну країну, аби тільки під берлом Габсбургів.

Дивна наївність!

Так-то можна сказати, що національно-народолюбна гора д. Вартового родила мишенятчко! Те мишенятчко вийшло смирне, зрештою, не тільки перед російськими законами, а й перед другими українськими групами, так суворо спочатку засудженими. Д[обродій] Вартовий сподівається, що й українофіли, й радикали, як тільки перейдуть від слова до діла, то й пристануть до його національно-народолюбної групи.

Аби було до чого приставати!

Ми, як бачили читачі, не так по-вояцькому настроєні до різних українських напрямків, як д. Вартовий. А через те, сподіваємось, ніхто не здивується, коли ми, — не відрікаючись ні від одної точки тої програми, котру ми не раз викладали, між іншим, і в "Народі", — в той же час обернемося до різних українських груп досить миролюбно. З усього, сказаного вище, не трудно вивести ось яку мораль для української праці.

Праці тої видно тепер не так-то багато. Вона не систематична, часом несвідома, неорганізована. Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства! Говорячи на християнський лад, можна сказати словами

проповіді Івана Золотоуста на паску: іди й постивший, і непостивший! Христос прийма й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у XII-ту годину!

Один працює для науки про Україну тільки по-московському (або по-польському), — будьмо йому вдячні і ті, що пишемо по-українському. Один вірує в українську літературу тільки простонародну, "для домашнього обиходу", — нехай виробля її, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює по-своєму, не кидаючи анахтеми на невіруючих, але працюючих по-своєму все ж таки для української літератури. Один бере собі за вихідні точки думки і інтереси всесвітні, другий національно-українські, — вп'ять не будемо анахтемувати одні других, а поглянемо, які, власне, думки й інтереси хто хоче боронити.

В однім тільки миру між нами не може бути: в справі поступу чи реакції, в справі кастових чи всенародних інтересів, бо це справи основні, з-за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котрої життя людей перестало би бути людським. Цієї боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність, а надто в нашій нації, котра, власне, нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі радикальнішими, одні демократами індивідуальними, а другі соціальними, — те ми можемо одні в других потерпіти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росії, і в Австро-Венгрії давить дуже вже застаріла система реакції і кастівності.

Під кінець теперішній стан нашої печаті примушує сказати ще про одну річ, про котру при інших обставинах не варто було б і згадувати: це про крутість, котре завелось в наших кружках і нашій печаті. На щастя, крутіїв не так-то багато в російській Україні, по крайній мірі, менше, ніж в австрійській. Там більше хибують люди темнотою, незнанням обставин. Тільки ж усе-таки те крутіство завелось і там

і в часи " нової ери " було розвинуло досить своє павутиння, так що поза ним не було видно зовсім чесного й поступового в українолюбських кружках. Тут була головна причина, чому й полеміка між ріжними нашими напрямками стала гострішою, ніж би слід було. Тепер почало трохи розвиднюватись і з цього боку, але крутійський Карфаген мусить бути рішуче зруйнований²⁸ однаково як радикалами, так і націоналами українськими! Для націоналів це навіть більше важно.

30 марця 1893, Софія

ПРИМІТКИ

Вперше видрукувані у журналі "Друг" (1875-1876).
 І. Франко передрукував листи у львівському виданні 1908 р.
 під назвою "М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших
 (1877-1895)". Подається за цією публікацією.

Перший із листів Франко спорядив такою нотаткою:

"В студентському органі львівської молоді "Друг" на р. 1875
 на стор. 265-270 було поміщене з підписом "Українець"
 "Письмо в редакцію "Друга", що сталося вихідною точкою
 дальших виступів Драгоманова в тій часописі. В нотці редак-
 ція писала ось що: "Перед кількома неділями надіслано нам
 з України отсе письмо, в яким полемізується зі статтею
 "Новое направление украинской литературы", написаною
 д. Галичанином і поміщеною в 17 і 18 ч. "Друга" минулого
 року. Певні користі, яка випливає з чесної та об'єктивної
 виміни думок в таких важних справах, як наші народні,
 дуже радо уділяємо місця в нашій газеті на таку переписку,
 доки вона вестиметься в границях науки, та застерігаємо
 собі на будуче відповісти шан[овному] автору на несправед-
 ливі уваги в отсій статті". І далі друга нотка заявляє, що "з
 огляду на наших читачів і на завдання нашого органу не помі-
 шуємо листа в оригіналі". Оригінал був написаний росій-
 ською мовою, і редакція вважала потрібним перелицювати
 її на свою рутенщину. Не важучись відтворити з тої версії
 автентичний російський текст листа Драгоманова, подаю
 його лист у своїм перекладі на нашу мову.

ПРИМІТКИ

І[ван] Ф[ранко]".

¹ Д. Галичанин — псевдонім Гната Онишкевича (1847-
 1883), західноукраїнського філолога, професора універси-
 тету в Чернівцях, видавця тритомної "Руської бібліотеки" —
 збірника нового письменства.

² "Видумки "Киевлянина" и польських газет о малорусском патриотизме" — ця брошура вийшла у Києві 1874 р. та вмістила виступи М. Драгоманова, як підписані ("Действительный Левобережный"), так і ні.

³ Полонський Яків (1819-1898) — російський поет, автор здебільшого меланхолійної лірики.

⁴ Плещеев Олексій (1825-1893) — російський письменник, співпрацював із "Современником" і ін. виданнями. Засланий як учасник гуртка Петрашевського. Перекладав твори Т. Шевченка.

⁵ Оксана — героїня сентиментально-реалістичної повісті "Сердешна Оксана" Г. Квітки-Основ'яненка.

⁶ Молода, або українська партія — мова про народовську партію в Галичині.

Другий лист М. Драгоманова до "Друта" супроводився такою редакційною приміткою у перекладі Франка з "твердої" рутенської мови часопису:

"Ще три місяці тому одержали ми лист від д. Драгоманова, одного з "русских знаменитих" учених із Києва, що від кількох літ дуже пильно слідить за літературним і суспільним рухом у Галичині. Подаємо тут нашим читачам сей лист по перетрактаціях з автором у оригіналі і без ніякої зміни. Думки, висловлені в ньому, хоч може декуди занадто гострі, та проте до тої міри варті ближчого розгляду й уваги, що ми поручаємо його нашій публіці, а особливо нашим молодим письменникам; із них може не один в теперішній перехідній порі нашого письменства не знає, на яку дорогу ступити і куди проступати, щоб його праця не була марна, щоб і він бодай своєю щирою охотою причинився до здійснення великої життєвої думки: реальної просвіти і піднесення нашого народу. Ми не вагаємося навести й острій суд автора про наші часописи загалом і про "Друг" особливо, бо знаємо, що тільки тоді, коли хтось інший виткне нам наші

хиби, зможемо направити їх. Щоправда, годі нам безумовно згодитися на всі авторові думки, бо він, хоч і пильно слідить за нашим розвоєм, усе ж таки слідить за ним здалека і не може знати тих тисячних менших і більших перепон, з якими мусить боротися видавництво літературної часописі у нас. Пробуємо відповісти д. Драгоманову на його закиди і коли не зовсім оправдатися, то бодай досить вияснити, чому ми в таких а таких разі поступили так, а не інакше".

Редакція "Друга".

1 "*Золотая книжочка*" — скорочена назва видання І. Наумовича для дітей, що побачила світ у Львові 1874 р.

2 *Качковський* Михайло (1802-1872) — галицький громадський діяч-народовець, суддя, австрофіл. Допомогавав видавництвам, молоді, авторам як народовського, так і "москвофільського" таборів. Його коштом засновано у Львові журнал "Слово". За фундацію товариству "Народний дім" у Львові "москвофіли" назвали його іменем просвітне "Общество", засноване у 1876 р.

3 *Сумароков* Олександр (1717-1777) — російський письменник-класицист. Автор трагедій ("Хорев") і комедій ("Уявний рогиносець"), пісень, байок.

4 "*Русские повести, переделанные с немецкого*" — йдеться про твір І. Тургенєва "Пес" в адаптації "москвофільським язичієм".

5 "*Киевский телеграф*" — політичний, науковий і літературний часопис, прихильний до української справи. Виходив у 1859-1876 двотижнево. З кінця 1874 до середини 1875 р. (редактор Ю. Цвітковський) був єдиним виданням до того часу, що належало київській українській громаді. З газетою співпрацювали М. Драгоманов, В. Антонович, С. Подолинський, П. Чубинський, С. Русов, В. Навроцький і ін.

6 *Указатель галицкой церковно-печатной литературы* — це "Указатель славянорусской библиографии"

церковних видань із 1491 по 1861 р., опублікований у "Сборнике отделения русского языка и словесности Академии наук" та відрецензований у "Друзі" за 1874 р.

7 *"Розмаїтосці"* — кириличний відповідник назви польського журналу, що був літературним додатком до "Gazety Lwowskiej" (1817-1889).

8 *Ваші Серафи і Наталі* — "лялькові" герої твору напіворигінального твору В. Стебельського "Сераф і Серафина", оприлюдненого у "Друзі" за 1875 р.

9 *В. Коллінза анекдот "в шулерні"* — мова про оповідання англійця Вілкі Коллінза, вміщене у "Друзі" того ж року під назвою "Пригода в парижской шулерне" у перекладі А. Перепліса (псевдонім А. Дольницького, одного з редакторів цього львівського часопису).

Третій лист теж одержав супровідне редакційне звернення до читачів — під впливом Драгоманова вже "м'якшою" мовою, — яке Франко у згаданому виданні подав, в оригіналі, хоча й не без правописних змін:

"Сими днями одержали ми лист д. Драгоманова, в яким відповідно до нашого бажання, висловленого в "Отповіді на "Второе письмо", розвиває щ[ановний] автор ясніше свої погляди на соціальне життя європейських ідей при гарячій почуттю народності. А що ми в тій основній думці годимося з автором, то не хотючи довше сперечатися за деякі дрібниці сего його листа, прим. за його погляд на галицьке духовенство, про яке ми висловили свою думку вже в "Отповіді на "Второе письмо", містимо сей третій лист без дальшої відповіді, додаючи лише подекуди уваги в обороні редакції. Зрештою, просимо всіх тих із нашої публіки, хто би не годився з деякими поглядами д. Драгоманова із становища теперішньої європейської науки, себто з того самого становища, з якого дивиться на галицькі відносини

1 *Ластівка* ("Ластівка") — галицький часопис, спочатку для українських дітей, а потім для молоді. Виходив із 1869 до 1881 — і як додаток до "Учителя", і самостійно.

2 "*Русские в Галичине*" — стаття М. Драгоманова з січневого числа "Вестника Европы" за 1873 р.

3 *Леккі* Вільям Едуард (1838-1903) — англійський учений, автор праць "Історія раціоналізму", "Історія європейської моралі".

4 *Карлос* дон (1545-1568) — іспанський інфант, син короля Філіпа II. Через незгоду з батьком потрапив до тюрми, помер в ув'язненні. Герой драми Шиллера й опери Верді. *Карлізм* — криваве протистояння в Іспанії ХІХ ст., по суті тричі розпалена громадянська війна, пов'язана з боротьбою за престол іншого дона Карлоса, представника вищої знаті, та його нащадків.

5 *Щ. С.* — криптонім Сельського Щасного (1852-1920), галицького громадського діяча, лікаря, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, товариша І. Франка й М. Павлика.

6 *Петрарка* Франческо (1304-1374) — великий італійський поет, історик і археолог, папський дипломат.

7 *Пікколоміні* — римський шляхетський рід, який дав Енея Сильвія Пікколоміні (очевидно, тут мова саме про нього, з 1458 р. — папу Пія II) та Октавіо, князя Альмальфі (народився 1599), австрійського полководця у Тридцятилітній війні.

8 "*Матиця*" — так називалися чеські культурницькі установи (засновано 1829 р.), за зразком яких утворилися аналогічні польські, словенські товариства, "Галицько-руська матиця".

¹⁰ *Галька* Гнат (1824-1903) — галицький священик, "москвофіл", депутат парламенту й сейму, автор етнографічного збірника "Народні звичаї і обряди з околиць над Збручем" та праць про сільське господарство. Однієї з них, "Домашній скот" (відрецензована Сельським-Щасним у "Правді" 1876 р.), й стосується іронічне зауваження М. Драгоманова.

Галицько-руське письменство

(Переднє слово до "Повістей" Осипа Федьковича)

Вперше опубліковано як вступну статтю до названого київського видання 1876 р. Того ж року розвідка вийшла окремо у Львові з інакшим закінченням, яке наводимо нижче. Друкується за першодруком.

¹ *Галицькі часописі...* — далі названо видання народовської партії.

² *Нещасний рік 1848/9* — рік "весни народів", революцій в Європі й повстання Лук'яна Кобилиці на Гуцульщині.

³ *Німецький маляр Р.* — Рудольф Роткель.

⁴ *Кобилянський* Антін (1837-1910) — галицький лікар, громадський діяч, винахідник. У молоді роки виступив проти літературної диктатури "москвофілів" — зокрема, в обороні народної мови (праця "Slovo na Slovo do redaktora "Slova", адресована Б. Дідицькому). За його намовою Ю. Федькович перейшов на писання українською мовою.

⁵ *Кирницький* Григорій (мешкав у XVII ст.) — український учений. Уродженець Львівщини, він мандрував сходом, учився в Падуї та Венеції, був доктором філософії Падуанського університету.

⁶ *Беринда* Памво (між 50-70-ми рр. XVI ст. - 1632) — визначний лексикограф, автор першого українського словника "Лексикону словенороского і імен толкованія" (Київ, 1627). Він також друкар (завідувач Києво-Печерської

типографії), літератор, один із зачинателів шкільної драми. Написав різдвяний діалог і вірші на церковні теми, передмови до печерських видань. Обстоював потребу перекладу Святого Письма народною мовою.

⁷ **Лодій** Петро (1764-1829) — український філософ і правник, родом із Пряшівщини, професор університетів у Львові, Петербурзі й Кракові, знавець Канта. Залишив підручники логіки і теорії права, панегірики. Переклав підручник етики Бавмайстера церковно-слов'янською мовою з домішкою українізмів.

⁸ **"Ерльхоні"** — "Вільшаний цар", балада Й. Гете, яку по-українськи переклав П. Куліш.

⁹ **Устиянович** Микола (1811-1885) — галицький священик, близький до "Руської трійці" письменник, автор знаменитого вірша "Верховино, світку ти наш...", оповідання "Месть верховинця" тощо, а також громадський діяч, політик (посол до сейму).

¹⁰ **Могильницький** Антін Любич (1811-1873) — галицький священик, політичний діяч, письменник і вчений. Автор поем "Русин вояк" та "Скит Манявський", розвідки про українську мову.

По вопросу о малорусской литературе

Вперше опубліковано окремою брошурою у Відні 1876 р. Подається за першодруком.

¹ *Со времени III археологического съезда* — тобто від 1873 р.

² **Мицкевич** Владислав (1838-1926) — син Адама Міцкевича; польський дослідник його спадщини, він утворив паризький музей Міцкевича. Неприхильний до українства, видав у 1863 р. книжку "Польша та її південні провінції"

(Поділля, Волинь, Україна)". У ній доводив: жодна українська нація буцімто не існує, а Польща без України — "все одно, що Італія без Неаполю чи Франція без Луари". Книжка викликала гостру відповідь М. Костомарова "Правда полякам про Русь".

³ *Гогоцький* Сильвестр (1813-1889) — російський філософ-гегельянець, родом із Поділля, професор філософії у Києві (духовної Академії й університету). Залишив праці про Канта і Гегеля, нариси історичної філософії, "Философский лексикон". Писав і на теми педагогічні й політичні, в т. ч. проти українського руху.

⁴ "*Мы и они*" — стаття К. Климовича, надрукована у газеті "Вечерниці" 1863 р.

⁵ "*Современное украинофильство*" г. Z — стаття О. Рігельмана, опублікована в "Русском вестнике" за 1875 р.

⁶ *Блаженной памяти 1863-64 рр.* — роки реакції в Росії після польського повстання й поживавлення в українському русі поч. 60-х рр., обірваного Валуєвським циркуляром і репресіями інтелігенції.

⁷ "*Француз писал статью о Шевченке*" — мова про Еміля Дюран-Гревіля (1838-1900), французького вченого і письменника, який у 60-х рр. був лектором французької мови у Петербурзі. У Дюранів збиралися українські й російські письменники. Дюран 1876 р. опублікував розвідку "Національний поет Малоросії Тарас Шевченко" у "Révue des deux Mondes".

⁸ *Салиас* — Салиас де Турнемір, псевдонім Єлизавети Тур (1815-1892) — російської письменниці, літературного критика, сестри О. Сухово-Кобиліна. Авторка роману "Племінниця", повісті "Помилка", "Спогадів", популярних книг для юнацтва "Катакомби", "Княжна Дубровіна".

⁹ *Баймаков* Ф. (1831-1899) — фінансист, видавець "Санкт-Петербургских новостей".

10 *Полетика* Василь (1765-1845) — маршалок роменського повіту, історик, збирач старожитностей. Автор передмови до "Історії Русів" та "Записок про українське дворянство".

11 "*Страны Макаровы*" — іронічна згадка про місця, де Макар телят не пас.

12 "*Двое из "серьезно изучавших край" украинский...*" — мова про П. Чубинського і М. Драгоманова.

13 "*Заурядный читатель*" — мається на увазі російський критик О. Скабичевський (1838-1910).

14 "*Статья "Першого шага"*" — мова про статтю Д. Мордовця, полемічну щодо М. Драгоманова.

15 *Голуховський* Агенор (1812-1875) — граф, польсько-австрійський політик, намісник Галичини у 60-х і 70-х рр.

16 "*Гракхи і Столони*" — Гракхи Тиберій і Гай, народні трибуни в Римі. Столон (певно, Солон, бл. 640-559 до н. е.) — афінський архонт, законодавець, один із так званих "семи мудреців". Тут визначальний відтінок іронії щодо мудрості законодавців Царства Польського.

17 "*...ritter von Dobrianskii*" — йдеться про закарпатського "москвофільського" діяча, правника і "лицаря" Адольфа Добрянського (1817-1901). Він, член слов'янського з'їзду в Празі (1848) і головної Руської Ради у Львові, — автор проекту створення самоуправного краю з українських земель в Австрії. Намісник "Руського дистрикту" в Ужгороді, голова освітнього "Общества св. Василя Великого", редактор "москвофільської" газети "Світ". Урешті влада інкримінувала йому державну зраду (на суді 1881 р. головною обвинуваченою була його донька), й він виїхав із Галичини. Публіцист, автор "Проекта политической программы Руси Австрийской", програми проведення національної автономії в Австрії тощо.

18 *Мілютин* Микола (1818-1872) — російський діяч (держсекретар для польських справ), статистик, провідник селянської реформи.

19 *Муравйов* Михайло ("Вішатель", 1796-1866) — граф, замолоду близький до декабристів, а далі реакціонер, ворог розкріпачення селян. Був віленським генерал-губернатором, жорстоко придушував польське повстання.

20 *Безак* Олександр (1800-1869) — російський державний діяч, генерал-губернатор київський, подільський і волинський після польського повстання. Його іменем була названа вулиця у Києві.

21 "*Dziennik Polski*" — львівська польська газета, виходила з 1869 р.

22 *Бах* Олександр (1814-1893) — австрійський державний діяч, ліберал, а згодом консерватор, міністр внутрішніх справ у 1849-1859 рр.

23 "*Времена Булгаріна і Греча*" — мова про часи Тадея Булгаріна (1789-1859), російського видавця і письменника, та Миколи Греча (1797-1867) — російського педагога, журналіста і філолога.

24 *Ровінський* Дмитро (1824-1895) — російський історик мистецтва, особливо цікавився й досліджував гравюри, у тому числі українські.

25 *Новикович* Стоян (1842-1815) — сербський письменник, славіст і бібліограф, історик слов'янського письменства, президент Академії наук у Белграді, політик.

26 "*Родное слово*" — читанка, яку склав і видав у 1864 р. відомий педагог українського походження К. Ушинський.

27 "*Из таких уст*" — йдеться про кн. Ширинського-Шахматова.

28 *Богдан Д-ий* — Дідицький.

29 *І. Р.* — за цим криптонімом ховається Іван Раковський (1815-1885) — закарпатський діяч, москвофіл, священник.

У часописі "Карпат" він виступив рецензентом здійсненого Драгомановим видання творів Ю. Федьковича.

30 *Сафат Зінич* — герой однойменного твору Ю. Федьковича.

31 *Книга 1875 г.* — мова про працю О. Мілюкова "Отголоски на литературные и общественные явления", видану того року в Санкт-Петербурзі.

32 *Нессельроде* Карл (1780-1862) — граф, міністр закордонних справ Росії, канцлер. Як політик — реакціонер, як дипломат — посередній, зате слухняний царю. Звільнений у відставку в результаті Кримської війни.

33 "*Алекandreїда*" — епічна поема XII ст., що оспівала походи Олександра Македонського.

34 "*Римські діяння*" — оповідання зі збірника "Gesta Romanorum". Українські проповідники і письменники (наприклад, С. Руданський) використовували її як джерело.

35 "*Милость Божия...*" — скорочена назва київської шкільної драми 1728 р., що підносить Національно-визвольну війну 1648-1654 рр. та її вождя Б. Хмельницького. Авторство приписують Ф. Прокоповичу. У т. 2 "Исторических песен малорусского народа" В. Антоновича і М. Драгоманова твір цитується.

36 *Цамблах (Цамблак)* Григорій (1364-1450) — болгарський і український церковний діяч, письменник.

37 *Котошихін* Григорій (біля 1630-1667) — урядник Посольського приказу в Москві, втік до Швеції (1665), де написав цінну книжку про Московське царство і царствування Олексія Михайловича. Страчений за вбивство господаря будинку, де він мешкав.

38 *Ода на взяття Хотина* — мова про однойменний твір М. Ломоносова, що підносить славу імператриці Анни Іоаннівни й російської зброї в перемозі над турками і татарами 1739 р.

³⁹ *Вірші на звільнення українського народу від поляків* — йдеться про історичні вірші "Про Жовтоводську битву" (вміщений у вищезазначеній праці В. Антоновича і М. Драгоманова), "Полонення Потоцьких під Жовтими Водами і Корсунем" та "Думу козацьку о Берестецьким звиченстві"

⁴⁰ *Іннокентій, Філарети, Платони* — певно, мова про богослова і проповідника Іннокентія Смирнова (1784-1819), автора "Обрисів церковної історії"; Філарета Дроздова (1783-1867) — митрополита московського, проповідника, автора "Катехізиса"; Платона Льовшина (1737-1812) — теж московського митрополита і відомого проповідника, автора "Православного вчення віри".

⁴¹ *"Перший період історії козацтва", "Світогляд українського народу". "Що нам коштує пропінання?"* — праці відповідно П. Куліша (точніше "Перший період козаччини"), І. Нечуя-Левицького та В. Навроцького.

⁴² *Боденштедт* Фрідріх (1819-1892) — німецький поет і перекладач, професор слов'янських мов у Мюнхені. В 40-х рр. мандрував по Україні і Криму. Видав у Німеччині збірку українських народних пісень "Поетична Україна" (1845) з захопленою передмовою.

⁴³ *Тальві* — псевдонім Терези Робінсон (1797-1870), дочки професора Харківського університету, авторки книжки "Історичний огляд слов'янських мов" (1834).

⁴⁴ *Черняєв* — див. примітку 11 до статті "Турки внутренние и внешние" (кн. 1 тому I).

⁴⁵ *Абдули і Муради* — мова про султана Абдула та одного з султанів Мурадів — V-го.

⁴⁶ *Рігер* Франтішек (1818-1903) — чеський суспільний діяч, співробітник Ф. Палацького, борець за автономію батьківщини, поет і критик.

⁴⁷ *Губернатіс* Анджело де (1840-1913) — італійський історик літератури та санскритолог. Автор "Всесвітньої історії літератури" у 23 томах, де присвятив розділ українському

театрові, а у біографічному словнику подав життєписи П. Куліша, В. Антоновича і М. Драгоманова. З останнім підтримував наукові контакти. В його журналі "Rivista Europea" М. Драгоманов під псевдонімом Ucraino опублікував цінну працю "Il movimento letterario ruteno in Russia e Galicia" ("Український літературний рух у Росії і Галичині"), подавав інформації про українські видання.

Література українська, проскрибована урядом російським

Вперше "справоздане" (доповідь) було опубліковано — після того, як французький оригінал видав у Женеві 1878 р. сам автор, — в українському перекладі І. Белея у львівській "Правді", 1878, тч. 18-23, під заголовком "Література українська проскрибована рядом російським". Того ж року завдяки І. Франкові праця вийшла у Львові окремо (серія "Дрібна бібліотека", №2). В СРСР не друкувалася; наприкінці існування цієї держави доповідь поверталася в Україну в міру того, як ставав приступним мюнхенський часопис "Сучасність", котрий 1976 р. у ч. 7-8 опублікував статтю з передмовою Р. Сольчаника.

До жодних зібрань творів М. Драгоманова не включалася. З нагоди 160-ліття М. Драгоманова окремою брошурою доповідь з'явилася друком у Львові (видання Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, 2001) в новому перекладі з французької Г. Цвентроша та з вступною статтею М. Колесси. Подається за першим українським виданням у новій мовній редакції упорядника, котра зберігає індивідуальні особливості мовостилю М. Драгоманова, але не повторює найбільш архаїчні тогочасні галицькі мовоформи, складні для розуміння сучасного читача.

Доповідь 1878 р. є продовженням намірів М. Драгоманова розкрити світові драконівську заборонну політику царської Росії, висловити неприйняття "обураливого факту майже цілковитої заборони в Росії української літератури" (М. Драгоманов, "Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым"), проти лінгвоциду батьківщини. Поскільки Емський указ був таємною інструкцією царя, Драгоманов почав оприлюднювати протести, наводячи текст указу, невдовзі після свого виїзду закордон — спочатку у статті "Russisch Nivellirungs-Politik" ("Російська нівеляційна політика") у віденському часописі "Neue Freie Presse" (1876, 19 липня), а потім у друкованій у цій книжці праці "По вопросу о малорусской литературе". Дослідники розділилися в думках, відповідаючи на питання, виступив М. Драгоманов особисто з доповіддю на паризькому конгресі 11-29 червня 1878 р. чи ні. Хоча кілька з них (М. Бернштейн, А. Верба) дали ствердну відповідь, однак переконливішою виглядає інша версія: "рапорт" Драгоманова стисло висвітлив віце-президент з'їзду І. Тургенев, а зібрання депонувало брошуру у своїх протоколах. Якби там не було, проте саме завдяки українському вченому-емігранту європейські інтелектуали й митці дізналися про "брутальні антицивілізаторські проскрипції нашого рідного слова й красного письменства" (М. Колесса).

¹ ...Ось на доказ офіційний документ — нижче наводиться текст Емського указу.

² Лавровський Петро — див. посилання 76 до статті "Література великоруська, російська, українська і галицька". Тут додамо: російський славіст присвятив українській мові праці "Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями", "Особенности малороссийского наречия".

³ Д. Лукич — Василь Лукич (псевдонім Володимира Левицького, 1856-1938) — громадський і культурний діяч, учений, видавець, бібліограф, письменник. Редактор жур-

налу "Зоря", видавець — разом із І. Франком — журналу "Друг", альманахів "Ватра", "Левада" й ін. Дослідник драгоманівської доби та її значніших постатей, популяризатор України у світі.

4 Династія Гедиміна — заснована в ХІУ ст. литовським великим князем Гедиміном, який поширив владу на Волинь і Київщину, титулувався королем русинів. Мав синів Ольгерда, Коріята, Любарта й ін.

5 Берестя — давня назва міста, де відбулася церковна унія, зараз м. Брест у Білорусії.

6 Куртизани — фаворити, коханці Катерини ІІ (брати Орлови, Г. Потьомкін і ін.).

7 Обіцянки царського генерала — ідеться про генерала Михайла Кречетникова (1729-1793), який придушив Коліївщину, оманливими обіцянками та зрадою захопивши Залізняка і Гонтю.

8 Королівство Понятовського — мова про останню Річ Посполиту І, король якої Станіслав ІІ Август (1732-1798) мав славу мецената мистецтва.

9 Гоголь-батько...створює...новий театр — тут контекстуально дещо перебільшується роль Василя Гоголя, автора п'єси "Простак" і ін., у розвитку нових українських театру і драматургії.

10 Ходаковський, Цертелєв..., Лукашевич... — тут названо видатних фольклористів Зоріана Доленгу-Ходаковського (псевдонім Адама Чарноцького, 1784-1825), одного з піонерів української етнографії, який записав силу-силенну пісень зі значної української території; Миколу Цертелєва (грузинський князь Церетелі, 1790-1869), опублікував 1819 р. першу збірку українських дум під назвою "Опыт собрания старинных малорусских песней"; Платона Лукашевича (1806-1887), який видав збірку "Малоруські й червоноруські народні думи й пісні" (1836).

11 *Багач-поміщик...* — йдеться про Павла Енгельгардта (1798-1849), позашлюбного сина генерал-лейтенанта Василя Енгельгардта, власника села Керелівки. Тарас був у нього козачком, і з ним господар повадився жорстоко. При викупі Шевченка вів повів себе так, що здобув атестацію від К. Брюлова: "самая крупная свинья в торжевских туфлях".

12 *Д. Обріст..., д. Дюран* — Йоган-Георг Обріст (1843-1901) — австрійський літературознавець і перекладач, дослідник творчості Т. Шевченка, перший його перекладач німецькою. Названа чернівецька брошура складається з нарисів про поета і перекладів 14 його творів, у т. ч. "Тамалії", "Заповіту". Дюран (Дюран-Гревіль) Еміль-Олександр — див. примітку 7 до статті "По вопросу о малорусской литературе". Тут додамо: цей гімназійний викладач французької мови вивчав українську для кращого розуміння творчості Т. Шевченка. В 15 томі (1876) журналу, назва якого у перекладі — "Огляд двох світів", умістив свою розлогу студію "Національний поет Малоросії Тарас Шевченко", що була тоді кращим джерелом для ознайомлення франкомовних читачів з постаттю генія. В ній він писав про європейську велич Шевченка, навів тут і власні переклади творів поета ("Садок вишневий...", уривки з "Катерини" й ін.). Варіант статті наступного року друкувався в Англії.

13 *Шафарик* Павел Йозеф (1795-1861) — один із чільних діячів чеського і словацького відродження, професор. Він прихильно писав про українську мову і словесність. Був обізнаний із творчістю Шевченка, який присвятив йому пролог до поеми "Єретик", цитований у доповіді.

14 *Апофеоз у д. Хом'якова московського орла* — Хом'яков Олексій (1804-1860) — цей російський панславист, поет, публіцист монархістського спрямування, був речником російського гегемонізму. Т. Шевченко інакше, ніж він, дивився на ідею всеслов'янського єднання й іронічно згадав Хом'якова, редаговану ним "Русскую беседу" у сатирі "Умре муж велій в власяниці".

письменник, філософ. Був ревним католиком, але покинув церкву. Його "Слова вірного", перекладені сливе на всі європейські мови, вийшли понад ста виданнями, вплинувши на "Книги паломництва польського народу" А. Міцкевича та кирило-мефодіївські "Книги буття українського народу".

16 **"Дядько Том"** — мова про твір американки Г. Бічер-Стов "Хатина дядька Тома", що відіграв значну роль в аболіціоністському русі у США. В Україні й усій Росії подібна роль належить оповіданням Марка Вовчка, що активізували громадську думку навколо потреби скасування кріпацтва.

17 **У 1863 р. уряд заборонив...** — тут мова про Валувський циркуляр. Це розпорядження царського міністра внутрішніх справ Валуєва, санкціоноване Олександром II, заборонило українськомовні книжки духовного і навчального змісту в Росії, оголосило поза законом українську культуру. Результатом Валувського рескрипту був "десятилітній антракт" (С. Єфремов), упродовж якого українською мовою було видано лиш одну книжку (про судові реформи).

18 **Праці Петрушевича, Шараневича... Навроцького** — тут мова про галицьких діячів: Антона Петрушевича (1821-1913), історика, археолога, філолога й етнографа, автора праці "Сводная галицко-русская летопись, 1500-1772" й багатьох ін.; Ісидора Шараневича (1829-1901), історика, професора Львівського університету, який досліджував галицько-володимирську Русь, історію Львова й ін. міст, літописи, церковну історію; Володимира Навроцького (1847-1882), громадського діяча і письменника, етнографа, автора праць із статистики й економіки. Навроцький до кінця життя підтримував зв'язки з М. Драгомановим, який 1882 р. умістив у виданні женецької "Громади" більшу працю вченого "Пияцтво і пропінація в Галичині".

19 **Мункач** — угорська назва українського міста Мукачєвого на Закарпатті.

✠²⁰ *Маркович О., Рубець, Косачева...* — йдеться про Опанаса Марковича (1822-1867), громадського діяча (був кирило-мефодіївським братчиком) і етнографа, театрального діяча, першого чоловіка Марка Вовчка. Він зібрав близько 30 тисяч паремій, використаних М. Номисом у збірнику "Українські приповідки, прислів'я і таке інше" (1864), друкованих також у збірниках В. Антоновича, М. Драгоманова й ін.; Олександра Рубця (1837-1913) — фольклориста, хорового диригента і педагога. Цей викладач Петербурзької консерваторії в першій половині 70-х рр. видав "Сборник украинских народных песен" і "Двести шестнадцать украинских народных напевов"; Ольгу Косач (Олену Пчілку, 1849-1930), сестру М. Драгоманова, громадську діячку, письменницю й етнографа, яка 1876 р. опублікувала дослідницьку працю "Український орнамент".

²¹ *Один англійський критик...* — мова про Вільяма Морфіла (1834-1909), славіста-професора Оксфордського університету й приятеля М. Драгоманова, одного з двох (другий — Вільям Ральстон) англійських рецензентів праці "Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова".

✠²² *Геккель, Гоббс, Дрепер, Леккі* — тут названо відомих європейських вчених: Ернста Гекеля (1834-1919), німецького лікаря й зоолога, прибічника дарвінівського еволюціонізму, автора "Природної історії сотворення"; Томаса Гоббса (1588-1679), англійського філософа, представника емпіризму й сенсуалізму, автора праці "Левіафан"; професора Нью-Йоркського університету Джона Вільяма Дрепера, працю якого "Історія боротьби між релігією і наукою" переклав М. Павлик; англійського історика Вільяма-Едуарда Леккі (1838-1903), автора "Історії раціоналізму", "Історії європейської моралі".

²³ *Один професор університетський* — сам М. Драгоманов.

Першодрук — у журналі "Народ" за 1893 (№№19-20) і 1894 р. (№18) та "Буковина" (1893.— №№ 20-22, 24-25). Дається за авторизованим окремим виданням "Листи на Наддніпрянську Україну", здійсненим редакцією цього ж часопису (Коломия, 1894).

¹ *Вартовий* — псевдонім Бориса Грінченка.

² *Фортеск'ю* Джон (близько 1394 - коло 1476) — англійський юрист, політичний мислитель і державний діяч, лорд-канцлер із 1460. Після поразки ланкастерців у війні Червоної і Білої Троянди утік із Англії, потім перейшов на бік йоркців. Його політична концепція заснована на ідеї правління короля в згоді з парламентом. Пропонував реформи для зміцнення королівської влади.

³ *Комін (Коммін)* Філіп (1447-1511) — французький дипломат та історик, автор цінних мемуарів.

⁴ *Чена* Андріян (1760 - бл. 1822) — колекціонер документів із історії України, якою користувалися історики Д. Бантиш-Каменський, Я. Маркевич.

⁵ *Немцевич* Юліан Урсин (1758-1841) — польський письменник, громадський діяч.

⁶ *Горбачевський, Драгоманов* — мова про декабристів Івана Горбачевського, 1800-1869), офіцера з української шляхти, члена Товариства об'єднаних слов'ян й учасника повстання Чернігівського полку (засуджений на 20 р. каторги; залишив "Записки") та Якова Драгоманова (?-?) — дядька вченого. Прапорщик Полтавського полку і член того ж декабристського товариства, він був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, а згодом перебував під суворим наглядом поліції.

⁷ *Шимонович, Оржиховський, Ш. Зиморович, автор "Roxolanki"* — Шимонович Шимон (1557-1629) — польський письменник українського походження, писав по-поль-

ськи ("Sielanki") й по-латинськи (підписувався Simonides), втім і на українські теми; Оржеховський (Оріховський) Станіслав (1513-1566) — український і польський письменник доброї європейської освіти, католицький канонік і оборонець українського народу; Зиморович Шимон (1604-1629) — перший видатний польський лірик, на його сентиментальному творі "Roxolanki, to jest ruskie panny" (видано 1654) позначився вплив українських народних пісень.

⁸ ... *Махді, ... Кавур* — Махді Суданський (Магді, власне Могамед Ахмед, 1844-1885) — лідер визвольної боротьби народів Східного Судану в 1883-1885 рр. Був шейхом дервішів; оголосив себе Махді (месією) і розгорнув боротьбу проти турецько-єгипетської влади. Здобув Хартум, заснував суданську махдистську державу. Проте англійці розбили махдистів під Омдурманом (1898) і Судан став англійською колонією. Кавур Камільйо Бензо (1810-1861) — італійський граф, політик, сприяв об'єднанню Італії.

⁹ *Марс, Беллона* — давньоримські бог і богиня війни.

¹⁰ *Володислав* (Владислав III Варненчик) — син Ягайла, польський (1434-1444) та угорський король. Загинув у битві з турками під Варною.

¹¹ *Коль Йоган Георг* (1808-1878) — німецький географ, мандрував Америкою, Україною.

¹² *Закревський* Михайло (як і його брати Віктор, Платон) — поміщики з Пирятинщини, приятелі Т. Шевченка, члени т. зв. товариства "мочемордів" (пияків).

¹³ *Бальмен* Яків де (1813-1845) — російський граф шотландського походження, художник (ілюстрував рукописний "Кобзар") та письменник, приятель Т. Шевченка, який присвятив його пам'яті "Кавказ". Родом із Полтавщини, навчався у Ніжині, загинув у сутичці з черкесами.

¹⁴ *Закон юзефовичівський* — див. примітку 54 до кн. 2

15 *Радюк* — "ідеологічний" герой роману "Хмари" І. Нечуя-Левицького. 281

16 *"Темнота "Над Чорним морем", водевільна нісенітниця "Навіженої", самодонос "Горобенка"* — мова про твори І. Нечуя-Левицького (два перші) й О. Кониського, надто гостро оцінені М. Драгомановим.

17 *Гелікон* — лісисте і багате на джерела гірське пасмо у грецькій Беотії, славне храмом Аполлона і гаєм муз.

18 *Суворий побідитель [Греції]* — Рим, Римська імперія.

19 *Новоєрці* — прибічники "новоєрівської" політичної угоди в Галичині між австрійською владою і "народовцями".

20 *Повстання південних штатів Північно-Американської Спілки* — мова про громадянську війну у США.

21 *С. Маріно* — Сан Маріно, карликова республіка біля Італії.

22 *Аппенцель* — два кантони у північній Швейцарії (південний Інне Роден і північний Авсер Роден). Тут М. Драгоманов у полемічному запалі обґрунтовує можливість "державної" незалежності українських Миргорода і Сорочинцець, — і у часи так званої "громадянської війни" 1918-1920 рр. в Україні подібне стало можливим. Осмисливши уроки історії, поет-вигнанець Євген Маланюк оцінив уже як прокляття української державності абсурдну незалежність "якихось Папшківець".

23 *Січинський* Микола (1850-1894) — священик, громадський діяч, політик (посол до галицького сейму), один із "новоєрівців".

24 *Редактор "Недели"* — Павло Гайдебуров (1841-1893), російський журналіст українського походження, редактор і видавець ліберальної газети "Неделя", співробітник "Основи", де провадив "Южнорусскую летопись" (1861-1862). перекладач "Тайдамаків" Т. Шевченка (в журналі "Современник").

25 *Гр. Бобринський* — мова про графа Олексія Бобринського (1800-1868), організатора цукроваріння в Україні (у Смілі на Черкащині).

26 *Кеннан* Джордж (1845-1924) — американський журналіст і мандрівник, автор праці "Сибір і каторга" про тяжкі умови життя політичних засланих у Росії.

27 *Барвінський* Олександр (1847-1927) — громадський діяч, політик, історик і педагог. Депутат парламенту і сейму, один із творців " нової ери", засновник Християнсько-суспільної партії, член українського галицького уряду в 1918 р. (секретар освіти й віровизнання ЗУНР). Заступник голови "Просвіти", голова Українського педагогічного товариства, дійсний член НТШ, яке допомагав реорганізовувати. Автор серії підручників для українських шкіл (упроваджував тут фонетичний правопис), спогадів. Видав 14 томів "Історичної бібліотеки".

28 *Крутіїський Карфаген мусить бути руйнівним* — іронічне переакцентування латинських слів, якими римський полководець і державний діяч Катон Старший, за свідченнями Плутарха й Ціцерона, закінчував кожну промову в сенаті: "Carthaginem esse delendam" ("Карфаген мусить бути зруйнований"). Крилатий вираз уживається як наполегливий заклик до подолання ворога, тут — безпринципності ("крутіїства").

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аблесимов Олександр II:233, 234

Аверкієв Дмитро II:228, 403, 426

Адріан II:32

Аксаков Костянтин II:158, 165, 195, 196, 288, 313, 340, 418; III:99

Алкіной II:119

Андрієвський Олексій II:70, 98

Антонович Володимир II:112, 117, 125, 239; III:10, 169, 212, 215, 216, 229, 236

Арей II:119

Аріман II:259

Арістотель II:27

Аскоченський Віктор II:393, 438

Ауербах Бертольда II:189, 227, 271, 302; III:20, 29, 85

Афанасьєв Олександр II:108, 213, 239; III:98

Афродіта II:119

Бабиц Яків II:25

Баймаков Ф. III:108, 268

Байрон Джордж II:284; III:229

Бакунін Михайло III:147

Балліна II:95

Бальмен Яків де III:219, 280

Бантиш-Каменський Дмитро II:36, 37, 202, 235

Баранович Лазар II:6

Барвінський Олександр II:327; III:223, 257, 282

Баторій Стефан II:85, 413

Бах Олександр II:117, 270

Безак Олександр II:116, 270

Беккарія Чезаре II:189, 421

Беляєв Ілля II:165

Бентам Джеремі II:189, 421

Беринда Памво III:51, 266

Берладник Іван II:18, 20

Бернс Роберт III:155

Бесонов II:93, 97, 108, 114, 213

Бетховен Людвіг II:278

Белінський Віссаріон II:11, 70, 85, 118, 164, 165, 195, 204, 206, 227, 247, 248, 303, 313, 346; III:8, 29, 110, 171

Бібіков Дмитро II:59, 60

Білозерський Микола II:23, 70; III:216

Бісмарк Отто II:309

Блан Луї II:189, 422

Бобринський Олексій III:248, 282

Бобровський Михайло II:96

Богданович Іполіт II:233, 339; III:155

Богословець Іван II:116
 Богуславка Маруся II:43, 47, 50, 278
 Боденштедт Фрідріх III:141, 161, 272
 Бодянський Осип II:10, 203, 235, 236, 237, 245, 340; III:26
 Боккаччо Джованні II:119; III:137
 Боккаль Генрі II:189, 218, 222, 422
 Боляе III:231
 Борецький Іов II:31; III:211
 Борисов II:162
 Боткін Сергій II:191
 Боян II:6, 417
 Братковський Данило II:41, 278, 282
 Брізе Жульєн II:331, 436
 Бронський Христофор II:26, 27
 Бруно Джордано III:31
 Булгарін Тадей III:118, 270
 Буслаєв Федір II:10, 11, 12, 85, 239, 281, 407; III:120, 138, 161, 173, 174
 Бучинський Мелітон II:70

Вагилевич Іван III:53, 127
 Вагнер Ріхард II:278
 Вагніні Олександр II:409
 Варенцов II:213
 Вартовий (Борис Грінченко) III:192-207, 210, 217, 218, 221-229, 231, 234, 236, 238, 240-242, 246-247, 249, 252-254

Вацлав з Олеська II:69, 181
 Великий Петро II:186, 232, 280, 295, 375;
 III:69, 166, 174, 176, 199, 204
 Величко Самійло II:34, 35, 128, 282; III:139
 Вересай Остап II:117, 119
 Веселовський Олександр II:113, 114, 115, 116, 239, 280
 Вессель Микола II:214, 258; III:99
 Вишневецький Дмитро II:182
 Віардо - Гарсія Мішель II:171, 419
 Вільмарке II:84, 85
 Вінкельман Йоган II:191, 422
 Вітольд II:80, 413
 Владислав III:280
 Вовчок Марко II:140, 156, 164, 165, 190, 201, 209, 212, 226, 247, 248, 250, 252, 253, 257, 299, 346, 365, 404; III:5, 6, 13, 26, 66, 71, 84, 85, 92, 128, 135, 141, 161, 182
 Воловцов Василь II:213, 214, 258, 303
 Вольтер II:189, 219; III:137, 188
 Вольф О. II:302
 Вяземський Петро II:313

Гавалічек-Боровський Карел II:219, 424

Гайдебуров Павло III:281

Галахов Олексій II:85, 281; III:220

Галичанин Д. III:4

Галка Єремія II:198, 423

Галька Гнат III:41

Ганенко Євген II:70, 145, 417

Гатцук Микола II:89

Гверациї Франческо II:227, 426

Гейбель Фрідріх II:271, 433

Гегель Георг II:191

Гейне Генріх II:284

Гекель Ернест III:188, 278

Гербель III:99, 222

Гервінус II:189

Герцен Олександр II:191, 193, 194, 195, 197, 198, 206, 219, 242, 287,
303, 310, 313, 314; III:32, 110, 147, 221

Гефест II:109

Гізель Інокентій II:42

Гізо Франсуа II:189, 421

Гільдебрант Петро II:87, 97, 413; III:98

Гільфердінг II:173, 239, 313; III:148

Глинський II:182

Глібов Леонід II:268, 327, 391, 397-399

Гнедич Микола II:185, 339; III:155

Говорський Ксенофонт II:158, 167, 418

Гоголь Василь II:233, 234, 345; III:140, 177

Гоголь Микола II:66, 85, 165, 185, 192, 194, 195, 199, 200-212, 219, 227,
235-239, 242, 243, 247, 250, 252, 254, 277, 302, 303,
313, 339, 348, 349, 355, 365, 401, 403, 430; III:7-9, 28,
29, 63, 89, 90, 110, 121, 128, 132, 135, 140, 141, 155,
177, 198, 208, 256

Гогоцький Сильвестр II:104, 106, 111, 113, 114, 116, 189, 268

Голий Гнат II:86

Головацький Яків II:9, 15, 44, 56, 69, 77, 88, 94, 95, 107, 112, 114, 120,
141, 147, 149, 167, 176, 226, 294; III:5, 8, 15, 53, 60,
61, 127, 169

Гомер II:191, 271; III:172, 228

Гонта Іван II:279, 393

Гончаров Іван II:228, 292, 347, 434

Гораций Флакк II:390

Горбачевський Іван III:205, 279

Гордієнко Кость III:196, 204

Горячковський II:257

Гопинський Северин II:207-209

Греб'янка Григорій II:34, 128; III:139

Гребінка Євген II:236; III:61
 Грекулевич Василь II:165, 247, 254, 342, 419
 Грибоедов Олександр II:192, 193, 199
 Григор'єв Аполлон II:165, 434
 Григорович Дмитро II:212, 235, 237, 340, 345, 429; III:63, 97
 Грозний Іван II:375
 Гулак-Артемівський Петро II:95, 245, 345, 393; III:52, 140, 177, 193, 218
 Гульєльм II II:71
 Гус Ян II:238, 429

Гете Йоганн II:191, 335; III:89
 Гірей Ментлі- II:20, 80, 81, 87, 408
 Гоббс Томас III:188, 278
 Гогенварт Карл II:297, 307, 435
 Греч Микола II:118, 270
 Грот Клаус II:271, 433; III:142
 Губернатіс Анджело де III:153, 272
 Гюго Віктор II:228; III:9

Даль Володимир II:211, 213, 226, 239, 425; III:161
 Данило Галицький II:80
 Данте Алігьєрі II:165; III:137, 155, 228
 Дарвін Еразм II:189, 190, 219, 222; III:155, 207
 Демедок II:119
 Державін Гаврило II:171, 401; III:63
 Джемшід II:110
 Дзедушицький Войцех II:228, 426
 Димінський Андрій II:98
 Дідицький Богдан II:153, 154, 174, 287, 299, 418; III:44, 47, 65, 68, 79,
 80, 86-89, 91, 125, 270
 Діккенс Чарльз II:227, 271, 400; III:20, 28, 29
 Дістерверг Адольф II:213
 Добролюбов Микола II:156, 169, 197, 198, 227, 254, 302, 303, 313, 347;
 III:5, 29, 110, 155
 Добрянський III:151
 Довгалевський Митрофан II:33; III:139
 Доде Альфонс III:29
 Донський Димитрій II:219, 220, 375
 Дорошенко Петро II:191, 278; III:213
 Достоевський Федір II:195, 228, 347; III:29
 Драгоманов Михайло II:99, 112, 116, 125, 338, 407, 416, 417, 418;
 III:10, 123, 124, 128, 158, 169, 186, 189, 205,
 212, 225, 226, 231
 Дрепер Джон III:188, 278
 Дроздов Філарет III:140, 272

Духінський Генрік II:175, 180, 420
Дюран III:141

Еркман-Шатріан II:191, 228, 251, 271, 422; III:20, 28

Єфименко Петро II:98

Житецький Павло III:118, 187, 236
Жуковський Василь II:211, 234, 235, 236, 242, 390, 401; III:179

Загоскін Михайло II:219, 424
Зайкевич II:70
Закревський Михайло III:280
Залеський Вацлав II:207-209, 424
Залюбовський Григорій II:70, 98
Заревич Федір II:365
Захер-Мазоха Леопольд фон II:227, 296, 425; III:88, 89
Зенькевич Ромуальд II:96, 414
Зиморович Шимон III:279-280
Златов II:257
Золотоус Іван III:258
Золя Еміль II:191, 228; III:20, 28, 29
Зорка Самуїл II:34
Зубрицький Денис III:64

Іван із Вишні II:27, 28, 29, 410; III:138, 140
Іван III:81, 219; III:9
Ізопольський В. II:89
Іма II:110
Іконников Володимир II:115, 416
Ільницький Лука II:70
Індра II:109, 415
Іноземцев Федір II:186, 421

Каневський II:43
Кант Імануїл II:302
Капніст Василь II:339 III:192, 196-198, 208, 218-221
Караджич Вук II:119
Каразін Василь II:234
Карамзін Микола II:171, 185, 233, 234, 242; III:52, 138, 144, 173
Карлос дон III:32, 265

- Кастеляр II:171
 Катерина II II:130, 182, 183, 201, 356, 375; III:50, 51, 90, 102, 166, 167, 196, 197, 213
 Катков Михайло II:155, 156, 158, 161, 162, 165, 166, 167, 178, 223, 241, 243, 313, 346; III:108, 125, 189
 Качала Степан II:267, 318, 320, 433, 435
 Каченовський Дмитро II:382
 Качковський Михайло III:12, 21, 32, 39, 41, 151
 Квітка-Основ'яненко Григорій II:200, 201, 226, 235, 299, 302, 345; III:6, 26, 52, 61, 71, 85, 111, 125, 127, 128, 141, 153, 177, 193
 Кельсїєв Василь II:403
 Кеннан Джордж III:256, 282
 Кирєєвський Іван II:213, 239, 313
 Кирицький Григорій III:50, 266
 Кірко Адам II:96, 414
 Кістяківський Олександр II:98, 105
 Кішка Самійло II:38, 47, 48, 49
 Клаимковський II:350, 351, 352
 Кобилянський Антін III:47, 48, 266
 Козлов Іван II:236
 Колаїц В. III:20
 Коль Йоган III:219, 280
 Кольцов Олексій II:341
 Комін Філіп III:194, 279
 Кониський Олександр II:13, 34, 35, 36, 197, 198, 391, 408, 423, 437; III:229, 242, 243
 Консцієнс Генарік II:271, 433
 Корнілов III:248
 Корф Микола II:343, 376
 Косач Ольга III:186, 229, 278
 Косинський Криптофор II:30, 41
 Костомаров Микола II:10, 15, 23, 24, 38, 43, 69, 70, 77, 88, 93, 98, 114, 119, 122, 126, 127, 130, 140, 141, 158, 160, 165, 166, 173, 176, 178, 185, 190, 191, 197, 202, 203, 213, 220, 223, 226, 235-237, 239, 242, 245, 248, 258-260, 267, 269, 272, 277, 278, 287, 299, 322, 340, 342, 390; III:5, 7-9, 26, 61, 66, 99, 103, 110, 125, 127, 128, 147, 169, 178, 180-183, 189, 205, 208, 216-219, 222-228, 247, 255, 257
 Котляревський Іван II:33, 164, 173, 194, 226, 233, 234, 243, 244, 252, 254, 338, 345, 347, 430; III:8, 13, 26, 52, 53, 61, 111, 139, 140, 141, 193, 199, 215, 218
 Котошихін Григорій III:139, 271
 Коялович Михайло II:87, 413
 Краєвський Андрій II:88
 Кракус II:403

Крилов Іван ІІ:192, 210, 341, 397-399; ІІІ:52, 144

Кромер Мартин ІІ:409

Кропивницький Марко ІІ:70

Круть Опанас ІІ:252, 431

Кукольник Нестор ІІ:219, 424

Куліш Пантелеймон ІІ:12, 13, 14, 20, 38, 51, 69, 70, 77, 85, 87, 93, 98, 116, 123, 153, 167, 173, 176, 190, 197, 202, 223, 226, 238, 239, 241, 245-247, 250-252, 254, 256, 269, 272, 299, 322, 342, 347, 363, 381, 390, 391, 419, 423, 430; ІІІ:5, 7, 8, 26, 66, 103, 111, 125, 128, 141, 169, 180, 182, 183, 204, 216, 222, 226-229, 233

Кухаренко ІІІ:66

Кушелев-Безбородько Григорій ІІ:122

Лавренко Е. ІІ:95

Лаврецький ІІ:193

Лавровський Костянтин ІІ:9, 173, 382

Лавровський Петро ІІ:226, 425; ІІІ:91, 118, 119, 161, 274

Лаєль Чарльз ІІ:189, 422

Лазаревський Олександр ІІ:36, 182, 410; ІІІ:236

Ламанський Володимир ІІ:9, 166; ІІІ:99

Лафонтен Жан ІІ:397, 438

Лев Х ІІ:28

Левицький Йосип ІІ:226, 425; ІІІ:51, 55, 56, 71, 72, 242

Левітов Олександр ІІІ:66

Леже Луї ІІ:231, 429

Леккі Вільям ІІІ:31, 32, 188, 265, 278

Ленартович Теофіаль ІІ:228, 426

Лермонтов Михайло ІІ:153, 154, 155, 170, 171, 192, 193, 198, 211, 219, 242, 313; ІІІ:20, 29, 89, 90, 108, 110, 159, 161

Леруа Ан. ІІІ:231

Лисенко Микола ІІ:70, 95, 98, 115, 261, 279, 433; ІІІ:186, 277

Лілієнкрон Рокус ІІ:72

Ліст Фрідріх ІІ:278

Літтре Еміаль ІІ:189, 422

Лободовський Михайло ІІ:70

Лодій Петро ІІІ:51, 267

Лозинський Йосип ІІ:226, 424

Ломоносов Михайло ІІІ:52, 63

Лоначевський Олександр ІІ:70

Лукашевич Платон ІІ:69, 236; ІІІ:52, 178, 275

Лунін Михайло ІІ:381

Любуша ІІ:403

Людівік ХVІ ІІ:28

Люзель Франсуа ІІ:331, 436

- М**агницький Михайло II:313
Мазела Іван II:125, 128-130, 191, 241, 356; III:201, 205, 211
Майков Василь II:390, 438
Макаров Олександр II:84
Макіавелі Ніколо II:219
Маколей Томас II:189, 192, 223, 421
Максимілан II II:72
Максимов Сергій II:341; III:66
Максимович Михайло II:9, 11, 23, 24, 26, 34, 35, 49, 69, 70, 85, 86, 88, 93, 95, 114, 173, 190, 194, 200, 201, 203, 211, 226, 236, 237, 245, 246, 281, 302, 343, 344, 382, 407; III:8, 13, 26, 52, 53, 55, 57, 58, 118, 128, 138, 217
Малиновський Василь III:70
Манджура Іван II:115, 116, 142, 415; III:232
Маркевич Микола II:36, 70
Маркович Яків II:34, 410
Маркович Опанас II:140; III:186, 278
Маркс Карл II:231, 302; III:207
Мартинов А.А. II:70, 84, 88
Матвій II:204
Матейко Ян II:278, 433
Медівник Данило II:355, 360, 437
Местер Жозеф де II:240, 430
Метлинський Амвросій II:69, 70, 87, 89, 93, 95, 114, 144, 148, 203, 235, 236, 245, 382, 417; III:61, 178
Миклашевський II:186
Миколашич Франц II:9, 258, 261
Микола I II:190; III:211, 250
Миладиновцев II:120
Мирний Панас III:233
Михайлов Михайло II:253
Міклошич Франьо II:382, 437; III:118, 161
Міллер Орест II:36, 94, 239, 335, 411; III:107, 201
Міаль II:189, 190, 276, 392, 422; III:33
Мілюков II:107; III:137, 138, 142
Мілютін Дмитро II:163; III:116, 216, 270
Міцкевич Адам II:187, 390; III:104, 267
Могила Амвросій II:198, 423
Могила Петро II:6, 7, 29, 31, 32, 41, 295
Могила Семеон II:31
Могилянський Антін III:55, 267
Мономах Володимир II:6, 8, 22, 66, 294

Мордвинов II:123
 Мордовець Данило II:15, 88
 Мордовієва Аліна II:119, 200; III:107, 111
 Мороз Данило II:257, 342, 432, 436
 Моцарт Вольфганг II:278
 Муравйов Михайло III:116, 270

Н
 Навроцький Володимир III:182, 277
 Наливайко Северин II:41, 85, 86
 Наполеон III II:228, 246; III:256
 Наржимський II:308
 Наріжний Василь II:235
 Наумович Іван II:299, 318, 420; III:11, 27, 62, 68, 69, 86-88
 Неговський II:70
 Некрасов Микола II:193, 197, 198, 212, 213, 242, 303, 346, 347; III:6, 9, 63, 90, 93, 121, 133, 135, 159
 Немирич Юрій II:41, 278, 411; III:195
 Нестор II:6, 8; III:173
 Нечуй-Левицький Іван II:163, 187, 190, 201, 250, 252, 259, 268, 269, 299, 327, 361, 362, 363, 365-367, 374, 377, 378, 380, 381, 382, 385-388, 418, 432, 438; III:6, 26, 110, 135, 141, 186, 200, 216, 229, 230, 233
 Немцев Юліан III:200, 279
 Новакович Стоян III:119, 141, 270
 Новиков Микола II:234, 429; III:13, 57
 Новицький Орест II:70, 98
 Новосельський II:97
 Номис (Симонов Матвій) II:95, 259, 260, 432; III:66
 Нос Степан II:70
 Носенко Павло II:327, 396, 436
 Носович Іван II:85, 415
 Ньютон Ісаак III:28

О
 Обрадович Досифей III:69
 Огоновський Омелян II:187, 421; III:151, 185, 208
 Олександр VI II:28, 122
 Олександр I II:183, 194; III:220
 Ольґера II:80, 412
 Опатович II:258, 342; III:66
 Оріховський Станіслав III:280
 Ораик Пилип III:51, 213
 Осадця Михайло II:226, 425

Островський Олександр II:6, 169, 171, 212, 213, 228, 242, 254, 271,
302, 313, 341, 342, 347, 388, 389, 401; III:6,
28, 29, 63, 66, 90, 93, 121
Острозький Костянтин II:26, 27, 184, 294

293

Павалов II:381
Павлович Олександр III:131
Павловський III:52, 53
Падура II:209, 210
Палацький Франтішек II:219, 313, 424
Палій Семен II:41, 191, 241, 278, 295; III:200, 204, 215
Партицький Омелян II:167, 176, 300, 327, 420
Паулі Жерґа II:69
Паульсон Йосип II:213
Пекарський Петро II:232
Пелагич III:38
Перемишльський II:18
Пероговський Василь II:88, 414
Песталоцці Йоган II:213, 276
Петрарка Франческо III:36, 265
Петрашевський Михайло II:195, 423
Петрушевський Василь II:213, 341, 376; III:66, 121
Піпін Олександр II:119, 155, 156, 158, 159, 166, 173, 237, 259, 267,
280, 340; III:5, 8, 107, 198, 209, 248
Пирогов Микола II:191, 255
Писарев Дмитро II:197
Писемський II:228, 341; III:63
Підкова Іван II:49
Пікколоміні III:36, 265
Пітре Джузеппе II:126
Платон II:27
Плетньов Петро II:239
Плешєєв Олександр II:195; III:5
Пліска Максим II:34
Погодін Олександр II:19, 313, 314, 408; III:110, 119
Подоунка Іван II:327, 396, 436
Полетика Василь III:108, 269
Поєвой Микола II:219, 401, 424
Полінковський II:98
Полонський Яків III:5
Полтавка Натаалка II:352
Поль Вінцент II:187, 421
Понятовський III:167, 275
Потебня Олександр II:190, 226, 239; III:118, 232
Потоцький Северин II:2235
Поцій (Потій) Інатій II:26, 409

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Правдолюбов II:349

Прескот II:189, 421

Прижов Іван II:4, 9, 10, 11, 13, 15, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 34, 36, 38, 43,
173, 259, 407

Прокопович Феодан II:6, 7, 30, 33, 185, 280

Прудон П'єр II:189, 191, 219, 302, 422

Пугачов Омельян II:39

Пулюй III:70

Пуффедорф Самуель II:34

Пушкін Олександр II:153, 154, 155, 170, 171, 192, 193, 194, 195, 198,
203, 207, 208, 211, 212, 219, 235, 236, 242, 251,
279, 284, 285, 287, 313, 328, 356, 390, 401; III:7,
29, 52, 71, 72, 89, 108, 110, 121, 127, 132, 144, 154,
161, 186, 205, 219, 234

Разін Степан II:39, 40, 158, 277; III:110, 195

Раковський Іван III:128, 270

Ральстон Вільям II:171, 231, 419; III:141, 231

Рамбо Альфред II:231, 429; III:141, 170, 187, 231

Ратай Павло II:327, 436

Рейтер Фріц III:142, 153

Решетников Федір II:212, 271, 341, 347; III:66, 93, 133

Ржевський Вацлав II:88, 413

Рибников II:213, 239

Рилєєв Кіндрат II:192, 193, 235, 356, 423; III:192, 199, 200, 202, 204,
205, 218, 219

Рильський Максим III:216

Рігельман Олександр II:36, 411; III:105, 189

Рігер Франтішек III:148, 272

Ріттіх III:49

Ровінський Дмитро III:119, 270

Ростовський Дмитро II:6, 7, 30, 185, 277, 280

Рубан Василь II:13, 36, 408

Рубець Олександр II:95; III:186, 278

Рубісов II:342

Руданський Олександр II:70, 148, 390; III:141, 228

Рудін II:193

Рудченко Іван II:70, 95, 120-122, 200, 261, 432;
III:26, 169, 229

Рудченко Опанас II:70

Рудковський Едвард II:97

Русов Олександр II:70, 115

Руссо Жан Жак II:189; III:9

Руський П. II:265, 433; III:5

- Сагайдачний Петро II:30, 31, 32, 41, 182, 251, 295, 347
 Саліас де Турнемір (Тур Єлизавета) III:108, 268
 Самарін Юрій II:313
 Самійленко Дмитро II:89
 Самійленко-Коломиєнко Яків II:89
 Самовидець II:34, 128, 282; III:139
 Самойлов Олександр II:30, 410
 Санд Жорж II:191, 228, 302, 400; III:85
 Сахаров Іван II:120, 302
 Свирговський Іван II:43
 Святослав II:10, 11
 Семевський В. III:221
 Семенов II:213, 214, 260, 281
 Сеченов Іван II:191, 221
 Симашкевич Митрофан II:70
 Симиренко Василь II:98
 Симоновський Петро II:36
 Сімон Жюль III:33
 Січинський Микола III:245, 281
 Скарга Петро II:29
 Сковорода Григорій II:204, 234
 Скорина Франциск II:25
 Скоропадський П. III:196, 220
 Скотт Вальтер II:237
 Слєпцов Василь II:253, 341, 349; III:66
 Смирнов Інноцентій III:140, 272
 Смілков III:89
 Сміт Адам II:189, 421
 Смотрицький Мелетій II:29
 Соловійов Сергій II:130; III:132, 244
 Софока II:191; III:228
 Спенсер Герберт II:231
 Срезневський Ізмаїл II:9, 13, 69, 85, 93, 95, 173, 203, 226, 235-237, 382; III:58, 59, 138, 178
 Старицький Михайло III:141, 228
 Стасов Володимир II:19, 173, 408
 Стебецький Володимир II:170, 265, 419; III:5
 Стебницький М. II:228, 426
 Стефанович Федір II:70
 Стецький Тадеуш II:88, 97, 413
 Стороженко Олекса II:250, 252, 431; III:6, 8, 26, 66, 71, 141, 193, 215, 216, 218
 Стоянов Олександр II:70, 116, 416
 Стронін Олександр II:257, 431
 Суворін Олександр II:404; III:108, 109
 Судовищиков Євген II:70

Сумарококов Олександр III:13, 263

Сумцов III:232

Сусанін Іван II:219, 220, 282, 375

Таальві (Тереза Робінсон) III:141, 272

Таціт II:189

Теккерей Вільям II:171, 400; III:28

Тен Іпполит II:191, 423

Тимашев III:38

Тихонравов Микола II:232, 280, 281

Толстой Дмитро III:37, 188, 189

Толстой Лев II:228, 386; III:135, 248

Толстой Олександр II:198, 228, 390

Тредьяковский Василь II:285, 434; III:134

Трутовський Кость II:397, 438

Тургенєв Іван II:155, 156, 169, 171, 173, 192, 193, 195, 196, 198, 201,
209, 212, 219, 220, 227, 228, 235, 242, 247, 253, 285,
287, 292, 295, 296, 303, 313, 328, 345, 346, 355, 362;
III:5, 7-9, 20, 28, 29, 63, 72, 89, 90, 127, 132, 133-135,
161, 186

Тьєррі Огюстен II:189, 192, 421

Уваров Сергій II:236; III:107

Угорський Стефан III:245

Успенський Гліб II:212, 341, 347; III:66

Устиянович Костянтин III:8

Устиянович Микола III:53, 55, 61, 267

Ушинський Костянтин II:213, 214, 258, 303, 336, 341; III:99

Федоров Іван II:25

Федькович Юрій II:226, 299, 434; III:8, 13, 43-45, 49, 72, 73, 78, 79, 83-
85, 92, 93, 107, 128, 133, 135, 141, 185

Фет Афанасій II:284, 391, 434

Флобер Гюстав II:191, 228; III:20, 28

Фортеск'ю Джон III:194, 279

Франко Іван II:149, 338, 344, 345, 435; III:185, 261

Френцель II:315

Ханенко Микола II:34

Хмельницький Богдан II:8, 30, 33, 34, 38, 41, 43, 51, 86, 87, 125, 128,
130, 202, 240, 259, 264, 277, 278, 294, 295, 356;
III:7, 11, 165, 175, 184, 195, 201, 213, 215, 217

Ходкевич Григорій II:25

Цамваах Григорій III:139, 271
Цертелєв Микола II:69, 211, 226, 235, 302, 382; III:52, 178

Чаєв II:403
Чайковський Микола II:208, 209
Чалий Сава II:86, 278
Чапський II:351, 352, 354
Чепа Адріан II:36; III:199, 279
Чернишевський Микола II:156, 166, 193, 196, 198; III:32
Черновецький III:151
Черняєв Михайло III:145, 272
Чечот Ян II:96, 414
Чінгісхан II:190
Чорний Микола II:25
Чубинський Павло II:70, 77, 91, 97, 98, 99, 100-112, 114, 120, 122, 148, 162; III:169, 189, 229
Чулков Михайло II:302

Шафарик Павло II:219, 424; III:181, 276
Шафонський Опанас II:36
Шапкевич Маркіян II:69, 173, 226, 294; III:8, 13, 53, 58, 59, 66, 127
Шевирьов II:281
Шевченко Тарас II:49, 156, 164, 165, 170, 186, 194, 195, 196, 201-207, 209, 211, 223, 226, 230, 236-239, 241, 244, 246-248, 250, 257, 259, 260, 269, 287, 294, 300, 302, 310, 322, 343, 345, 346, 356, 365, 366, 388, 390, 392, 394, 396, 404, 431; III:5, 6, 8, 9, 13, 16, 26, 40, 52, 61, 66, 67, 71, 83, 84, 92, 102, 108, 110, 111, 124, 127, 128, 135, 136, 141, 147, 148, 153, 154, 178-183, 201, 204, 208, 219-222, 225, 230, 232, 248, 268

Шейковський II:257
Шейн Павло II:97, 108, 113, 114, 213, 415
Шекспір Вільям II:191, 228, 237, 271; III:155, 226, 228, 229
Шиманов Андрій II:70
Шимонович Шимон III:279
Ширинський-Шахматов Олександр III:123
Шипацький-Ілліч Олександр II:13, 14, 85, 87
Шипков Олександр II:122, 234, 235, 274, 288, 313, 416
Шіллер Йоганн II:191, 271, 335; III:51, 137, 228
Шлегель Фрідріх II:240, 430
Шлейхер Август II:9

Шлоссер Фрідріх II:189, 220, 422
 Шпіальгаген Фрідріх II:191, 227, 400; III:20
 Штангеев II:70
 Шульгін Віталій II:61, 412; III:189, 215

Щапов Афанасій II:92, 239, 414
 Щедрін (Салтиков-Щедрін) Михайло II:163, 173, 347

Юзефович Михайло III:98, 104, 114, 182, 189
 Юркевич Памфіл II:335

Язиков Микола II:219, 313, 424
 Якушкін Павло II:120, 212, 213; III:66
 Яценко III:208

ЗМІСТ

ТРИ ЛИСТА ДО РЕДАКЦІЇ «ДРУГА».....	3
ГАЛИЦЬКО-РУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО.....	43
ПО ВОПРОСУ О МАЛУРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	95
ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКА, ПРОСКРИБОВАНА УРЯДОМ РОСІЙСЬКИМ.....	157
ПРИМІТКИ.....	260
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	283

